

Historiografski trenutak istine/Hrvatska politika u borbi protiv centralizma i hegemonizma/Gospodarenje u začaranom krugu/O prvoj glagoljskoj tiskari

kritika

KRITIKA — dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturnopolitička pitanja. Izdavač: Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, Trg Republike 7. Redakcijski savjet: Kritička sekcija DKH. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić, Danilo Pejović i Petar Selem. Glavni i odgovorni urednik: Vlatko Pavletić. Tajnik uredništva: Branimir Donat. Rukopise i stranke urednici primaju u prostorijama uredništva Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, svaki dan od 12—13 sati. Narudžbe i pretplate uplaćuju se kod Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, žiro-račun broj 301-1-7097.

KAZALO

TEMA

Historiografski trenutak istine — 569

Franjo Tuđman: Hrvatska politika u prvim godinama borbe protiv vidovdanskog centralističko-hegemonističkog poretka — 570

Slavko Goldstein: Nacrt za Vecinu biografiju — 618

Andrija-Ljubomir Lisac: O prvoj glagoljskoj tiskari na domaćem tlu — 628

Mirjana Gross: Hrvatska historiografija na prekretnici? — 642

OGLEDI I RASPRAVE

Antun Šoljan: Zahvaljujem na pitanjima — 655

Dubravko Horvatić: Hrvatsko naivno slikarstvo i Ivan Lacković-Croata — 672

Jozo Vrkić: Opako nešto — 677

Natko Devčić: Strukturirani koncert (povodom jedne nesvakidašnje londonske glazbene priredbe) — 683

PROSUDBE I RAŠČLAMBE

Dubravko Ivančan: Modernizam ili sudbina poezije A. B. Šimića (2) — 687

LISTIĆI

Krešimir Brant: Gospodarenje u začaranom krugu — 703

RASPRE

Smiljana Rendić: Još o imenu Židova (odgovor Slavku Goldsteinu) — 712

OSVRTI I PRIKAZI

Miroslav Brandt: Poruka jedne antologije (Zvane Črnja i Ive Mihovilović, Korablja začinjavca, Rijeka, 1969) — 715

Miroslav Vaupotić: Opaske između tekstova i poslije njih (Muhsin Rizvić, Iznad i ispod teksta, Sarajevo, 1969) — 717

Vojmil Rabadan: Dva Sigeta i jedna istina (Uz praizvedbu spektakla zagrebačkog kazališta mladih »Obsidio sigetiana...«) — 720

Petar Selem: Dubrovnik ljeta 1970. — 726

LJETOPIS

* * * Pravo na isticanje trobojnice — 728

* * * Nakon osude Ivana Alilovića — 730

* * * Zdravica američkog predsjednika u Zagrebu — 731

Štamparija »OGNJEN PRICA« — Zagreb, Savska 31

kritika

Broj 14 **rujan listopad** **1970**

TEMA

HISTORIOGRAFSKI TRENUTAK ISTINE

Pišu:

Franjo Tuđman

Slavko Goldstein

Andrija-Ljubomir Lisac

Mirjana Gross

HRVATSKA POLITIKA U PRVIM GODINAMA BORBE PROTIV VIDOVDANSKOG CENTRALISTIČKO-HEGEMONISTIČKOG PORETKA*

Franjo Tuđman

Idejna previranja na početku dvadesetih godina

Unutarnje stanje u Kraljevini SHS bilo je i nakon splašnjavanja revolucionarnog previranja s kraja prvog svjetskog rata veoma teško i zamršeno. Privredna iscrpljenost zemalja što su se ujedinile u novu državu, i neizbježne teškoće kao posljedica rata bijahu pogoršane rastrojstvom vlasti i gospodarstva, revolucionarnim metežom u doba sloma Austro-Ugarske i prevrata, a isto tako i idejno-političkim prestrojavanjem te mnogim mjerama vodstva nove države, koje su — suprotno očekivanju — u idejno-političkoj sferi rušile same osnove propovijedanog jugoslavenstva, a u materijalnoj sferi teško pogađale osobito sve pučanstvo u tzv. prečanskim krajevima. Budući da vodstvo nove države nije pokazivalo nikakve volje da zadovolji i uskladi oprečne političke, gospodarske i kulturne potrebe i interese različitih sastavnih dijelova nove državne zajednice, to se njezin razvitak zaplitao u sve nepomirljivije suprotnosti. Kako se nova državna vlast u svim nesrpskim zemljama gradila na gruboj sili, odnoseći se prema njihovu pučanstvu kao prema poraženu protivniku koji je dužan plaćati ratnu štetu, ili pak kao prema nedoraslu bratu istom »oslobođenom iz tuđinskog ropstva« koji je obvezan na vječitu zahvalnost, to je u tim zemljama od samog početka dovedena u pitanje jugoslavenska ideja na kojoj je počivala temeljna zamisao stvaranja zajedničke države. Suočeni sa surovom zbiljom Kraljevine SHS sami pobornici te ideje — osobito oni iz redova predratne revolucionarne jugoslavenske omladine — doživjet će teška razočaranja i duboka previranja. Samo neznatan njihov dio ostat će i dalje pobornikom jugoslavenstva iz čistih idejnih pobuda, drugi će se iz oportunističkih razloga pretvoriti u sluge hegemonističkog režima i u službene apologete narodnog i državnog jedinstva što će ih srozati na ideologe orjunaškog unitarizma, treći će se vratiti različitim strujama nacionalnog pokreta svoga naroda, a četvrti će tražiti put ostvarenja svojih mladenačkih ideja, odnosno rješenja nacionalnih i socijalnih problema svoga vremena, u lijevom, revolucionarnom komunističkom pokretu.

Ponesen djelom ujedinjenja, vizijom stvaranja velike jugoslavenske nacije i jake narodne države, dio hrvatske a slično i slovenske inteligencije i intelektualne omladine zdušno je radio na promicanju jugoslavenske ideje, smatrajući sve nastale teškoće privremenim porođajnim mukama što ih neizbježno prolazi svaka nova država, ili pak posljedicama grešaka nesposobnih političara »starog« vremena ili nedovoljna međusobna razumijevanja, što će se sve ukloniti dolaskom novih ljudi, međusobnim upoznavanjem i pobjedom zajedničke jugoslavenske svijesti.

* Poglavlje iz rukopisa *Monarhistička Jugoslavija;* za tiskanje u časopisu tekst sam zbog ograničenog prostora nešto skratio, a po želji uredništva stavio sam i međunaslove.

Došavši na vlast u Kraljevini SHS jugoslavenski integralisti nastoje proširiti unitarističku ideologiju osobito među sveučilišnom i školskom omladinom. Toj svrsi u Hrvatskoj služe društva što su nikla na tradicijama starih integralističkih ideja (Jugoslavenska omladinska liga, Jugoslavenska radikalna demokratska omladina, Slovenski jug, itd.), a novi režim i idejni pobornici unitarizma nastoje ubrzati proces stapanja u jedan narod osnivanjem različitih poluslužbenih organizacija, npr. Jugoslavenskog sokolskog saveza (1919) i pokretanjem brojnih integralističkih glasila (*Obnova, Slobodna,* odnosno *Slavenska tribuna, Domovina, Jugoslavenska njiva, Riječ, Demokratija, Narodno djelo*). U to vrijeme (1919—1922) bilo je i opetovanih pokušaja (od Frana Tućana, Milana Marjanovića i dr.) da i najstarija kulturna ustanova Matica hrvatska promijeni ime u jugoslavensko. Sva ta nastojanja, međutim, nisu dala rezultata jer je stvarnost svakim danom sve više razotkrivala da je velikosrpskim vrhovima prije svega do učvršćenja njihove prevlasti a ne do jugoslavenstva kako su ga crtali njegovi idejni pobornici u prečanskim zemljama. Zbog toga je ostao bez odziva i pokušaj nekih hrvatskih pisaca (N. Bartulović, M. Donadini, G. Krklec, A. Cesarec, M. Krleža. A. B. Šimić, D. Cesarić i dr.) koji su sa stajališta »napredno-demokratskih« ili »revolucionarno-marksističkih« ideja prihvatili ekavicu radi stvaranja zajedničkog jezika, nadajući se da će se Srbi odreći ćirilice i smatrajući da narodno jedinstvo valja graditi prije svega unifikacijom kulture, a neki i borbom za pobjedu revolucionarnih ciljeva o besklasnom društvu, koje će isključiti sve »buržoaske« međunacionalističke suprotnosti.[1]

Budući da je baš u Hrvatskoj, koja bijaše kolijevka jugoslavenske ideje, stvaranje zajedničke jugoslavenske države urodilo najtežim negativnim posljedicama, to je ovdje nastupila najprije i najoštrije idejno-politička diferencijacija između nacionalnih, unitarističkih i revolucionarno-internacionalističkih struja. Teorije idejnih pobornika jugoslavenskog narodnog i državnog jedinstva, da će se privremene teškoće prevladati kulturnom revolucijom i etičkom obnovom jugoslavenskog nacionalizma sa svrhom da se mjesto »provincijalnih tipova« (hrvatskog, srpskog i slovenskog) stvori zajednički »jugoslavenski tip« na kojem će počivati zdrava »nacionalna država«, — bijahu već prve godine zajedničke države osuđene i sa stajališta hrvatske marksističke ljevice — koja bijaše klasno-socijalistički integralistička — kao »biblijske priče« i kao »utopističan i neprovediv idealizam«. Baveći se još godine 1919. tim pitanjima, A. Cesarec piše o Milanu Marjanoviću, najistaknutijem hrvatskom predstavniku jugoslavenskog kulturnog integralizma »kao vođi jedne lažne, plitke i površne ideologije«, pobornici koje »sve što su govorili danas su činom porekli«. Stanje »u kakvom mi danas živimo« »dokazuje groznu unutarnju slabost i površnost čitave strukture«, štoviše i »konačno rasulo sve one idejne zgrade« što su je desetljećima, od Strossmayera naovamo, gradili na papiru i u životu, ali oni ne vide prave uzroke okolnostima u koje su zapali a ako ih i vide »ne pogađaju im smisla«, te se propovijedajući jugoslavensku kulturnu revoluciju pretvaraju u apologete reakcionarnog režima. Cesarec smatra da ne bi

[1] J. Horvat: *Povijest hrvatskog novinstva,* 386—399; J. Ravlić: *Matica hrvatska 1842—1962,* 169—172; I. Mužić: *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja,* 154—155; Lj. Jonke: *Razvoj hrvatskoga književnog jezika u 20. stoljeću* (Radovi zavoda za slavensku filologiju 10, 106).

bilo ispravno govoriti samo o subjektivnim zabludama i krivnji pojedinaca, jer »stvar je u tome da su sve idejne pretpostavke... dugogodišnje orijentacije« čitave jedne generacije »bile krive« pa su i njezini »zaključci krivi«. Cijela se je Marjanovićeva »generacija varala«: bile su to »pretpostavke i zaključci jednog potlačenog i zarobljenog mentaliteta koji je težio za oslobođenjem, ali polovičnim«. Cesarec odbacuje kao nacionalističku tezu da je pobjeda unitarističke ideje nužna radi kulturnog razvitka: »velike umjetnosti i filozofije... bilo je i prije državnog ujedinjenja raznih naroda« pa nam je »za kulturno stvaralaštvo« dakle »sasvim nepotreban jugoslavenski tip« ali ostaje nejasan pa i protuslovan kad govori »potrebni su nam individualiteti«, zabacujući istodobno »svaki nacionalizam i svaki stalni tip« s gledišta internacionalnog. Iznoseći osebujno shvaćanje, da »internacionala u svojoj definitivi ne znači ništa drugo do prevladavanje homogenosti u korist harmonične heterogenosti«, on smatra potrebnim da »namjesto nacionalističke orijentacije stupi internacionalna«, jer »kulturna revolucija nespojiva je sa socijalnom reakcijom«, a »ostatak nacionalnih pitanja«, zajedno s kulturnim, »rješiv je samo u drugoj etapi, u etapi rješavanja socijalnog pitanja«. Cesarec poriče i tezu da se »naš nacionalni problem mogao riješiti samo u sklopu Antante i u zavisnosti od nje«, a također odbacuje pozivanje državotvoraca na Wilsonovu »ideologiju« samoodređenja, koju naziva polovičnom, plitkom i profesorskom jer »u sav problem čovječjeg razvitka ne posiže do korijena«.[2]

Izbori za Ustavotvornu skupštinu

Poslije imenovanja prve vlade (17. prosinca 1918) na čelu sa Stojanom Protićem dalji korak za izgradnju novog državno-političkog poretka bilo je sazivanje Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koje se na osnovi Ukaza regenta Aleksandra sastalo u Beogradu 1. ožujka 1919. Privremeno narodno predstavništvo sačinjavalo je 296 zastupnika po izboru Srpske narodne skupštine, Narodnog vijeća iz Zagreba i pokrajinskih predstavništava, a glavna mu je zadaća bila da pripremi izbore za ustavotvornu skupštinu. U Privremenom predstavništvu trebalo je da budu zastupljene sve političke stranke i grupe razmjerno svojoj brojnoj snazi, ali u njegovu radu nisu sudjelovali lijevi socijaldemokrati (osnivači KPJ) i Radićeva Hrvatska pučka seljačka stranka[3]...

Privremeno predstavništvo donijelo je *Zakon o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu* (3. rujna 1920) kojim je uvedeno opće izborno, tajno pravo glasa za muškarce s navršenom 21 godinom života, ali je pravo glasa osim ženama uskraćeno i vojsci, a pasivno izborno pravo i nekim drugim profesijama. Zakon je doduše polazio od općih demokratskih načela, ali je sadržavao i odredbe kojima je režim osiguravao hegemoniju (npr. određivanje izbornih jedinica po okruzima različite veličine po broju pučanstva, ograničavanje suverenosti Ustavotvorne skupštine[4] i krnjenje njezinih prava unaprijed propisanim Poslovnikom za rad Ustavotvorne skupštine[5]).

Na izbore za Ustavotvornu skupštinu (28. studenog 1920) od 2,480.623 upisana glasača izašlo je svega 1,607.265 ili 64,8%. Ukupno 419 zastupničkih mandata bilo je podijeljeno na 17 političkih stranaka i grupa (ostale skupine od četrdesetak prijavljenih kandidatskih lista nisu dobile ni jednog mandata).[6] Već na tim prvim izborima najveći uspjeh postigle su one stranke koje će dugo igrati najvažnije političke uloge u državi SHS: Demokratska stranka — 319.448 glasova i 92 mandata, Narodna radikalna stranka — 284.575 glasova i 91 mandat, Hrvatska pučka seljačka stranka — 230.590 glasova i 50 mandata, Komunistička partija Jugoslavije — 198.736 glasova i 58 mandata, Savez zemljoradnika i Samostalna kmetijska stranka — 39 mandata, Jugoslavenska muslimanska organizacija — 24 mandata i Slovenska ljudska (pučka) stranka — 14 mandata. Ostale stranke dobile su znatno manji broj mandata: Hrvatska pučka i Bunjevačko-šokačka stranka — 13, Socijaldemokratska — 10, Narodna turska organizacija (Džemijet) — 8, Hrvatska težačka stranka — 7, Hrvatska zajednica — 4, Republikanska stranka — 3, Narodnosocijalistička — 2, Hrvatska stranka prava — 2, Liberalna stranka — 1, i Izvanstranačka lista (dra Trumbića) — 1 mandat.[7]

Izborni rezultati ukazuju na šarolikost političkog života, na usitnjenost građanskih političkih stranaka i na razmjerno velik uspjeh socijalističkih stranaka koje su dobile oko 70 mandata, od kojih je KPJ sa 58 zastupnika i gotovo s dvjesta tisuća glasova, što ih je dobila usprkos redarstvenom teroru, postala treća stranka po broju zastupnika, a četvrta po broju glasača u zemlji. Takav uspjeh Komunističke stranke bio je izraz revolucionarnog raspoloženja radničke klase i nezadovoljstva pučkih slojeva u cijeloj državi, ali taj uspjeh KPJ nije bio razmjeran jačini radničkog pokreta u pojedinim zemljama, nego je više ovisio o općim prilikama nastalim poslije ujedinjenja u pojedinim dijelovima države. KPJ je razmjerno najveći uspjeh postigla u Crnoj Gori gdje je za nju od 28.612 glasača glasovalo 10.869 ili 38% izbornika te je od 10 mandata dobila 4 zastupnika (ili 40%); zatim u »Južnoj Srbiji« (tj. u Makedoniji) gdje je od 109.490 glasača za KPJ glasovalo 40.404 ili 37% izbornika pa je od 56 mandata polučila 18 ili 32%; u Srbiji je od 397.936 glasača za KPJ glasovalo 59.624 ili 15% izbornika te je od 103 mandata polučila 14 ili 13%; u Vojvodini je KPJ dobila 14,9% glasova (13.955 od 93.226) i 11% mandata (5 od 44); u Sloveniji je KPJ polučila 10,3% glasova (16.376 od 158.265) i 12% mandata (5 od 40); u Hrvatskoj je za KPJ od 488.768 glasača glasovalo 39.355 ili 8% izbornika, te je od 104 mandata dobila 8 zastupnika ili 7,7%; u Bosni i Hercegovini je KPJ polučila 5,4% glasova (18.074 od 330.958) i 4 zastupnička mandata (od 63) ili 6%.[8] Rezultati što ih je KPJ postigla na izborima za Ustavotvornu skupštinu bili su, prema tome, u obrnutom razmjeru s jačinom radničke klase, odražavajući samo djelomično revolucionarno raspoloženje pučkih slojeva zbog nezadovoljstva s društveno-političkim poretkom u Kraljevini SHS. KPJ je polučila najviše glasova u Crnoj Gori (38%) i u Makedoniji (37%) gdje se o radničkoj klasi jedva moglo govoriti zato što ondje nije bilo stranaka koje bi nastupale s nacionalnim programom pa je stoga KPJ postala glavnim predstavnikom ogorčenog nezadovoljstva pučkih slojeva u Makedoniji i u Crnoj Gori. U Sloveniji i u Hrvatskoj gdje je radnički pokret bio najrazvijeniji, KPJ je dobila znatno manje glasova (u Sloveniji 10,3% a u Hrvatskoj 8%) zbog toga što je ona s

---

2 A. Cesarec: *Njihov i njegov jubileum*, »Plamen«, I (1919), (Svjetlost u mraku, 147—158).

3 T. S. Antonijević: *Hrvatski ustavni program*, 25; Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva, I, 1—3.

4 *Službene novine* (dalje *SN*), II, 1920, 195, 6. IX 1920.

5 *SN*, II, 1920, 275, 10. XII 1920.

6 Mnoge od njih bile su politički potpuno neznatne (kao npr. Kirajdžijska stranka, Invalidska stranka, Stranka Složnih Hrvata, Nezavisna i Narodna muslimanska stranka), ali su svojom pojavom doprinosile šarenilu razbijenog mozaika političkog života u početnom razdoblju Kraljevine SHS.

7 Statistički pregled izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS, Beograd 1921; Statistika izbora narodnih poslanika, Beograd 1928.

8 Izračunato po izvorima nav. pod 7.

klasno-integralističkog stajališta poricala nacionalno pitanje pa je građansko-seljački nacionalni pokret obuhvatio i znatan dio radničke klase. Pošto se srpski narod našao u položaju vladajuće nacije, unitaristički program KPJ privukao je u Srbiji nešto veći broj glasača (15%) unatoč tome što je u njoj radnička klasa bila slabije razvijena negoli u Sloveniji i u Hrvatskoj. U Bosni i Hercegovini je KPJ polučila najmanji broj glasova (5,4%) baš zato što su u tim pokrajinama bile oštre podvojenosti na nacionalno-vjerskoj osnovi.

Rezultati izbora pokazali su koje su stranke i s kakvom većinom pobijedile u pojedinim zemljama, što im je davalo ovlaštenje da razmjerno dobivenoj snazi odlučuju u oblikovanju nacionalne politike. U Srbiji je bila najjača Pašićeva radikalna stranka s 41 zastupnikom (39% od svih mandata), a zatim su dolazili demokrati s 32 mandata, zemljoradnici i komunisti po 14 mandata, te republikanci i liberali po 1 mandat; u Vojvodini (Bačka, Banat i Baranja) radikali su osvojili 21 mandat (47%), demokrati 10, komunisti 5, Hrvatska pučka (bunjevačka) stranka 4, socijaldemokrati 3 i zemljoradnici 1 mandat; u »Južnoj Srbiji« (tj. u Makedoniji) demokrati su dobili 24 mandata (43%), komunisti 18, »džemijet« 8, i radikali 5 mandata; u Crnoj Gori komunisti su prvi s 4 mandata (40%), a zatim demokrati s 3, republikanci s 2 i radikali s 1 mandatom; u Sloveniji Koroščeva SLS dobila je 15 mandata (37%), Samostalna kmetska 9, Socijaldemokratska 7, komunisti 5, demokrati 3 i narodni socijalisti 2 mandata; u banskoj Hrvatskoj Radićeva HPSS s osvojenih 50 mandata (54%) postigla je veću pobjedu od svih drugih stranaka u ostalim zemljama, iza nje su: demokrati dobivši ovdje 19 mandata, radikali 9, komunisti 7, te Hrvatska zajednica i Hrvatska pučka stranka po 3 i Hrvatska stranka prava s 2 mandata; u dalmatinskoj Hrvatskoj po 3 mandata dobili su zemljoradnici i klerikalci (HPS), a po 1 mandat: hrv. zajedničari, Trumbićeva nezavisna lista, komunisti, radikali i demokrati; u BiH najviše mandata dobili su muslimani 24 ili 38%, zatim zemljoradnici 12, radikali 11, Hrv. težačka stranka 7, komunisti 4, Hrv. pučka stranka (klerikalci) 3 i demokrati 2 mandata. S obzirom na to da su u izborima surađivali Hrvati katolici i muslimani te »da su se — po navodu D. Mandića — od 24 narodna zastupnika koje su b.h. muslimani 28. XI 1920. izabrali u ustavotvornu skupštinu u Beogradu, njih 22 službeno izjavili Hrvatima« dok su se samo dvojica izjasnili za »Jugoslavene«[9], a kad se uzme i jedan manje po navodu S. Radića[9a] i A. Cilige, tj. da je bio: 21 Hrvat, 1 Srbin i 2 neopredijeljena, to su od 63 bosansko-hercegovačka zastupnika u Konstituanti 33 bili Hrvati, 28 Srbi i 2 Jugoslaveni[10].

Izborni rezultati za Ustavotvornu skupštinu razotkrivali su nedemokratičnost izbornog zakona, koji je načinom određivanja izbornih okruga favorizirao režimske stranke. Tako je npr. Radikalna stranka na 17,7% glasača dobila 21,7% mandata ili Demokratska na 19,9% glasača — 22,3% mandata, dok je Hrvatska pučka seljačka stranka na 14,3% glasača dobila 11,9% mandata ili Jugoslavenska muslimanska organizacija na 6,9% glasača — 5,7% mandata itd. Po tom izbornom sustavu za izbor jednog zastupnika bilo je potrebno: u Srbiji 3.212 glasova, u Sloveniji

9 D. Mandić: Etnička povijest Bosne i Hercegovine, 423.

9a Radić je beogradskom dopisniku *Daily Newsa* i *New York Tribune* izjavio da se od 24 muslimanska zastupnika »svi priznaju Hrvatima« osim trojice — *Božićnica* za godinu 1923, 65; A. Ciliga: Sam kroz Europu u ratu, 121—122; A. Purivatra objavio je godine 1968, pozivajući se na izjavu koju mu je 1964. dao biv. zastupnik JMO Hamid Kurbegović, da su se prvi muslimanski zastupnici u Kraljevini SHS deklarirali: njih 13 kao Hrvati, 5 kao Srbi, 4 kao neopredijeljeni i po 1 kao Jugoslaven i kao Bošnjak (Nacionalni i politički razvitak Muslimana, 181).

10 A. Ciliga, isto.

3.956, u Hrvatskoj 4.720, a u Bosni i Hercegovini čak 5.240 glasova, a da je za raspodjelu mandata bio isti količnik Radićeva bi stranka dobila ne 50 nego 76, a Radikalna ne 91 nego 62 mandata.[11]

Osim takvog izbornog sistema i sami izbori provođeni su pod nenormalnim okolnostima redarstvenog nasilja, napose u Makedoniji. Velikosrpski hegemonisti, u borbi protiv akcije probugarskih VMRO-ovskih četa, a u nastojanju da slome svaki otpor svojoj vladavini u »Južnoj Srbiji«, pojačali su teror za vrijeme izbora. Osim oružništva i posebnih komitskih četa upotrijebljene su i konjičke čete. Te su redarstvene oružane snage krstareći proganjale protivnike režima kao »bugaraše« i prijetnjama i obećanjima o autonomiji agitirale za vladajuće stranke. Pod takvim okolnostima u Makedoniji se nacionalna lista nije mogla ni pojaviti, a na izbore je izišlo svega 55% upisanih birača, od kojih su komunisti dobili zapravo najveći broj makedonskih glasova.[12]

Teror i smicalice na izborima za Konstituantu dali su jakog povoda za naglo zaoštravanje političke borbe između opozicionih, osobito federalističko-republikanskih i hegemonističkih, monarhističko-centralističkih struja.

Radić za Hrvatsku Republiku ali protiv revolucije

U Hrvatskoj, koja je već drugu godinu u prevratničkom vrenju, gdje se izlaz iz nesnosnog novostvorenog stanja vidi u republici i gdje je Radićeva stranka trijumfalnom izbornom pobjedom postala glavna politička sila i neosporni predstavnik hrvatskog naroda, prilike su takve da svi očekuju da će Radić proglasiti republiku za koju se hrvatski puk izjasnio brojnim pobunama u razdoblju od 1918. do 1920. i glasovanjem na ustavotvornim izborima. Ali hegemonistički krugovi nisu za popuštanje: na vijesti da će Radić proglasiti Hrvatsku Republiku, oni odgovaraju prijetnjom da u tom slučaju u Zagrebu »kamen na kamenu neće ostati«.[13] No, Radić nije za revoluciju, on bi Hrvatsku Republiku, izglasanu glasačkim kuglicama, htio dobiti pregovorima i sporazumom. Govoreći da se nakon izbora »nameće pitanje: revolucija ili sporazum« on kaže da je »svaka revolucija zlo«, upozoravajući Beograd: »Kada bi došlo do revolucije vi bi propali i mi bi se upropastili«. Stoga je išao na izbore za Konstituantu, i zato je za sporazum, ali pod pretpostavkom da se poštuje zaključak Hrvatskog sabora, da u Konstituanti ne može biti nadglasavanja ni majorizacije, već da se sporazumom postigne »da ni jedan ne bude nad drugim ni pod drugim«.[14] Na nagovaranje Trumbića da bi trebao sudjelovati u radu Ustavotvorne skupštine, Radić je posredstvom dra F. Poljaka poslao Pribićeviću i vladi poruku da bi njegova stranka bila voljna doći u Konstituantu ako se u njoj bude moglo slobodno raspravljati o obliku vladavine i ako zastupnici ne budu morali položiti prisegu kralju prije nego što počne rasprava o novom Ustavu.[15]

Istom kad je Pribićević odbio te Radićeve ponude za razgovore i kad je u ime Pašićeve vlade (5. prosinca 1920) izjavio da za prihvat ustava neće biti potrebna kvalificirana nego jednostavna većina, Radić se konačno odlučio na bojkot Konstituante i na javnu demonstraciju zahtjeva hrvatskog naroda za republiku. Premda je Radić to učinio

11 F. Čulinović: *Jugoslavija između dva rata*, I, 311; Z. Kulundžić: *Atentat na S. Radića*, 160.

12 L. Koliševski: *Politički izvještaj CK KPM na I kongresu KPM*, 31.

13 To je 13. travnja 1920. izjavio general Milan Nedić delegaciji grada Zagreba koju je predvodio Ivica Kovačević (I. Mužić: Hrvatska politika i jugoslavenska ideja, 153).

14 »Jutarnji list«, Zagreb, IX, 1. XII 1920.

15 I. Jukić: *Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda*, 92—93.

samo u stranačko-programatskom smislu, ipak je to — s obzirom na to da je Radićev pokret bio neosporni predstavnik većine hrvatskog naroda — imalo značenje državnopravnih zahtjeva Hrvatske. Glavni odbor Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS) donio je odluku (7. prosinca 1920) da će se stranka ubuduće zvati *Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS)*, a izabrani zastupnici položili su sutradan, na velikoj narodnoj skupštini u zagrebačkoj pivovari, svečanu prisegu, da će »do zadnjeg daha života svoga, svom dušom svojom, svim srcem i svom snagom svojom, svakim pravednim načinom raditi na tome, da svoju svetu i dragu domovinu Hrvatsku urede na temelju prava narodnog samoodređenja — a u pravednom sporazumu sa svima ostalim južnim Slavenima — kao neutralnu seljačku republiku«. Radićevi zastupnici uputili su regentu Aleksandru svoju »poruku«, koju su neki smatrali »ultimatumom«, tražeći od njega da povuče oružanu silu, i da dopusti da slobodno izabrana većina preuzme državnu vladu i upravu u Hrvatskoj, koja će zadovoljnu i sređenu Hrvatsku privesti u slobodno ugovorenu zajednicu sa Srbijom i ostalim zemljama zajedničkog međunarodnog područja[16]. Premda je poruka u svojoj biti nudila sporazum, ona je ostala bez odjeka u dvorskim hegemonističkim vrhovima.

Odbačeni anticentralistički ustavni nacrti

Rad Ustavotvorne skupštine na pripremi prvog Ustava nove države odvijao se u znaku bezobzirnog ustrajanja vladajuće radikalsko-demokratske koalicije da nametne svoje stavove u svim pitanjima državnog ustrojstva i političkog života zemlje. Nerazložno su odbijani svi nacrti, prijedlozi i primjedbe ne samo opozicionih stranaka već i trezvenijih ljudi iz vladajućih krugova (npr. Stojana Protića). U takvim prilikama kad režim istodobno jača redarstveni teror u zemlji, Ustavotvornu skupštinu napustili su narodni zastupnici više političkih stranaka, ograđujući se time unaprijed od svake odgovornosti za donošenje Ustava hegemonističkim protudemokratskim metodama.

U vezi s radom Ustavotvorne skupštine spor se zaoštrio oko pitanja njezine suverenosti. To je bio povod da se probude razlike u shvaćanju ujedinjenja. Za one koji su zastupali gledište da je država SHS jednostavno nastavak prijašnje srpske države radilo se o tome kako da se njen ustav zadrži na snazi proširenjem na Kraljevinu SHS. Većina dviju glavnih srpskih stranaka, Demokratske i Radikalne, zastupala je stav da Ustavotvorna skupština nije suverena, da je već samo prvoprosinačko ujedinjenje u biti ustavni čin i da se zbog toga kralj javlja kao drugi ustavni čimbenik. Slično opravdanje monarhizma i centralizma iznosili su i hrvatski integralisti. Tako je npr. Juraj Demetrović, bivši socijaldemokratski a sada samostalnodemokratski prvak, pisao da se uopće ne može raspravljati o »tri konstitutivna temelja« na kojima počiva nova država: 1) o ujedinjenju, 2) o dinastiji Karađorđevića i 3) o jedinstvenosti legislativne i egzekutivne vlasti, da te tri činjenice ograničavaju suverenost Ustavotvorne skupštine koja mora polaziti »sa stajališta faktično stvorenoga već ustavnog stanja u kojem se nalazimo«, pa zbog toga ona ima jedino zadaću da u sporazumu s kraljem »s dosadašnjim legalnim nosiocem vladarske vlasti« i »s drugim ustavnim faktorom« zaključi »konačnu organizaciju jedinstvene države« u kojoj »ima postojati samo jedna državna vlada

[16] J. Horvat: *Hrvatski panoptikum*, 203.

i jedno narodno predstavništvo«. Da bi centralističko-unitarističko shvaćanje ujedinjenja dobilo čvršću idejnu podlogu, ili kako Demetrović kaže da se »bolje i jedinstvenije izrazi naše narodno ujedinjenje«[17], prečanski integralisti bili su, kao i socijalisti i komunisti, za to da se nova država nazove Jugoslavijom, za što su bili i neki federalisti ali poradi toga da bi dobila posve novo obilježje.

Nasuprot tome hrvatski i slovenski predstavnici, polazeći od stava da prvoprosinačke izjave izaslanstva Narodnog vijeća SHS i regenta Srbije nisu ni ustavni ni pravni čin, zastupali su mišljenje da je ujedinjenje izvršeno u ime načela samoodređenja naroda i da zbog toga ustav mora biti izraz slobodne volje naroda o obliku uređenja nove države. Oni su bili protiv svakog ograničavanja prava Ustavotvorne skupštine od strane kralja, smatrajući da on kao vladar Kraljevine Srbije, koja je prestala postojati kao i Država SHS, stvaranjem nove države, ne može imati prava sankcije u odnosu na Konstituantu, koja mu može priznati prava ustavnog čimbenika jedino ako se izjasni za monarhiju a ne za republiku. Ako su se predstavnici hrvatskih građanskih stranaka (okupljenih u Hrvatskoj zajednici) zauzimali za neograničena prava same Ustavotvorne skupštine, Radićeva HRSS imala je još radikalnije stavove. Ona je zahtijevala da Hrvatski sabor, kao nosilac suvereniteta hrvatskog naroda, šalje u Beograd svoju delegaciju koja će rješavati o zajedničkim poslovima državne zajednice.

Radničke stranke, KPJ i Socijaldemokratska stranka, borile su se za suverenost Ustavotvorne skupštine; od ostalih, osim hrvatskih i slovenskih stranaka, to je gledište zastupala i muslimanska stranka, a od srpskih republikanci i zemljoradnici.

Budući da je već Privremeni poslovnik za Ustavotvornu skupštinu ograničio njezinu suverenost, čitav njezin rad bio je diskreditiran u javnosti kao politička smicalica. Osim nezadovoljstva s izbornim sustavom, opozicija je imala dovoljno i drugih razloga za svoje tvrdnje da uopće ne postoje pretpostavke za normalan rad Ustavotvorne skupštine. Nametnutom odredbom Poslovnika da zastupnici moraju položiti zakletvu kralju, prije no što se donese Ustav, zapravo je prejudicirano monarhističko državno uređenje. Zbog toga su, ne samo HRSS nego i Jugoslavenski, Narodni i Muslimanski klub, a isto tako i komunisti, socijalisti i zemljoradnici, tražili ukidanje takva Poslovnika koji je u suprotnosti sa suverenošću Ustavotvorne skupštine i koji ne pruža nikakvo jamstvo da Ustav neće biti donijet nedemokratskim majoriziranjem odnosno nadglasavanjem hrvatskih i slovenskih predstavnika od strane brojnijih srpskih zastupnika.

Iz tih razloga Radićeva HRSS nije ni došla u Ustavotvornu skupštinu, a zastupnici KPJ, Jugoslavenskog i Narodnog kluba sudjelovali su djelomično u radu skupštine i to s velikim ogradama; republikanci, socijalisti i muslimani položili su zakletvu s ogradom, a komunisti i članovi Narodnog i Jugoslavenskog kluba tek pošto su u Poslovniku izvršene neke promjene, iako one nisu bile od bitnog značenja. I dalje je ostala odredba o prethodnom polaganju zakletve kralju, što je bilo u očitoj suprotnosti s načelom o suverenosti Ustavotvorne skupštine, a isto je tako odbačen zahtjev hrvatskih stranaka, temeljen na Krfskom i Ženevskom sporazumu, da Ustav nove države treba da bude donesen kvalificiranom dvotrećinskom većinom glasova, te je nametnuta odluka o natpolovičnoj većini, što je značilo ne voditi računa o

[17] J. Demetrović: *Oko Ustava Jugoslavenske države*, »Jugoslavenska obnova — njiva«, Beograd—Zagreb, IV (1920), 19, 417—419.

prethodnim dogovorima i o političko-moralnim posljedicama takvog naturanja državnog poretka.

Bit spora oko donošenja prvog državnog Ustava bio je u tome da li će država biti uređena centralistički ili će se sačuvati i u kojoj mjeri na federalističkim samoupravnim osnovama povijesne posebnosti zemalja što su se ujedinile. U političkoj borbi što se razmahala oko toga svi anticentralisti optuživani su od unitarista kao nacionalni separatisti, antidržavni elementi i reakcionari, pa čak i kao Austrijanci i saboteri velikog djela ujedinjenja i narodnog jedinstva.

Prvi ustavni nacrt što ga je pripremio Stojan Protić polazio je od srpskog ustava iz 1903. s tim što je proširio samoupravne jedinice od okruga na pokrajine. Prihvativši gledište da je nužno sačuvati povijesne tradicije hrvatske autonomije, Protić je predvidio devet pokrajina: 1) Srbiju, 2) Staru Srbiju s Makedonijom, 3) Hrvatsku i Slavoniju s Rijekom, Istrom i Međimurjem, 4) Dalmaciju, 5) Bosnu, 6) Crnu Goru s Hercegovinom, Bokom i Primorjem, 7) Srijem s Bačkom, 8) Banat i 9) Sloveniju s Prekomurjem. Pokrajine bi u svojim rukama imale cjelokupnu unutrašnju upravu usredotočenu u svojim samoupravnim tijelima: pokrajinskom odboru i pokrajinskoj skupštini koja bi imala pravo donošenja pokrajinskih zakona, koji ne bi smjeli biti u suprotnosti s državnim. Pokrajinski namjesnik bio bi državni organ ali samo s pravom nadzora. U Beogradu Protić je predviđao dvodomni sistem — skupštinu i senat; senat bi činili predstavnici pokrajinskih sabora i privrednih staleža, a imao bi pravo obustavnog veta. Polazeći od iskušanih načela demokracije i državničkog iskustva iz Srbije, Protić je veliku pažnju pridao osiguranju građanske vlasti nad vojnom[18].

Protićev ustavni nacrt bio je uzet kao osnova za nacrte što su ih kasnije pripremile vlade Vesnića i Pašića, ali u njihovoj preradbi od Protićevih prijedloga o državnom ustrojstvu nije ostalo gotovo ništa, a sam Protić je bio »napadan da je radi sporazuma s Hrvatima žrtvovao interese državnog jedinstva«[19].

Nacrt Pašićeve vlade odbacivao je svaku ideju o čuvanju povijesnih pokrajina, predvidjevši podjelu države na 35 oblasti od 200.000 do 600.000 stanovnika, a kasnije je prihvaćena podjela na 33 oblasti s najviše do 800.000 žitelja. Unutrašnja uprava podijeljena je između državnih i samoupravnih organa; odbačen je dvodomni sistem, a skupštinski kvorum utvrđen je s jednom trećinom; vladaru je dano pravo izdavanja uredaba sa zakonskom snagom. Na zahtjev komunista, socijalista, republikanaca, zemljoradnika i Jugoslavenskog kluba u vladin ustavni nacrt unesen je cijeli odio o državnom odnosu prema socijalnim i ekonomskim pitanjima, uglavnom po uzoru na novi njemački ustav[20].

Ustavni nacrt Narodnog kluba dra Laginje i dra Ladislava Polića zasnivao se u biti na federalističkim osnovama. On je predviđao podjelu države na šest pokrajina: 1) Srbiju sa Starom Srbijom i Makedonijom, 2) Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, 3) Crnu Goru, 4) Bosnu i Hercegovinu, 5) Vojvodinu i 6) Sloveniju. Zakonodavna vlast dijeli se između pokrajinskih sabora i državnog parlamenta, koji donosi samo izričito nabrojene i okvirne zakone, a svi ostali su u djelokrugu pokrajina, zakoni kojih imaju pretegu i u spornim slučajevima. Za važna pitanja zakonodavne i državne vlasti (npr. za sklapanje trgovinskih ugovora, izgradnju željezničkih pruga, itd.) predviđena je potreba

18 J. Horvat: *Politička povijest Hrvatske 1918—1929*, 249—250.
19 S. Jovanović: *Stojan Protić i hrvatsko pitanje*, »Obzor«, Spomen-knjiga, 108.
20 J. Horvat, n. dj., 250.

suglasnosti pokrajina. U gornji dom dvodomnog parlamenta slali bi svoje predstavnike pokrajinski sabori i staleške organizacije. Državni organi vlasti predviđeni su samo na području vojske i diplomacije, te pošta i željeznica, a redarstvena, carinska, monopolska i porezna uprava bila bi u rukama pokrajina. Sporove iz djelokruga države i pokrajina rješavao bi ustavni sud[21].

Jugoslavenski klub (koji je pod vodstvom Antuna Korošca okupljao zastupnike Slovenske ljudske stranke, Hrvatske pučke i Bunjevačko-šokačke stranke) u svom odvojenom mišljenju o nacrtu Ustavotvornog odbora predviđao je, slično Narodnom klubu, podjelu zemlje na šest pokrajina, samo što Dalmaciju spaja s Bosnom da bi dobio tri pokrajine s katoličkom većinom naprama trima pokrajinama s pravoslavnom većinom. Skupština bi imala dva doma: politički bi birali svi punoljetni građani oba spola, a socijalno-ekonomski — društvene organizacije, tj. staleži i zvanja. Predsjednike pokrajinskih vlada postavljao bi kralj na prijedlog ministarskog vijeća između triju kandidata pokrajinskih sabora. Ustavni nacrt Jugoslavenskog kluba bio je veoma napredan u socijalno-ekonomskom pogledu. Idući za tim da se država postupno pretvori iz vojničko-činovničke države u privredno-kulturnu zajednicu, Jugoslavenski klub je predlagao opsežan program socijalnih mjera, predviđajući pretvorbu individualističkog poretka u kolektivistički, nacionalizaciju velikih poduzeća, promicanje zadrugarstva i postupno ukidanje vojske[22].

Na ustavne rasprave utjecao je i nacrt dra Josipa Smodlake, koji nije bio član Konstituante ali se smatralo da iznosi poglede znatnog dijela inteligencije iz Dalmacije. Smodlaka je predlagao jugoslavenski naziv za državu i njezinu podjelu na dvanaest pokrajina: 1) Podunavska Srbija s glavnim gradom Beogradom, 2) Vojvodina s Novim Sadom, 3) Slavonija (Istočna Hrvatska) s Osijekom, 4) Hrvatska sa Zagrebom, 5) Slovenija s Ljubljanom, 6) Dalmacija sa Splitom, 7) Krajina (Vrbaska) s Banjalukom, 8) Bosna sa Sarajevom, 9) Pomorje (Zeta i Hum) s Dubrovnikom, 10) Raška s Novim Pazarom, 11) Moravska Srbija s Nišom i 12) Makedonija (Južna Srbija) sa Skopljem. Smodlaka je mislio da bi se na taj način dobila ravnoteža između šest srpskih pokrajina i ostalih šest, od kojih bi tri bile hrvatske a po jedna slovenska, muslimanska i mješovita[23]. U gornjem domu središnjeg parlamenta bili bi izaslanici pokrajinskih sabora i staleških udruga, a za Državni savjet predviđao je i zakonodavne funkcije. Po Smodlakinu nacrtu djelokrug pokrajina bio bi dosta skučen i ovisan o državnoj vlasti, ali je zauzvrat nastojao da pokrajinama osigura utjecaj u središnjoj vlasti. On je u svom prijedlogu samoupravnih pokrajina išao za tim da nađe sredinu između francuskog centralizma i sjevernoameričkog federalizma, ali se još »ne može govoriti o tragovima federacije u Smodlakinu nacrtu«[24].

U svojim ustavnim nacrtima zemljoradnička, socijalistička, i republikanska stranka u tada najvažnijem političkom pitanju o državnom ustrojstvu slagale su se s Pašićevim nacrtom: one su bile za ukidanje historijskih pokrajina a za centralizam sa samoupravnim područjima prema privredno-geografskim prilikama, iznoseći svaka svoje programatske nazore.

21 Isto, 251—252.
22 Isto, 252—253.
23 J. Smodlaka: *Jugoslavensko rješenje hrvatskog pitanja*, 16—17.
24 J. Andrassy: *Ustavno pravo Jugoslavije*, »Obzor«, Spomen-knjiga, 110.

Spor oko Bosne i Hercegovine

U svim nacrtima i raspravama o upravno-političkoj podjeli države neprestano je bio prisutan spor o pripadnosti Bosne i Hercegovine. Svi srpski stavovi zasnivani su na tezi da su Bosna i Hercegovina srpske pokrajine osobito stoga što srpsko pučanstvo čini relativnu većinu, a hrvatski — na povijesnom pravu i na činjenici da hrvatsko pučanstvo — u koje su ubrajali katolike i muslimane — čini apsolutnu većinu stanovništva tih zemalja, dokazujući da su muslimani ne samo po podrijetlu i po govoru, nego najvećim dijelom i po svom opredjeljenju Hrvati, što je došlo do izražaja i u izjašnjenju muslimanskih zastupnika u Ustavotvornoj skupštini. U samoj raspravi o vidovdanskom ustavu, jedan od prvaka JMO dr Džafer-beg Kulenović rekao je: »Pitate me, čija je Bosna i Hercegovina? U prvom redu nas Bosanaca i Hercegovaca. A provedite slobodne izbore, pa ćete vidjeti da je Bosna i Hercegovina Hrvatska«[25]. Svetozar Pribićević, koji je u to doba problem BiH promatrao sa stajališta nepomirljivog centralizma, a problem muslimana s gledišta jednog srpsko-hrvatskog, odnosno jugoslavenskog, naroda, pošto se uvjerio u krah unitarističke ideje i u neuspjeh velikosrpskih napora da svoje pozicije u BiH ojačaju ustupcima JMO, nastojeći da vjersku posebnost muslimanskog pučanstva, ukoliko ga ne mogu pridobiti za srpstvo ili jugoslavenstvo da bi se dobila srpska većina u BiH, zlorabe za pritisak da muslimani ostanu nacionalno neopredijeljeni, — napisao je: »Ali, gde da računamo bosanske muslimane, za koje se spore Hrvati i Srbi, a koji govore samo srpsko-hrvatski (čisti književni jezik) i kojih ima na broju oko 700.000? Njihovi intelektualci su u ogromnoj većini hrvatskog pravca; a narodne mase u svim političkim akcijama idu slepo za intelektualcima. U to se ne treba varati. Naročito je hegemonistički sistem Srbije — prema kojem je sva državna vlast u rukama Srbijanaca, tj. njihovih predstavnika, ma da oni na to nisu ovlašćeni — izazvao to da se bosanski muslimani u svojim težnjama i svojim pogledima na budućnost potpuno izjednačuju sa Hrvatima. Srpski državnik koji ne bi vodio računa o toj činjenici ne može se smatrati kao ozbiljan političar«[26].

Vidovdanskim ustavom (1921) nametnuto centralističko državno ustrojstvo

Za vrijeme parlamentarne rasprave o novom Ustavu, Ustavotvornu skupštinu napustili su, osim zastupnika Radićeve HRSS i Hrvatske stranke prava koji od početka uopće nisu sudjelovali u radu takve Konstituante, redom i zastupnici Narodnog kluba (Hrvatske zajednice i Hrvatske težačke stranke), Komunističke partije Jugoslavije i Jugoslavenskog kluba (Slovenske ljudske, Hrvatske pučke i Bunjevačko-šokačke stranke). Na taj način, od 419 izabranih zastupnika, izglasavanje prvog državnog Ustava bojkotirao je 161 narodni zastupnik, među kojima većina legitimnih predstavnika hrvatskog i slovenskog naroda i radničke klase svih naroda, dok makedonski narod u Konstituanti zapravo nije ni imao svojih predstavnika.

I u tako osakaćenoj Ustavotvornoj skupštini vlada je osigurala većinu koruptivnim pridobivanjem poslanika Slovenske kmetijske stranke i turske organizacije (Džemijet) sa Kosova i Metohije[27], a isto tako i Jugoslavenske muslimanske organizacije, koja je od vlade, osim naknade bivšim vlasnicima za kmetovska selišta i za beglučka zemljišta, dobila ustupak da se Bosna i Hercegovina neće cijepati prigodom podjele države na »oblasti«, te je Vidovdanskim ustavom predviđeno da će se »BiH razdijeliti u oblasti u svojim sadanjim granicama«[27a].

[25] D. Mandić, n. dj., 422.

[26] S. Pribićević: *Diktatura kralja Aleksandra*, 24.

Takvoj krnjoj Ustavotvornoj skupštini odrekao je pravo na donošenje Ustava dr A. Trumbić, jedan od glavnih tvoraca nove države, koji je odmah nakon potpisivanja Rapallskog ugovora predao ostavku na položaj ministra vanjskih poslova, a čiji je trezveni realizam u stvaranju zajedničke države često bio prožet oportunističkim popuštanjem pred očito nedemokratskim i hegemonističkim prohtjevima Pašićeve vlade. Njegovi su pogledi na državno ustrojstvo bili bliski stavovima Narodnog i Jugoslavenskoga kluba. On je osudio nedemokratski postupak u donošenju ustava kao bezobzirnu samovolju koja nužno mora uroditi zlim posljedicama. Na optužbe da »tko je protiv ovakvoga ustava taj je protiv države«, Trumbić odgovara da se »u pravnoj kulturnoj državi građani ne smiju dijeliti na politički vjerne i na antidržavne«, a da za svoje mišljenje nitko ne može biti pozivan na odgovornost jer »to je tečevina kulture«. U Ustavu »nema osnovne državničke misli« koja bi mogla »da bude temeljna osnovica našeg državnog života«; ona je zamijenjena tendencijom »da jednom birokratskom centralističkom sistemu preda vlast nad narodom«. Odbačeno je jugoslavensko ime a »govori se o političkom trojstvu«, »pod maskom jedinstva hoće da se prikrije centralistički sistem« a »od takova sistema prijeti opasnost miru i skladu naroda i sređivanju prilika u zemlji«. Kad je riječ o upravnoj podjeli zemlje »treba kazati otvoreno, da se cijela rasprava vodi o Hrvatskoj. Hoće se administrativno raskomadanje Hrvatske bez obzira na prilike, potrebe... i na volju ogromne većine naroda«, a »kad se hoće dirati u dosadašnju administrativnu podjelu u Srbiji, poslanici ne daju mijenjati ni sreskih ni okružnih granica«. Takav je »ustav u političkom pogledu reakcionaran a u plemenskom intolerantan«, on će »još više zaoštriti plemenske sporove, koji su danas više zaoštreni nego ikada prije. To je najoštrija osuda režima koji daje takav rezultat«. Radikalsko-demokratska koalicija koja silom natura takav ustav »na izborima nije dobila ni polovinu poslanika ni birača«. Trumbić je zaključio: »oslobodili smo se tuđega jarma, ali narod čeka unutarnje oslobođenje« koje taj Ustav ne donosi[28].

Vidovdanski ustav (donijet 28. lipnja 1921) izglasan je s jedva nešto više od natpolovične većine. Predsjednik Ustavotvorne skupštine dr Ivan Ribar objavio je da su od ukupno 258 prisutnih zastupnika za Ustav glasovala 223, a protiv 35 zastupnika, što je s onima koji su aspinirali bilo ukupno 196 protiv. Za Ustav su glasovali zastupnici: Radikalne i Demokratske stranke, Slobodne kmetijske stranke, Jugoslavenske muslimanske organizacije i Nacionalne turske organizacije (Džemijet). Protiv su glasovali poslanici Socijaldemokratske stranke, Zemljoradničke i Republikanske stranke i dr A. Trumbić[29].

Vidovdanski ustav proklamirao je ustavnu i parlamentarnu monarhiju sa deklarativno zajamčenim demokratskim pravima građana (pra-

[27] Prvak Kmetijske stranke Bogumil Vošnjak postao je nešto kasnije poslanik u Pragu, a prvaci Džemijeta ishodili su ugovorom obećane koncesije begovskim zemljoposjednicima u provođenju agrarne reforme (F. Čulinović: *Dokumenti o Jugoslaviji*, 211—214).

[27a] Čl. 135 Ustava Kraljevine SHS od 28. VI 1921; A. Purivatra: Nacionalni i politički razvitak Muslimana, 166, 247.

[28] J. Horvat, n. dj., 256—260.

[29] *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS*, god. 1 I, 55 4—8.

vo jednakosti, osobne slobode i nepovredivosti stana, sloboda zbora, tiska, znanosti i umjetnosti). Ustav je zajamčio privatno vlasništvo i time utvrdio kapitalistički društveni poredak, ali je propisao i pravo i dužnosti države da u interesu cjeline intervenira u privrednim odnosima građana u duhu pravde i otklanjanja društvenih suprotnosti. Ustav je, prema tome, sadržavao i neke pozitivne odredbe građanske demokratičnosti, ali su one sustavom suprotnih odredaba u zbilji uvelike izigravane.

Parlamentarni sustav bio je ograničen jer je po Ustavu, osim Narodne skupštine, i Kralj bio tzv. drugi ustavni čimbenik. Kraljeva ličnost bila je nepovrediva. Vlada je bila odgovorna Kralju i Narodnoj skupštini, ali Kralj imenuje vladu i članove sudstva, te ima pravo raspustiti i samu Skupštinu. Tako određena ustavna monarhija ograničavala je prava parlamentarizma, stavila Kralja na vrh državne hijerarhije, dajući mu, kao najvišem čimbeniku državne uprave, velika apsolutističko-birokratska ovlaštenja[30].

Što se tiče nacionalnog pitanja Ustav je polazio, već od naziva države koja je prozvana Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca, sa stajališta kompromisnog nacionalnog unitarizma troimenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca; Ustav je propisao da je službeni jezik Kraljevine »srpsko-hrvatsko-slovenački« i da u državni grb Kraljevine ulaze grbovi srpski, hrvatski i slovenski. Ustav je odredio izrazito centralističko državno ustrojstvo na načelu jedinstva naroda, države i državnog teritorija, predvidjevši upravnu podjelu na »oblasti«, »okruge« i »srezove« (što je približno odgovaralo hrvatskim pojmovima: pokrajina, županija ili okružje, kotar) s tim da pojedina »oblast« nije mogla imati više od 800 tisuća stanovnika. Dotadašnje »pokrajinske« (tj. zemaljske) uprave imale su ostati na čelu s pokrajinskim namjesnikom koga imenuje Kralj do provedbe nove podjele države na »oblasti« i do prenošenja njihova djelokruga na ministarstva i na »oblasne uprave«. Proklamiravši tako da su Srbi, Hrvati i Slovenci samo tri plemena jednog naroda i ne priznajući druge narodnosti, a ukinuvši povijesnu teritorijalnu i etničku podjelu — Vidovdanski ustav uveo je unitarističko i centralističko ustrojstvo države[31].

O državnom nazivu nisu se tako reći ni raspravljali prijedlozi da se država nazove »Jugoslavijom«, što su predlagali neki pobornici i integralizma i federalizma, jer su protiv toga bili odlučno u Srbiji, a sve više i u Hrvatskoj i u Sloveniji. Ime »Jugoslavija«, »jugoslavenski narod«, »Jugoslaven« bilo je tada »vrlo nepopularno među Srbima«, jer je ono po shvaćanju što je prevladavalo od njegove pojave »trebalo u prvom redu da zbriše s lica zemlje ime Srbin, koje je bilo ostalo kao jedina protuteža Habsburških namera protiv našeg naroda«. Zbog toga su srpski predstavnici bili mahom jednodušni u neprihvaćanju naziva Jugoslavija, koji je nešto više pristaša imao među prečanskim Srbima, smatrajući da bi »odista bili ludi kad bi se odrekli svog slavnog imena, i na taj način sahranili u grob ne samo slavne tradicije iz naše daljnje prošlosti, nego i sve one velike tekovine... iz najnovijega doba«. To je bio glavni razlog zašto u Srbiji nisu vjerovali da oni Hrvati i Slovenci koji su se u raspravama o prvom ustavu vraćali nazivu Jugo-

---

30 U razdoblju trajanja Vidovdanskog ustava (do 6. I 1929), u Kraljevini SHS smijenile su se 24 vlade; od njih su samo dvije pale zbog toga što su ostale u manjini u Narodnoj skupštini; sve ostale smijenjene su izravnom akcijom dvora koji se neprestano uplitao u poslove Skupštine (F. Čulinović: *Jugoslavija između dva rata*, I, 356).

31 *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (SN, III, 142 A, 28. VI 1921).

slavija »to čine iz čistih pobuda«[32]. Isto je tako iz gotovo istih razloga i u Hrvatskoj raslo nepovjerenje prema onim Srbima što su prihvatili jugoslavensko ime. Pobornici »Jugoslavije« osuđivani su s hrvatskog gledišta kao ljudi koji ne smiju priznati »da je to Velika Srbija za koju ti Jugoslaveni rade, nego sveđer govore o velikoj Jugoslaviji, ne bi li, naročito Hrvate i Slovence, na taj način najprije natjerali da se odreknu Hrvatstva, pa onda će biti lakši prelaz u pravoslavlje i srbijanstvo«[32a]. Prema tome, bilo je posve razumljivo što se »ni među Hrvatima, ni među Slovencima, a još manje među Srbina, ime 'Jugoslaven' *nikad nije moglo odomaćiti*«[32b].

Na temelju novog Ustava vladajuće hegemonističke snage proglašavale su svako postavljanje nacionalnog pitanja činom protudržavne djelatnosti i veleizdaje.

Iako su sva tri nacrta ustava, što su ih pripremile redom vlade Protića, Vesnića i Pašića, polazile od osnova srpskog ustava iz 1903. godine, i premda je Ustavni odbor Skupštine u konačnom tekstu Ustava odbacio ili ublažio neka ograničavanja demokratskih načela iz nacrta, po Vidovdanskom su ustavu, u daleko većoj mjeri nego po srpskom ustavu 1903, vladaru dana pretežnija prava u zakonodavnom i u državnom životu, a središnjoj su vlasti dana mnogo veća ovlaštenja i pravo znatno šireg i strožijeg nadzora nad lokalnim vlastima, kojih su samoupravna prava uvelike skučena.

Ostajući beskompromisno na gledištu da Ustavom Kraljevine SHS treba »prevazići« »pokrajinsko-plemenske« ograničenosti, skupštinska većina srpskih stranaka (radikali i demokrati) odbacila je odlučno sve prijedloge organizacionih (hrvatskih i slovenskih) stranaka o ustrojstvu države na federalističkim ili na autonomnim načelima. Srpske građanske stranke bile su protiv federalnih pokrajina pa čak i protiv većih samoupravnih županija, jer bi one mogle postati središta otpora beogradskoj vlasti i žarišta »plemenske«, tj. nacionalne svijesti nasuprot »državnoj ideji«. Poradi toga srpske su stranke ozakonjenje centralističkog uređenja smatrale prvotnom zadaćom svoje državne politike.

Hrvatsko zastupstvo proglašava »Ustav Neutralne Seljačke Republike Hrvatske«

Za vrijeme rada Ustavotvorne skupštine u Beogradu, u Zagrebu je vijećalo vodstvo hrvatskog narodnog pokreta, donoseći odluke koje će imati povijesno značenje za dalji razvitak hrvatskog pokreta i odnosa u novoj državi. Još dok se u Beogradu vodila rasprava o Ustavu koji će ozakoniti velikosrpski monarhistički centralizam, Radićevo vodstvo HRSS zaoštrilo je do kraja svoj programski zahtjev borbe za samostalnost Hrvatske i za republikansko državno uređenje: na sjednicama »republikanske zastupničke većine banske Hrvatske« ožujka i travnja 1921. prihvaćen je *Ustav Neutralne Seljačke Republike Hrvatske*. U tom Ustavu, što je odmah objavljen u zemlji[33], a zatim i u ino-

---

32 M. Đorđević: *Srbija i Jugosloveni za vreme rata 1914—1918*, 270—274.

32a »Obzor«, 22. VI 1922. (pr. M. Đorđević, n. dj., 272).

32b M. Đorđević, n. dj., 270.

33 *»Državno uređenje ili Ustav neutralne seljačke republike Hrvatske*, razpravljen na četvrtoj sjednici republikanske zastupničke većine banske Hrvatske dne 5. i 6. ožujka 1921, a prihvaćen na petoj sjednici iste republikanske zastupničke većine dne 9. travnja 1921. u glavnom gradu Zagrebu« (tiskano kao rukopis).

zemstvu[34], govori se: državni teritorij Republike Hrvatske čine županije Banske Hrvatske, s tim da se on »može proširiti samo plebiscitom« na temelju »sveopće priznatoga načela o pravu narodnoga samoodređenja« susjednim područjima Dalmacije, Bosne i Hercegovine, ili Slovenije i južne Ugarske[35]; posebno je istaknuto da se »Banska Hrvatska ne odriče ni jednoga svoga prava na današnju Dalmaciju« pa će uložiti sve svoje snage da ona kao »najčišća hrvatska zemlja« i »samo dio hrvatskog naroda« također može odlučiti »o svojoj sudbini«[36]; ne priznaje se Rapallski ugovor sklopljen »bez Hrvatske i proti Hrvatskoj« i traži pripojenje grada Rijeke i cijele Istre Hrvatskoj[37]; potpuno suverena Republika Hrvatska stupa »u slobodno ugovorenu zajednicu država (konfederaciju)« što se ima organizirati na »danas međunarodnim pravom priznatom« jugoslavenskom području[38]; svoj odnošaj »sa Srbijom kao s nezavisnom kraljevinom, sa Slovenijom kao s pravno posvema, a dobrim dijelom i faktično nezavisnim područjem slovenskoga naroda, te s Bosnom-Hercegovinom kao pravno i faktično posve autonomnom hrvatsko-srpsko-muslimanskom narodno političkom jedinicom« Republika Hrvatska uređuje »u granicama zajedničkoga međunarodnoga teritorija« u »suverenoj Konstituanti« »čim i većina srbijanskih, slovenskih i bosansko-hercegovačkih zastupnika« (izabranih 28. studenoga 1920) »pristane na zajedničko raspravljanje bez majorizacije (bez nadglasavanja)« potpuno isto pravo narodnog samoodređenja, koje se ima oživotvoriti plebiscitom »pod međunarodnom kontrolom« Republika Hrvatska priznaje »Crnoj Gori, Macedoniji, Banatu, Bačkoj i Baranji«[39]; na području unutarnjeg poretka utvrđuju se načela »ustavne demokracije«, osiguranje »čovječanskih prava«; »podpuna ravnopravnost žene«; »sloboda štampe i udruživanja«, ukidanje veleposjeda, agrarna reforma i davanje prednosti zadrugarstvu, sveopće socijalno i zdravstveno osiguranje[40]; izravno »izvršavanje narodne suverenosti« plebiscitom a posredno nepovredivim vrhovništvom sabora u koji se zastupnici biraju slobodnim izborima (građani oba spola od navršene 18. godine), ukidanje političko-policijske teritorijalne uprave a uvođenje »narodne samovlade (self-government)« u »gospodarskoj, prosvjetnoj i zdravstvenoj« upravi, tj. »autonomija ili self-government u podpunom smislu« općina i županija, čije skupštine donose »svoje pravilnike s valjanošću zakona«[41]; umjesto militarističke vojne obveze uvodi se sveopća narodna dužnost obrane doma i domovine, temeljena na ustrojstvu domobranskih kotara i na šestmjesečnoj (teritorijalnoj radnoj i republičkoj vojnoj) obvezi[42]; u međunarodnim odnošajima Republika Hrvatska vodi »mirotvornu i neutralnu« politiku, ne priznajući tajnu diplomaciju i tajne ugovore: »Neutralna Seljačka Republika Hrvatska živi je organ velike čovječanske zajednice, koja se polagano, ali sigurno pretvara u veliku svjetsku saveznu republiku«[43]. Ustav Republike Hrvatske bio je najcjelovitije izložen program Radićeve HRSS na kome će ona temeljiti cio hrvatski nacionalni pokret.

34 S nešto izmijenjenom sadržinom i dodatkom izjave Hrvatskog narodnog zastupstva od 25. ožujka 1923. Ustav je tiskan u SAD na hrvatskom i na engleskom kao posebno dvojezično izdanje pod naslovom »Ustav neutralne seljačke republike Hrvatske — Constitution of the Neutral Peasant Republic of Croatia« izdao dr Ljudevit Kežman, hrvatski narodni zastupnik, glavni tajnik HRSS, Pittsburgh 1923.

35 *Državno uređenje ili Ustav neutralne seljačke republike Hrvatske*, 1.

36 Isto, 16.

37 Isto, 16.

38 Isto, 2.

39 Isto, 15—16

40 Isto, 3—9.

41 Isto, 8—12.

42 Isto, 13—14.

43 Isto, 3, 13.

Uoči samog donošenja Vidovdanskog ustava hrvatsko narodno zastupstvo, kao izabrano predstavništvo hrvatskog naroda na sjednici od 26. lipnja 1921. u Zagrebu proglasilo je unaprijed ništetnim i za hrvatski narod nevažećim svaki ustav koji bude donijet bez njegovih predstavnika[44].

Zaoštravanje sukoba između centralizma i federalizma

Na taj je način samo donošenje Vidovdanskog ustava još više produbilo državnu krizu, izazvavši otvoreni raskid između pobornika centralističkog monarhizma i konfederalističkog republikanizma.

Vidovdanskim ustavom bila je privremeno učvršćena vlast dinastije Karađorđevića i hegemonizma srpske buržoazije nad gospodarski jačom buržoazijom Hrvatske i Slovenije, ali njime nisu otklonjene već su naprotiv zaoštrene glavne nacionalne i klasne suprotnosti u razvitku Kraljevine SHS. Radikalsko-demokratska vlada pokušat će da te suprotnosti ukloni primjenom surove sile i sve drastičnijih mjera protiv svih opozicionih, »antidržavnih« pokreta i elemenata, u prvom redu protiv komunista, ali isto tako i protiv federalista i republikanaca.

Donošenje Vidovdanskog ustava i proglašenje Kraljevine SHS ustavnom monarhijom stvaralo je privid njezinog unutrašnjeg sređenja, što ju je činilo utjecajnim čimbenikom na Balkanu i u Podunavlju, u okviru europske politike zapadnih imperijalističkih sila.

Formalnim stupanjem na prijestolje Aleksandra Karađorđevića, poslije smrti kralja Petra I. (16. kolovoza 1921), ništa se nije izmijenilo u politici i u položaju dvora, jer je Aleksandar već od 1915, zamjenjujući oboljelog kralja kao regent, zapravo već vršio svu kraljevsku vlast. Sada će samo još više doći do izražaja njegove autokratske sklonosti.

Uvođenje centralističkog državnog ustrojstva što ga je na temelju Vidovdanskog ustava bezobzirno provodio Svetozar Pribićević kao ministar unutarnjih poslova i radikalni pristaša nacionalnog unitarizma, trebalo je da ukine dotadašnje autonomije pojedinih zemalja i da potkreše korijenje hrvatskog i svakog federalističkog pokreta. U tu svrhu Kralj i vlada ukinuli su 3. srpnja 1921. zvanje *hrvatskog bana,* zamijenivši ga *Kraljevskim pokrajinskim namjesnikom,* za koga je imenovan socijalistički renegat Juraj Demetrović, zastupnik Demokratske stranke. Rezultati su bili suprotni. Uvođenje centralističkog državnog poretka posebno je u Hrvatskoj izazvalo otpor. Hrvatske opozicione stranke vidjele su u tome težnju da se likvidiraju ostaci hrvatske državnosti i uništi historijski i državno-pravno razvijena samobitnost Hrvatske.

Centralističko-unitarističkoj ideologiji nije pošlo za rukom da suzbije već je naprotiv izazvala jačanje ideje i pokreta konfederalizma, pa prema tome nije poslužila ni učvršćenju zajedničke države kako su se to zavaravali idejno uvjereni unitaristi jugoslavenskog ili troplemenskog nacionalizma. Toga su bili svjesni i pojedini tadašnji građanski političari iz vladajućih srpskih vrhova npr. bivši predsjednik vlade Stojan Protić, koji je zaoštravanje sukoba mislio izbjeći davanjem širih pokrajinskih samouprava. Protić je štoviše već u jesen 1920. došao do zaključka da bi bilo bolje da se Srbi mirno raziđu s Hrvatima ako se ne mogu složiti, pa je u radikalskoj *Samoupravi* objavio (nepot-

44 R. Horvat: *Hrvatska na mučilištu,* 120; »Naša domovina«, I, 227.

pisani) članak u kojem je prvi put naviještena mogućnost »amputacije« Hrvatske. On je kasnije obrazlagao da je došao na tu misao kad je vidio da ni Pašić, koji i u zajedničkoj državi samo »hoće Veliku Srbiju«, ni Pribićević, koji — igrajući između Pašića i Aleksandra — »hini jugoslavenstvo« — ne žele Hrvatima ništa popustiti, tvrdeći »da nije moguće s Hrvatima naći sporazum a da se država ne oslabi«. Budući da je Pribićević, ustrajući na svojoj graničarskoj politici »čvrste ruke«, već tri puta predlagao, na sjednicama užeg sastava vlade, da se Hrvatska pokori vojnom ekspedicijom, to je Protić zaključio, da ako nema drugog izlaza da bi »onda amputacija predstavljala manje zlo i ne bi za vazda kompromitirala odnose između Hrvatske i Srbije«. Što se tiče razgraničenja Protić bi od teritorija Hrvatske trojednice tražio Boku radi izlaska na more, a bio bi za podjelu Hercegovine i za sporazumno rješavanje tih pitanja[45]. Protić se i poslije toga zauzimao za pregovore s Hrvatima, vodeći i sam ljeta 1921. razgovore s hrvatskim političarima u Zagrebu i s Radićem (u Rimskim Toplicama), ali su njegovi pokušaji ostali usamljeni jer su pobornici centralizma u Radikalnoj stranci i izvan nje u cjelini smatrali da će im provođenje u život Vidovdanskog ustava osigurati trajnu vladavinu. Premda je bio protivnik i republikanizma i federalizma, Protić je zbog svog kompromisnog stava došao u takav sukob s Pašićem i vodstvom radikala da je morao napustiti stranku, osnovavši disidentsku stranku Nezavisnih radikala. U vezi s tim pojavila se ideja da se nova radikalna stranka pod vodstvom Protića zasnuje na jugoslavenskoj osnovi »iz svih plemena koja žive u novoj državi«, da se »sasvim otrese velikosrbizma«, a jugoslavenstvo razvija »harmonično prema željama i uputama raznih plemena zastupanih u stranci«[46]. No, ne samo da od te ideje nije bilo ništa, isto kao ni od Protićeva obračunavanja s Pašićem u *Radikalu,* već je i sam Protić bio poražen na skorim izborima u kruševačkom okrugu gdje je dotada bio desetljećima biran.

Udruživanje hrvatskih stranaka u Hrvatski blok

Jačanje centralističke politike imalo je za posljedicu sve jače sjedinjavanje opozicionih političkih stranaka i sve šire okupljanje puka oko njihovih programa. Donošenje Vidovdanskog ustava potaklo je sporazum i zbijanje hrvatskih opozicionih stranaka, koje su u kolovozu 1921. osnovale *Hrvatski blok* u koji su ušle HRSS (49 zastupnika), Hrvatska zajednica (3 zastupnika), Hrvatska stranka prava (3 zastupnika), Hrvatska seljačka stranka za Dalmaciju (1 zastupnik) i Hrvatska težačka stranka za Bosnu i Hercegovinu (7 zastupnika). Na taj je način Hrvatski blok, u predsjedništvo kojeg su izabrani Stjepan Radić, Mate Drinković i Mirko Košutić, imao ukupno 63 narodna zastupnika, a izvan Bloka ostala su 24 hrvatska zastupnika: Hrvatska pučka stranka za Hrvatsku i Slavoniju (3 zast.), Hrvatska pučka stranka za Dalmaciju (3 zast.), Hrvatska pučka stranka za BiH (3 zast.), Bunjevačko-šokačka stranka (4 zast.), Hrvatski demokrati (8 zast.) i Zemljoradnička stranka u Dalmaciji (3 zastupnika). Stranke Hrvatskog bloka ujedinile su se na programu borbe »za potpunu slobodu Hrvatskog Naroda«, a od onih što nisu ušle u Blok: Hrvatska pučka i Bunjevačko-šokačka stranka ušle

45 I. Meštrović: *Uspomene na političke ljude i događaje,* 148—151.
46 »Hrvatska sloga«, III, 81, 13. IV 1921.

su sa Koroščevim slovenskim klerikalima u Jugoslavenski klub, a hrvatski demokrati i dalmatinski zemljoradnici povezaše se sa srpskim demokratima.[47]

S obzirom na to da se Hrvatski blok stvorio oko HRSS, koja je bila predstavnik seljaštva, i da su u nj ušli Hrvatska zajednica kao predstavnica hrvatske inteligencije i Stranka prava kao predstavnica »malih građana«, te da se Bloku priključio i Hrvatski radnički savez — vodstvo Radićeve stranke tumačilo je stvaranje bloka tako da je »s politikom HRSS suglasan čitav hrvatski narod«. Takvim tumačenjem ono je željelo uvjeriti svoje pristaše da udruživanjem s građanskim strankama, koje je HRSS žestoko prekorijevala zbog »gospodske« i »fiškalske« politike ono nije odustalo od svog socijalnog programa, a samim stvaranjem Bloka Radićevo vodstvo suzbilo je konačno tvrdnje beogradskih vlastodržaca »da HRSS nije i ne može biti zastupnica hrvatskoga *naroda,* jer da je u njoj zastupano *samo nepismeno i zavedeno seljaštvo,* dok *svi* ostali dielovi naroda« odobravaju tobože prvoprosinačko ujedinjenje i unitarističku državnu politiku. Sklapanje Bloka imalo je prema tome značenje koncentracije svih hrvatskih nacionalnih sila u borbi protiv velikosrpske hegemonije i to na programu HRSS, ali s još radikalnijim isticanjem zahtjeva za samoodređenje Hrvatske, a za vodstvo HRSS ono je bilo i taktički potez da suzbije kao neosnovane optužbe »da su Radić i HRSS svoje vrste boljševici, opasniji i od samih ruskih komunista«[48], za što su ih optuživali Pašić i Pribićević pred domaćim i vanjskim svijetom i u čemu su, u psihozi zaplašenosti baukom boljševizma u Europi, dijelom imali i uspjeha, u zemlji kod natražnjačkih kapitalističkih i klerikalnih krugova, a u inozemstvu kod savezničkih vlada Francuske i Čehoslovačke.

Vladini krugovi razvili su protiv vodstva Hrvatskog bloka žestoku kampanju, u čemu je prednjačio Svetozar Pribićević. Pribićević je u borbi protiv hrvatskog nacionalnog pokreta razvio teoriju da u parlamentarnoj državi samo većina ima pravo odlučivati, te se prema tome odlukama većine moraju i Hrvati pokoravati u ime parlamentarnog demokratizma i jednakosti u jedinstvenoj državi. Optužbe režima protiv Hrvatskog bloka, a napose protiv Stjepana Radića i njegove HRSS, kao nosilaca protudržavnog, separatističkog pokreta nisu bile osnovane. Stjepan Radić, HRSS i Hrvatski blok izjašnjavali su se čak za širu južnoslavensku državnu zajednicu, ali izgrađenu na načelima konfederacije a ne centralizma.

Zastupnički klub Hrvatskog bloka objavio je 14. siječnja 1922. Memorandum, u kome se ističe da je provedba Vidovdanskog ustava protiv demokratski izražene volje hrvatskog naroda imala za posljedicu »balkanizaciju Hrvatske, punu opasnosti za mir Evrope«; protestira se protiv utjecaja reakcionarnih ruskih carističkih emigranata na beogradsku vladu, protiv poreske i financijske politike, a posebno protiv »barbarske primjene batinanja i mučenja« u vojsci, što »izaziva prezir prema nasilničkom srpskom režimu«, ali ne i prema srpskom narodu, koji je vjekovima bio mučenik i danas isto tako potlačen; ostvarenje suverenosti Hrvatske u okviru zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca postaje — kaže se u tom memorandumu — »europska potreba« očigledna za sve pobornike kulture i humanog poretka.[49]

47 »Hrvatska sloga«, III, 248, 15. XI 1921.
48 R. Herceg: *Seljački pokret u Hrvatskoj,* 40—41; A. Cesarec: *Ideologija HRSS ili put u bačvu* (Svjetlost u mraku, 91).
49 *Spomenica hrvatskog bloka* (Letak iz siječnja 1922. u AIHRPH i DASRH; R. Horvat: n. dj., 117—121).

Nemoć hrvatskih integralista da utječu na centralističko-hegemonističku politiku

Jačanje nacionalnih pokreta i otpora u nesrpskim zemljama Kraljevine SHS, napose u Hrvatskoj, izazivao je osobito način na koji je konstituirana vrhovna državna vlast i na koji je vlada uvodila jedinstvenu upravu u zemlji. Budući da su gospodarske i prisilne mjere nove vlade bile praćene i izrazito srpskim obilježjima nove uprave i kadrovski i formalno (favoriziranjem srpskog elementa u upravi bez obzira na spremu, zamjena mađarskih natpisa na željeznici i državnim pečatima — srpsko-ćirilskim), to je u Hrvatskoj takva politika dobila velikosrpske značajke u toj mjeri da su je osuđivali čak i neki jugoslavenski integralisti i pristaše centralizma iz hrvatskih redova. Tako je npr. dr Anđelinović na početku 1922. pisao da to što Hrvatska nije zastupljena dovoljno u vladi, što se u dvoru, u Kraljevoj sviti, ili u ministarstvu vanjskih poslova, osobito među poslanicima i konzulima, jedva nađe koji Hrvat, što je »politika Velike Srbije« pa i »amputacija« došla do izražaja »i kod projekta podjele na oblasti«, — da je sve to bilo uzrok »što su mase hrvatskih seljaka« prišle Stjepanu Radiću i da takva državna politika »omogućuje politiku Hrvatskog bloka, sprečava konsolidaciju prilika, ruši autoritet države i stvara rezon današnjoj politici iz Zagreba«. Ali i na takve apele hrvatskih integralista, da bi valjalo nastojati »da i široki slojevi hrvatskog dela našeg naroda osete da je ova država u istini domovina i Hrvata«,[50] nepomirljivi zastupnici centralizma ostajali su gluhi; oni se nisu mnogo obazirali na upozorenja hrvatskih integralista koji su im poput Drinkovića govorili da se »bez sporazuma ova država održati ne može« jer se »država ne može graditi ni na strahu ni na prevari«, da su vidovdanske »samouprave ruglo i obmana« a da Hrvati ne mogu primiti »nemoralan i upravo izazovan« centralizam, jer bi s njime »došli na zadnje mjesto«,[51] te da je sa »državnog stanovišta ne samo nerazborito nego i pogibeljno« kad npr. ministar dr V. Marinković »predviđa« da se »uređenje međusobnih hrvatsko-srpskih posala« može riješiti »građanskim ratom« kao što je to učinila Američka unija s Karolinom;[52] ili koji su, poput dra Smodlake, opominjali Beograd da se u Hrvatskoj ne može trajno vladati pomoću »hrvatskih Srba« i Pribićevića koji je »tipični predstavnik« onog duha što »koliko god on (bio) razumom za jedinstvo... ipak nikako ne može da zataji svoju mržnju prema Hrvatskoj«.[53] Zbog toga i za uvjerene hrvatske integraliste bijaše »zagonetkom činjenica, da u Beogradu nemaju riječi ne samo oni Hrvati, nego ni oni Srbi, koji su se kao Stojan Protić iskreno zalagali ili zalažu za sporazum sa Hrvatima«.[54]

Radikalska vlada Nikole Pašića »vodila je ne samo velikosrpsku nego i pravoslavno-klerikalnu potiliku«[55] i to na tako bezobziran i politički rastrojstven način da to nisu odobravali i pojedini dalekovidniji radikalski prvaci. Ljuba Jovanović, jedan od najuglednijih radikala, iznio je u skupštini (ljeta 1922) da takva »jednakost« po kojoj je državnim budžetom pravoslavnim vladikama određena plaća od 10.000 dinara, što imaju samo »neki katolički biskupi«, a nasuprot tom katoličkim biskupima u Dalmaciji određena je plaća od 3.976 dinara, a »penzija jednom pravoslavnom vladici u Dalmaciji 9.000 dinara«, dakle »više nego plata dva katolička biskupa« — mora izazivati nezadovoljstvo ne samo katoličkog klera nego i pučanstva koje »vidi tu razliku«.[56]

Objavljivanje Uredbe o podjeli zemlje na 33 »oblasti«, što ju je donijela vlada 26. travnja 1922,[57] nakon što je taj nacrt naišao na otpor razboritijih integralista i u samoj skupštini, bio je znak nepopustljivosti vlade i njezine odlučnosti da dovrši centralističko ustrojstvo države što je od opozicije tumačeno kao izazivanje hrvatske javnosti jer je ona glavnu svrhu nove upravne podjele vidjela u »parcelaciji« Hrvatske, to više što su novom upravnom podjelom, kojom je banska Hrvatska podijeljena na 4 oblasti (sa sjedištem u Zagrebu, Karlovcu, Osijeku i Vukovaru), a dalmatinska Hrvatska u 2 oblasti — splitsku i dubrovačku, neki krajevi otrgnuti od Hrvatske: Kastavština je pripojena ljubljanskoj, Međimurje mariborskoj a Kotor zetskoj oblasti u Cetinju.

U svim prečanskim zemljama bila je isto tako vrlo nepopularna odluka o uzimanju Blairova zajma od sto milijuna dolara za gradnju »Jadranske željeznice« koja bi Beograd povezala s morem (preko Loznice, Višegrada, Foče i Nikšića do Kotora). Ta odluka, što ju je vlada donijela 10. svibnja a skupština potvrdila 22. srpnja 1922, bila je napadana zbog veoma nepovoljnih uvjeta za taj dugoročni zajam (na 40 godina uz 8 odstotne kamate),[58] ali i zbog »srbijanskog ekonomskog separatizma« jer se smatralo da prometno-gospodarski interesi nove države zahtijevaju da se Jadran poveže s unutrašnjosti željeznicom od Splita preko Sarajeva do Beograda i do Zagreba.

Orjunaški zahtjevi za politiku »čvrste ruke«

Nasuprot krutom centralističkom stavu vlade, zaoštravalo se i držanje Hrvatskog bloka, koji je na svojim sjednicama u Zagrebu, kao ustavno hrvatsko narodno zastupstvo, isticao svoju upornost u borbi za konfederalističke principe, ostavljajući ipak neprestano otvorena vrata za pregovore. U radikalsko-demokratskoj vladi odbacivali su međutim svaki prijedlog o bilo kakvim pregovorima. Budući da je Ustavom proklamirano kao nepovredivo načelo da su Srbi, Hrvati i Slovenci — jedan narod, vlada je uporno ustrajala na stajalištu da ne može biti pregovaranja, te da svaku opoziciju treba suzbiti kao protuustavan i protudržavni pokret. Posljedice su bile dalje zaoštravanje političkih suprotnosti iz kojih su iznikle ekstremne organizacije — *Orjuna, Srnao i Hanao*, kao odredi nepomirljivih unitarističkih i nacionalističkih tendencija.

Orjuna se pojavila, kao borbena Organizacija jugoslavenskih nacionalista izrazito fašističkog tipa pod idejnim vodstvom Svetozara Pribićevića i Demokratske stranke, sa zadaćom da se svim sredstvima, političkom silom i individualnim terorom, bori za političke ideje integralnog jugoslavenstva i za suzbijanje, uključujući i metode fizičke likvidacije, »protudržavnih« republikanskih i federalističkih shvaćanja i svih protivnika jugoslavenskog nacionalnog unitarizma. *Orjuna* se ideološki nastavlja na tradicije jugoslavenske revolucionarne omladine iz doba prije prvog svjetskog rata, ali kako se orjunaško jugoslavenstvo, u obrani reakcionarne stvarnosti Kraljevine SHS, pretvorilo u surovu suprotnost

---

50 »Novosti«, Beograd, 259, 21. III 1922; M. Đorđević, n. dj., 266—268.

51 Iz govora dra M. Drinkovića u beogradskoj skupštini 12. V 1921. (M. Drinković: *Hrvatska i državna politika*, 13—15).

52 M. Drinković, n. dj., 18.

53 Članak dra J. Smodlake u »Novo Doba«, Split, 229, 7. X 1922. (M. Drinković, n. dj., 10—11).

54 M. Drinković, n. dj., 19.

55 K. Milutinović: *Dr Ivan Ribar*, 126.

56 Isto, 127.

57 *Uredba o podeli zemlje na oblasti* (SN, IV, 92, 28. IV 1922).

58 R. Horvat, n. dj., 117, 139—140.

oslobodilačkih ideja predratne jugoslavenske omladine, to su neki pripadnici te omladine postali najistaknutiji protivnici orjunaškog jugoslavenstva, opredijelivši se za lijevi, revolucionarni, komunistički pokret. *Orjuna* se proširila po Hrvatskoj, osobito u Dalmaciji, i po Slavoniji, a *Srnao* — Srpska nacionalna organizacija, po Vojvodini i po Bosni. Jezgro tih organizacija činila je tajna organizacija »Narodna odbrana«, kojoj je bio cilj »da organizovanom akcijom štiti naš narod kako od spoljnih tako i od unutrašnjih, antidržavnih, razornih i defetističkih elemenata«. Država je za rad »narodne odbrane« i njezinih »bojnih bataljona« davala milijunska sredstva, a znalo se da su te organizacije, i posebno *Orjuna*, pod osobnim pokroviteljstvom kralja Aleksandra.[59] *Orjuna* je smatrana »osobnom policijom« Svetozara Pribićevića, nastavši i djelujući kao izraz onih zagriženih šovinističko-hegemonističkih i unitarističkih pobornika što su otvoreno propovijedali gledišta da bi svaki otpor u nesrpskim zemljama trebalo skršiti metodama fašističke diktature i čvrste ruke Svetozara Pribićevića, kako je to godine 1921. pisao *Beogradski dnevnik:* »Čvrsta ruka to je ono što se još nikako ne osjeća u ovoj državi... Mora postojati jedna ruka, koja će pritegnuti bugarske komite, arnautske kačake i hrvatske separatiste«. Najpogodnija ličnost za tu ulogu je Svetozar Pribićević »ministar unutrašnjih dela... u koga možemo imati puno poverenje« pa treba »da mu stavimo na raspolaganje sva sredstva koja su mu potrebna... Svaki je drugi put zaobilazan i pun opasnosti«. Prema tome: »jedini je spas diktatura Svetozara Pribićevića« ali »diktatura koja će naravno imati da se prostre isključivo na nove krajeve«,[60] a ne i na Srbiju.

Srnao je bila pod velikosrpskim idejnim vodstvom Radikalne stranke, braneći »srpstvo« protiv jugoslavenstva ali napose protiv hrvatstva, ističući da je samo »državotvorno srpstvo« u interesu države. Nešto kasnije od *Orjune* i *Srnao* stvoren je *Hanao* — Hrvatska nacionalistička organizacija. Nastavši u otporu protiv poricanja Hrvatske, *Hanao* je bila izraz sukoba ideja republikanizma i konfederalizma s monarhizmom i centralizmom, postavši pretežito izraz velikohrvatskog separatizma, frankovačkog šovinizma i mržnje prema »srpskom jugoslavenstvu«. Imajući potporu ekstremističkih buržoasko-nacionalističkih struja (a *Orjuna* i *Srnao* i podršku vlasti), te su organizacije poprimile profašistički značaj i još više zatrovale nacionalne proturječnosti, angažirajući se u isto doba odlučno protiv klasnog radničkog pokreta i Komunističke partije.

U takvim prilikama što su i dalje imale mnoge značajke neprestanih građanskih nemira, Trumbić upozorava hegemoniste u beogradskom parlamentu (7. svibnja 1922) da bez zadovoljenja Hrvatske ne može biti ni konsolidacije ni opstanka države. Rekavši da »između narodne ideje u Srbiji i one u Hrvatskoj postoje bitne razlike« i da se »u novoj državi nije realizirala srpska ideja«, već »šira ideja južnih Slavena«, ali da je unatoč tome »srpska narodna misao ostala ista«, težeći »da dade pečat čitavoj cjelini«, Trumbić upozorava vlastodršce da će »tek onda biti sposobni rješavati ovaj problem« kad će biti spremni da Hrvatima kažu: »izvolite, neka vam bude onako kako hoćete«, jer »mi Hrvati nikakav položaj drugoga reda ne prihvaćamo«, zaključivši svoj govor opomenom da »ona država, koja nema etičke podloge, ne može postojati«.[61]

59 »Borba«, I, 4, 16. III 1922. (J. Cazi: *Nezavisni sindikati*, II, 304).
60 Diktatura, »Beogradski dnevnik«, III, 180, 21. VII 1921. (pr. Z. Kulundžić: *Atentat na Stjepana Radića*, 133).
61 F. Lukas: *Ličnosti, stvaranja, pokreti*, 139.

Inicijative za traženje izlaza iz krize

Prvi javni znaci sazrijevanja spoznaje u demokratskim građanskim krugovima o neodrživosti stvorenog stanja i o potrebi srpsko-hrvatskog sporazumijevanja bijahu: Anketa o srpsko-hrvatskim odnosima, što ju je u proljeće 1922. poveo *Srpski književni glasnik*, i neka razmatranja zabrinutih jugoslavenskih integralista u zagrebačkoj *Novoj Evropi* i u nekim drugim listovima, zatim konferencija javnih radnika na Ilidži kraj Sarajeva, lipnja mjeseca, i kongres javnih radnika u Zagrebu, rujna iste godine.

Sudjelujući u anketi *Srpskog književnog glasnika*, hrvatski književnik Ljubo Babić-Gjalski napisao je da ako hoćemo »dokrajčiti današnju nevolju i sramotu, mora da prestane današnji zlokobni, nemogući, nesposobni centralizam«, a država se može srediti i osigurati »samo u federativnom savezu jugoslavenskih zemalja«. Posljednji hrvatski ban dr Tomislav Tomljenović okomio se u anketi na Uredbu o podjeli zemlje na 33 »oblasti«, koja znači »otvoren nasrt reakcije na narodni suverenitet, a podela Hrvatske, bez sudelovanja i jednog Hrvata... znači za svakog Hrvata jednu otvorenu povredu nacionalnog i moralnog ponosa«. Takvim metodama, kojima se ide za tim da se Zagreb degradira na položaj oblasnog sjedišta te »po upravnom značenju usporedi Bišću, Tuzli ili Štipu«, ili kojima se »čini pokus srbiziranja karaktera one oblasti u koju spada Hrvatsko primorje« »ne može da se reši hrvatsko pitanje« već može jedino »da se jedan spor pretvori u jedan jaz«, jer tko bi mogao vjerovati »da jedan Hrvat može da oseti svojom državom jednu takvu državu«, a kad Hrvati i ne bi bili u pravu, oni su i odveć jak dio ove države »a da se ne sluša njihova reč« ili »moraju da teže za svojom posebnom državom«.[62]

U isto vrijeme (ožujka 1922) dr Ivo Kolbe, u članku »Jugoslavija u krizama« u zagrebačkoj *Novoj Evropi*, pišući u ime »pravog jugoslavenstva« koje treba da bude »religija«, »naš program i sadržaj našeg rada«, smatra da je »jugoslavenstvo postalo kao neki izvetreli alkohol« i da ga »najviše obaraju baš oni, koji su ga najglatije izvikivali«.[63] Osuđujući podjednako pojave »kad neko u pozi buntovnog De Valere grmi o hrvatskoj suverenosti« (misleći na Radića), ili kad neko »u cilju jačanja srpstva nastoji da i zadnje podvorničko mesto pokrije vernim srpskim elementom«,[64] on prosuđuje da hrvatsko pitanje »nije ništa drugo do jedna velika i teška administrativna kriza«. Uzroke te krize on nalazi jedino u tome što su »prečani« bili naviknuti »na jednu administraciju tačnu kao sat«, koju bijaše izgradila »postepeno jedna od najstarijih evropskih država na temelju vekovnog iskustva«, a u novoj je državi postala manija da se sve staro i prečansko sruši kao »austrijanština« i da se uvede svoj način uprave. Budući da se nova uprava popunjavala »svojim« i »poverljivim ljudima« bez obzira na kvalifikacije, dolazilo je do toga »da kazandžija preuzima upravu jedne važne i velike železničke radionice«, da »železnički policajni komesar« s pučkom školom »biva postavljen na upravu jednog kotara«, da »podvornik oblači časničko odelo«. Na sve to svijet se snebivao, a kad se zatim »zemlja prečanska poplavi posebnom vrstom ljudi, koji inače obavljaju službu carinika, i kada se prebace iz Makedonije razni policajci — sa navikama ćušaka, kundaka i bakšiša — na teška i odgovorna mesta predstojnika

62 K. Milutinović, n. dj., 109—111.
63 I. Kolbe: *Jugoslavija u krizama*, »Nova Evropa«, IV, 7, 1. III 1922, 193.
64 Isto, 194.

i upravnika, tada je razumljivo ako nastaje nepoverenje i napokon se stvori front protivu takve ‚kulturne' poplave«. Zbog svega toga nastala je uz »administrativnu« i »kulturna« kriza, nadleštva su počela zatajivati, osjetila se pravna nesigurnost, ugroženi su državni interesi, i »napokon se uskolebala cela javnost«. Tako je po piscu nastalo »hrvatsko pitanje«, a oni što su »najbučnije bili protiv plemenskog separatizma« i povijesnih granica, ti su »forsirajući centralizaciju čitavog državnog života — najviše skrivili da se taj separatizam ojača« i da postane »državno pitanje«. U istom obliku problemi zahvataju »već i Bosnu pa Vojvodinu, a Slovenija i Crna Gora plivaju ranije u njima«. Sa svog integralističkog stajališta pisac smatra da se teška kriza, u kojoj se našla nova država »može izlečiti jedino zavođenjem jednog dobrog, savesnog i tačnog upravnog aparata«.[65]

Dva različita zapadna pogleda na krizu u Kraljevini SHS

Zbog nesređenog i sve zamršenijeg stanja u Kraljevini SHS za njezinu sudbinu pokazivali su otvorenu zabrinutost i njezini prijatelji iz savezničkih zemalja. Govoreći o sudu britanskog javnog mnijenja o novostvorenim državama Srednje Europe, Seton-Watson piše da je, za razliku od Čeho-Slovačke, koja je pod demokratskim režimom Masaryka i Beneša stekla »upravo neograničeno povjerenje i priznanje u Londonu«, »nažalost, sasvim protivan slučaj sa Jugoslavijom«.[66] On je ponukan da govori o tome zato što ne vidi da bi se »teški politički oblaci što su pomračili jugoslavenski horizont« mogli »odjedared razići« i »što duševno stanje unutarnje jugoslavenske situacije počinje da utiče (doduše indirektno, ali zato ne manje snažno) na opštu situaciju« i »na međusobne odnose naših dveju zemalja«. Glavni uzroci takvu stanju, po njegovu mišljenju jesu u tome što beogradska, radikalno-demokratska, koaliciona vlada, iako su partneri oprečnih političkih pogleda, nastavlja Pašićevu politiku iz doba rata jer ih »udružuje ... ideja centralizacije« koja »uistini kreće jedinstveno istupanje svih starih skupina, političkih, administrativnih, i vojnih, da bi zadržali i usredsredili celokupnu vlast u svojim rukama«.[67] Pisac smatra da je zagrebačka i ljubljanska opozicija »sedeći na svoj smešan i smušen način u zapećku« išla na ruku svojim protivnicima, osuđujući Radića da ne čini »Hrvatskoj nikakvu uslugu svojim uzdržavanjem« i neprestanim ponavljanjem »svoje ovešťale ustavne teorije i iz temelja pogrešne istorijske analogije«, uspoređujući ga s »doktrinarnim cepidlačenjem onoga polušpanskog pustolova De Valere« u Irskoj. U stanovitom smislu »nas se na Zapadu ne tiče da li je u Jugoslaviji vlast u rukama radikala ili demokrata, ili u hegelijanskom izmirenju suprotnosti« kao što je to slučaj s njihovom koalicijom, ali: »sasvim je nemogućno za ma koga koji je pratio iza kulisa Jugoslavenski odbor, Krfsku deklaraciju, savezničku propagandu protivu Austrougarske, Ženevske pregovore i Konferenciju Mira u Parizu, da zadrži i trun poverenja u g. Pašića«, jer »on je predstavnik onih metoda zaobilaznih intriga, izmicanja, i krivog obećavanja, koji su reči *‚Balkan'*, u *političkom* smislu, dali tako neprijatan naglasak«. Njegova uloga u solunskom procesu, njegova »pokornost« ruskom carističkom režimu, »njegovo neprijateljsko držanje (utoliko opasnije ukoliko skrivenije) naspram jugoslovenske misli«, a »nada sve«

[65] Isto, 195—197.
[66] R. W. Seton-Watson: *Političke indiskrecije*, »Nova Evropa«, IV, 7, 1. III 1922. 207.
[67] Isto, 208.

navike političkog favoritizma i okruživanja mediokritetima »koji obično naginju uskom šovinističkom gledanju« još su povećali nepovjerenje prema njemu. Seton-Watson zaključuje da su britanskim prijateljima Jugoslavije »potpuno vezane ruke dogod u Beogradu prevlađuju današnji politički metodi«, izražavajući sumnju da se jednom zemljom može dobro vladati bilo »koalicijom principa koji se međusobno potiru«, bilo na »osnovu negacije svakog principa«, jer tu prije ili poslije »mora doći bilo do demoralizacije bilo do eksplozije«.[68]

Nasuprot onim krugovima na Zapadu koji su poput Seton-Watsona smatrali da promašaje i slabosti versailleskog poretka u Europi valja otkloniti sređenjem prilika u novostvorenim državama, u to su se doba u europskoj javnosti očitovale veoma jake struje koje su zastupale gledišta da je stvarnost već dokazala da je versailleski poredak neodrživ, što je postalo predmetom veoma živa raspravljanja u novinstvu, u diplomaciji i na različitim skupovima. Dok je revolucionarna ljevica, iz redova komunističkih stranaka i Treće internacionale, dokazivala nužnost obaranja versailleskog imperijalističkog diktata i stvaranja europskog i regionalnih saveza sovjetskih država, dotle su građanski demokratski predstavnici, a i neki konzervativni, iznosili ideje o potrebi preuređenja nesređena područja jugoistočne Europe, tražeći izlaz u različitim nacrtima za stvaranje saveza srednjoeuropskih država, a sva su ta razmatranja polazila osobito od stanja u Kraljevini SHS.

Izraz takvih previranja u engleskoj i zapadnoeuropskoj javnosti, radi traženja novih rješenja za stabilizaciju uzburkanih europskih prilika, bila je i knjiga engleskog pisca Roberta Birkhilla o posljedicama i nasljeđu rata na tlu bivše Austro-Ugarske, i o stanju (godine 1922) u novostvorenim državama.[69] Birkhill je svoju knjigu napisao na temelju vlastitog proučavanja u državama što su nastale nakon sloma Habsburške Monarhije. Došavši do zaključka da je postojeće stanje neodrživo, Birkhill predlaže rješenje u dvije inačice, koje bi po njegovu mišljenju stvorilo pretpostavke za mir u Europi. Pisac doduše kaže, da on ne tvrdi, da na Balkanu nisu moguće nikakve promjene, »ali njegova evolucija bit će veoma polagana i mukotrpna, osobito mučna za one koji su je prisiljeni iščekivati u neposrednom dodiru«[70] pa ga stoga sve upućuje na zaključak da su nužne korjenite promjene. U svom prvom prijedlogu, »temeljenom na načelu narodnosti, pravednije shvaćenom nego na Mirovnoj konferenciji«, Birkhill predlaže: a) stanovite (manje) izmjene u razgraničenju između pojedinih država kako bi se brojne nacionalne manjine što više našle u svojim matičnim zemljama, i b) promjene u vladavinskom sustavu unutar pojedinih država. Rješenje južnoslavenskog pitanja u sklopu tog nacrta Birkhill vidi u tome da Hrvatska »mora imati svoj parlament u Zagrebu« i da bude »potpuno ravnopravna sa Srbijom, uživajući pače u većoj mjeri nezavisnost nego što ju je imala u predratna vremena«, a hoće li Slovenci dobiti sličan položaj, sa svojim parlamentom u Ljubljani, ili će se možda priključiti Hrvatima, to bi trebalo odlučiti plebiscitom.[71] U hrvatske zemlje Birkhill ubraja i Bosnu i Hercegovinu, pišući da su »Dalmacija i Hercegovina gotovo potpuno hrvatske« a u Bosni su »oko 60% Hrvati (katolici i muslimani)« a ostatak su Srbi. O crnogorskom i o makedonskom pitanju pisac govori samo usput, spominjući da su mu predstavnici jednog dijela makedonskog pokreta govorili o posebnoj makedonskoj naciji, iznoseći da se srpska

[68] Isto, 209—111.
[69] R. Birkhill: *Seeds of War. A Political Study of Austria, Hungary, Czechoslovakia, Roumania and Yugoslavia*, 1922. London 1923.
[70] Isto, 123.
[71] Isto, 126—139.

vladavina u Makedoniji »može obilježiti riječima: palež, grabež i pokolj«, i da je ona »najgora« iako su prije nje »Turci kao gospodari bili zli« a »Bugari i gori« od Turaka[72].

Polazeći u svom drugom nacrtu za rješenje europske krize od prava narodnosti, ali »pridajući veću težinu pitanjima mira i ekonomske stabilnosti« u srednjoj i južnoj Europi, pisac smatra da treba odlučno ispraviti zablude i greške versailleskog mira, te predlaže stvaranje *Sjedinjenih Država Srednje Europe,* koje bi kao konfederativni savez država sačinjavale: *Češka* (s Moravskom), *Slovačka* (s Rutenijom ili Potkarpatskom Rusijom), *Austrija, Hrvatska* (s Bosnom i Hercegovinom i eventualno sa Slovenijom), *Mađarska* (s Baranjom, Bačkom i Banatom) i *Transilvanija* (Erdelj). Svaka od tih država imala bi svoju vladu i svoj sabor a zajednički poslovi saveza bili bi jedino vanjska politika, carina, promet i pitanje nacionalnih manjina. Baveći se podrobno etničkim sastavom i geopolitičkim odnošajima između pojedinih država srednjoeuropskog saveza i između njih i njihovih susjeda, pisac je predložio i crte razgraničenja nekih spornih područja. Hrvatska bi po Birkhillovoj karti obuhvaćala sav teritorij zemalja Hrvatske trojedne kraljevine s Međimurjem i s Bosnom i Hercegovinom, osim tuzlanskog okružja koje on dodjeljuje Srbiji, a za Sloveniju, s predstavnicima koje nije razgovarao, pisac kaže da joj treba dati mogućnost da se izjasni hoće li ili ne stupiti u zajednicu s Hrvatskom. Za Rijeku, koja je praktično potpala pod Italiju, pisac kaže da je ona kao trgovačka luka od životne potrebe za Hrvatsku, ali i za svu Srednju Europu pa da njezino pitanje valja riješiti u obostranom interesu mirnim načinom.[73]

Obrazlažući svoj prijedlog, Birkhill piše da su na kraju prvog svjetskog rata na Zapadu, isto kao i »Hrvati pod pritiskom olujnih i poremećenih vremena«, mislili da je najprirodnije da se Srbi i Hrvati, zbog toga što govore istim jezikom i potječu od jednoga stabla, nađu sjedinjeni u jednoj državi, ali da je »poratna mezalijansa« između njih pokazala da nije održiv brak između socijalno neravnopravnih naroda, jer da »kultura, povijest, tradicija, gospodarski probici i sposobnost uprave zauzimaju prvo mjesto«, pa »oni narodi koji su svome ‚surovom suprugu' povjerili blago svoje kulture, kao zadnji znak njihova ugleda, spoznaju sada da su polagano lišavani toga«, a sve je to ono »što se podrazumijeva pod balkanizacijom Srednje Europe«, te je stoga »najsretniji i najmudriji« izlaz u udruživanju tih »nebalkanskih naroda u veliku civiliziranu« srednjoevropsku zajednicu ili »podunavsku konfederaciju« za koju se pred neko doba zauzimao i Beneš.[74]

Govoreći o prilikama u Kraljevini SHS, Birkhill piše da je u Beogradu čuo »ogorčenu kritiku protiv Hrvatske, na račun njezina separatističkog pokreta« i o Radiću »kao neke vrste nadahnutom luđaku«, što ga je potaklo na dublje istraživanje biti »hrvatskog pitanja« i Radićeva nacionalnog pokreta, da bi došao do vlastitih ocjena na kojima je temeljio svoje prijedloge. U trenutku sloma Austro-Ugarske, Hrvatska je za stupanje u zajednicu sa Srbijom postavila određene uvjete, što je ona mogla učiniti jer je »zaista bila bolje osposobljena od mnogih drugih za nezavisnu akciju« s obzirom na to da je »imala vlastiti sabor i zakonodavstvo, lokalnu vojsku, te znatnu i visoko-kulturnu inteligenciju«, a u svojim rukama također »sudstvo, prosvjetu, unutarnje poslove i do stanovitog stupnja financije«. Pošto se uskoro pokazalo da Srbija ne namjerava poštivati »ni duh ni slovo dogovora«, Hrvatska se ujedinila

72 Isto, 112—113.
73 Isto, 126, 140—151, 163 i karta Južne i Srednje Evrope.
74 Isto, 143—144.

radi »zbacivanja srpskog centralizma« u jedinstven nacionalni pokret sviju klasa, koji je još snažniji nego što je bio irski pokret, podsjećajući na položaj Belgije nakon Bečkog kongresa do revolucionarnog raskida s Nizozemskom 1830, s tom razlikom što »Hrvati imaju kulturnu superiornost nad Srbima, kakvu Belgijanci nikad nisu imali nad Nizozemcima«. Za intelektualne pobornike jugoslavenskog integralizma pisac kaže da su to »generali bez vojske« koji ne čine ni 3% od obrazovanog staleža, od kojih su neki »pošteni idealisti« zaneseni teoretskim iluzijama i skloni »papirnatom politiziranju«, a drugi »oportunisti« što žele za sebe »zadobiti povlastice od Srba«. Na temelju razgovora s Radićem Birkhill iznosi da su ciljevi HRSS postizanje potpune suverenosti hrvatskog naroda s tim da je Radić pripravan ostvariti Hrvatsku Republiku u okviru južnoslavenske konfederacije, ili kao potpuno nezavisnu državu u svijetu ili pak u sklopu nekog podunavskog saveza, što će uvelike ovisiti od čimbenika izvan njegove moći. Što se tiče Birkhillova nacrta za rješenje europske krize, Radić se odlučno izjasnio da Srbiju i Rumunjsku ne bi trebalo uključivati u Sjedinjene Države Srednje Europe, jer one ne pripadaju toj orbiti, a otežavale bi progres drugih, stoga »neka se one vrate svojoj sferi djelovanja na Balkan« gdje ima »dosta razloga za jednu drugu konfederaciju, jer tamo ima posebnih interesa zajedničkih svim balkanskim državama«.[75]

Skupovi jugoslavenskih integralista u Sarajevu i u Zagrebu

Izražavajući zabrinutost za sudbinu države, sarajevski *Narod,* koji je uređivao Nikola Stojanović, organizirao je na Ilidži kraj Sarajeva (28—29. lipnja 1922) konferenciju jugoslavenski opredijeljenih intelektualaca i političara na kojoj se raspravljalo o srpsko-hrvatskom sporu i tražili putovi za rješavanje gorućih suprotnosti. Konferenciji su prisustvovali mnogi zastupnici Demokratske, Zemljoradničke, Socijaldemokratske i Republikanske stranke, Jugoslavenske muslimanske organizacije i Hrvatske zajednice a i izvanstranački javni radnici. U raspravi je utvrđeno da su uzroci općem nezadovoljstvu s unutarnjim uređenjem u »pogrešnoj metodi« provođenja unitarističke politike, napose u tome što su vladajuće stranke prigrabile i zlorabile svu vlast, načinivši od državnih organa monopol i privilegiju za sebe, što je zavladala korupcija i što je favoriziranje Srba kao vladajuće nacije stvorilo neraspoloženje, osobito Hrvata, protiv Beograda »kao središta velikosrpske dominacije i hegemonije«. Na konferenciji je izraženo žaljenje zbog »pasivne rezistencije« Hrvatskog bloka, pa se sređenje države ne da ni zamisliti bez srpsko-hrvatskog sporazuma, što pretpostavlja reviziju Vidovdanskog ustava.[76]

S istih idejnih osnova i s istom svrhom održan je Kongres javnih radnika u Zagrebu 10. rujna 1922, sazivači kojega su bile skupine oko zagrebačke *Slobodne tribune* i *Nove Evrope* (pod uredništvom dra L. Popovića, dra M. Kostrenčića i dra M. Ćurčina) i oko biv. hrvatskog bana Tomljenovića. Kongres je bio sličnog sastava kao i Ilidžanska konferencija, samo znatno brojniji, a od istaknutih ljudi prisustvovali su: Ljuba Davidović, dr Ivan Ribar, dr Vojislav Veljković, dr Miloje Jovanović, dr Slavko Šečerov, dr Boža Marković, Milan Grol, don Frane Bulić, dr Ante Pavelić, dr Tomislav Tomljenović, dr Halid Hrasnica, dr Josip Smodlaka, dr Nikola Stojanović, a dr Jovan Cvijić, predsjednik Srpske

75 Isto, 96—97, 99—101, 105—107, 111, 144—145.
76 K. Milutinović, n. dj., 111—113.

akademije nauka, poslao je poruku kongresu u kojoj je izložio svoju jugoslavensku koncepciju: po njemu treba da »što više ublažimo i suzbijemo« »preterani nacionalizam kod Srba a državnopravni mentalitet kod Hrvata« što su bila »dva pokretača našeg života i razvitka... od prvoklasnog značaja u prošlosti« a sad »mogu biti znatne smetnje našem zajedničkom životu«. U zajedničkoj državi najbolje se čuva »krajnji i glavni cilj našeg jedinstva, stvaranje južnoslavenske civilizacije na osnovu narodne kulture ili na osnovu najoriginalnijih i najplodnijih osobina, koje su se dosada manifestovale kod Srba, Hrvata i Slovenaca«. Cvijić ne ostavlja dvojbu što bi trebalo činiti potku te zajedničke civilizacije što ima nastati iz »stapanja srpske civilizacije, koja se razvijala iz naroda i skroz na narodnim osnovama, i velikih osobina našeg dinarskog narodnog tipa sa onom kulturnom pitominom koja je karakteristična za hrvatski razvitak, naročito od vremena ilirskog pokreta« a »uz to treba raditi i na najboljim plodovima seoske kulture Hrvata i Slovenaca«.[77] Kongres se izjasnio za umjereni integralizam, videći pretpostavke za sređenje države u prihvaćanju jugoslavenskog imena, u reviziji ustava koja bi omogućila nešto veću decentralizaciju i samoupravu i u novoj podjeli na veće oblasti. Kongres je izrazio želju da se stvori »Jugoslavenska zajednica« — savez narodnih stranaka i grupa — koja bi povela državnu politiku stazama bratskoga sporazuma i prave demokracije.[78]

Zagrebačko novinstvo bilo je podijeljeno u kritici i obrani svrhovitosti i duha kongresa. Sam Stjepan Radić ocijenio je kongres kao neozbiljan posao gospode koja misle »da je inteligencija sama po sebi narod i da je vlada sama po sebi država«, i napose kao pokušaj »da slobodnu hrvatsku inteligenciju odijele od hrvatskog seljaštva« pa da bi onda »s još većom perfidijom nego Pribićević« obmanjivali dvor, Srbiju i svijet da je uz njih hrvatski narod. Nasuprot integralističkom duhu kongresa, Radić je istaknuo da Hrvatski blok zasniva svoju politiku na uvjerenju »da su Hrvati i Srbi ne samo dva posve različita i posve samostalna naroda, nego i dva etički i kulturno posve različita svijeta«, potcrtavši »da sva nasilja, zločini i sve ludosti srpskih vlastodržaca« ne smiju uskolebati osjećaj »tisućljetnog dobrog susjedstva« i »bratstva sa srpskim narodom« jer on vjeruje da je »taj narod ostao sposoban za pošten i pravedan sporazum s nama Hrvatima kao narod s narodom, kao država s državom«.[79]

Gotovo svi beogradski listovi i časopisi oštro su napali cijeli kongres; jedino je *Srpski književni glasnik* s uzdržanošću pisao »da je kongres u odnose između Srba i Hrvata uneo izvestan duh pomirljivosti i dobre volje, da je hrvatsko pitanje pokušao da osvetli sa jednog gledišta koje ne bi bilo partijsko«.[80] Sam Davidović bio je, zbog osude njegova sudjelovanja na zagrebačkom kongresu, prisiljen da na sjednici Glavnog odbora Demokratske stranke (12. X 1922) podnese ostavku na predsjednički položaj, koju je, međutim, povukao kad je došlo do kompromisa između lijevog i desnog krila stranke. Ali zato dr Ivan Ribar nije više izabran za predsjednika Skupštine. Budući da je na njegovo mjesto izabran dr Edo Lukinić, koji je smatran za jednog od najodanijih pristaša Pribićevićeve politike »jake ruke«, to je ponukalo i *Srpski književni glasnik* da napiše da će se to nepovoljno odraziti na srpsko-hrvatske odnose, jer je »izbor g. Lukinića značio uklanjanje g. Ribara,

77 Isto, 115.
78 R. Horvat, n. dj., 144—146.
79 »Hrvatska sloga«, IV, 217, 30. IX 1922.
80 K. Milutinović, n. dj., 118.

kome se svakako nije moglo prebaciti nevođenje računa o srbijanskim osetljivostima. Opasnost je sada da i pomirljivi Hrvati ne dođu do zaključka: kad i Ribar ne može, ko onda od Hrvata može sarađivati sa Srbima«.[81]

Radić protiv frankovačkog separatizma a za hrvatsko-srpski sporazum

U takvim protuslovnim prilikama, kad se s jedne strane u redovima umjerenih unitarista i integralističkih idealista javlja pokret za kompromisno rješenje hrvatskog pitanja, s druge, jača odlučnost zadrtih centralista i nepomirljivih hegemonista da silom slome hrvatski nacionalni republikanski pokret, a s treće strane oživljuje hrvatski separatistički pokret, — Radić potkraj 1922. u ime HRSS ističe spremnost za razgovore i za sporazum sa Srbima. Dokazujući to, on u svom glasilu iznosi da je odbio prijedlog frankovaca (Kvaternika, Hrvoja, Horvata i Milobara) koji su ga pod utjecajem vijesti od dra Ive Franka i generala Sarkotića »zaklinjali« da pristane na personalnu uniju s Ugarskom, jer da će Mađari uz pomoć Talijana stvoriti mogućnost »da se Hrvatska oslobodi srbskoga jarma« i da »dobijemo za svoju državu sve hrvatske zemlje — računajući ovamo i Bosnu i Hercegovinu«. U Hrvatskom bloku došlo je zapravo do razlaza između Stranke prava i HRSS kad je dr Prebeg izložio da Stranka prava stoji na stajalištu da se hrvatsko pitanje ima rješavati samo kao »čisto međunarodno pitanje«, protiveći se »svakom razgovoru sa srbijanskim političarima«, a Radić je na to kao predsjednik HRSS i Hrvatskog bloka odgovorio »da i Hrvatski blok smatra hrvatsko pitanje međunarodnim« ali da je »u *svakom* svom memorandumu uviek izticao da je najlakši, najbrži i najsigurniji put za riešenje hrvatskoga pitanja *direktan sporazum sa srbskim narodom«* (potcrtano u izvoru — F. T.). Na toj je osnovi Hrvatski blok i u svom zadnjem memorandumu (upravljenom na Savez Naroda 31. kolovoza a službeno primljen u Ženevi 12. rujna 1922) »izrično tražio da Savez Naroda dade prijateljski savjet beogradskoj vladi, da prizna političku, državnu i narodnu individualnost hrvatskoga naroda i da na tom temelju pristupi k sporazumu«. Zbog takva Radićeva stava frankovci su ga počeli napadati da je spreman prodati i Hrvatsku i republiku.[82]

Unatoč tome što nije došlo do razgovora između predsjedništva Hrvatskoga bloka i grupe srbijanskih političara pristaša sporazuma s Hrvatima (Lj. Davidović, dr V. Veljković, dr B. Marković, prof. M. Grol, Lj. Mihajlović, dr Joca Jovanović, S. Protić), koji su 26. studenog 1922. imali otpočeti u Slav. Brodu,[83] Radić je uvjeren da je u »neprekidnim razgovorima« što ih je vodstvo HRSS »vodilo zadnja dva mjeseca... gotovo sa svim srbijanskim strankama i političarima« postignuto to da srpsko javno mnijenje uviđa »onaj ponor u koji Srbiju, pa i sve nas vodi Pribićevićeva batinaška politika nasilja i laži«, koja »ide ravno za uništenjem Hrvatske i svega što je hrvatsko« ali koja svojom »ludošću« prijeti i »narodu srpskom«, pa se »čitave srbijanske političke skupine«, uviđajući to, počinju iskreno zauzimati »za pošteni i pravedni sporazum između Hrvata i Srba«.[84]

81 Isto, 119—123.
82 S. Radić: *Frankovci opet u Stranci prava gospodari a tuđinu sluge* (»Slobodni Dom«, XVI, 48, 26. XI 1922).
83 »Slobodni Dom«, XVI, 48, 26. XI 1922.
84 S. Radić: *Treći seljački republikanski Božić* (»Slobodni Dom«, XVI, 52, 24. XII 1922).

Unitaristički teror

Zbog sklonosti demokrata oko Ljube Davidovića za pregovore s Hrvatima došlo je (3. prosinca 1922) do ostavke Pašićeve koalicione radikalsko-demokratske vlade. Pašić je ponovno sastavio homogenu radikalsku vladu, a u isto doba raspisani su izbori za 18. ožujka 1923.

Krajnje zatrovane političke prilike u zemlji bile su u razdoblju izborne borbe stubokom pogoršane. Iako se glavna politička bitka vodi između unitarističko-hegemonističkih i centralističko-monarhističkih režimskih snaga s jedne strane, te republikansko-federalističke opozicije s druge strane, ipak i unutar njih postoje veće ili manje idejno-političke pa i klasno-staleške suprotnosti koje su uzrok međusobnoj borbi za vlast ili za utjecaj u narodu. Zaoštravanje tih protuslovlja u sklopu nacionalnog i klasnog gibanja pučkih slojeva dovest će do daljih dubokih promjena u grupiranju političkih snaga oko nosioca onih ideja što su najviše odgovarale težnjama pučanstva u pojedinim zemljama Kraljevine SHS.

Pašićeva radikalska vlada i Pribićevićeve unitarističko-orjunaške snage umnogostručit će svoje napore da nasiljem i fašističkim terorom suzbiju revolucionarni radnički i navlastito hrvatski republikanski, ali isto tako i slovenski, makedonski i crnogorski nacionalni pokret. Na političku psihozu utječu gotovo svakodnevne vijesti o fašističkim izgredima i o oružanim napadima orjunaških skupina na pripadnike i organizacije radničkog i nacionalnih pokreta, o međusobnim sukobima orjunaša i nacionalista, o redarstvenom teroru vlasti i oružništva, o otvorenim orjunaškim prijetnjama njihovim političkim protivnicima. Radi predočavanja tih prilika, koje bi valjalo posebno istražiti, navodimo samo neke primjere: noću 18. kolovoza 1922. četa od 50 orjunaša izvršila je teroristički pohod na radničko predgrađe Slavonskog Broda, pretukavši i maltretiravši aktiviste Nezavisnih sindikata[85]; udruženi orjunaši i srnaovci razjurili su 18. kolovoza 1922. zabavu krojačkih radnika a dva dana kasnije uništili lokal radničkih organizacija u Pančevu[86]; 30. prosinca 1922. financijski stražar Stevo Šujić, prijašnji komita, bacio je bombu na uredništvo *Novog doba* u Splitu, usmrtivši jednu osobu[87]; 30. siječnja 1923. u »Hrvatskoj kavani« u Zagrebu dolazi do sukoba između orjunaša koje je predvodio Berislav Anđelinović i hrvatskih omladinaca u kojem je što teže što lakše ranjeno osam osoba, a uhićeno je šest naoružanih orjunaša[88]; u Dubrovniku su orjunaši noću 1/2. veljače bacili dvije bombe na »Hrvatsku radničku zadrugu« u kojoj se imao održati ples Hrv. nacionalne omladine, što je dalo novog povoda za revolt puka protiv sprege vlasti i orjunaša jer je veliki župan De Grisogono ne samo dopuštao ponavljanje orjunaških napada od prije godinu dana kad su dubrovački radikali sa splitskim fašistima revolverima i bombama napali na istu »zadrugu«, na hrvatske radnje i na Konavljane, a on ih je štitio, razjurivši vojskom razjareni puk i pokažnjavavši napadnute[89]; 3. veljače mnoštvo od više tisuća Srba, dovedeno iz okolice pod vodstvom demokratskog prvaka dra Gliše Tadića i popova, demoliralo je u Bosanskoj Kostajnici 32 hrvatske kuće i radnje (muslimana i katolika); 4. veljače, za vrijeme skupštine Seljačke stranke u Crikvenici »fašisti su, pod vodstvom dra Orlića, pucali iz revolvera i bacali bombe, tako da imade i smrtno ranjenih«; 5. veljače orjunaši su provalili u Građansku tiskaru

[85] »Borba«, I, 32, 30. VIII 1922. (pr. J. Cazi: *Nezavisni sindikati*, II, 305).
[86] J. Cazi, n. dj., 305.
[87] I opet bomba (*Pravda JMO* V, 1, 3. I 1923).
[88] O napadaju orjunaca na Hrv. omladinu (»Hrvatska sloga«, V, 27, 4. II 1923).
[89] *Progoni Hrvata u državi Srba (Hrvata i Slovenaca)*, »Hrvatska sloga«, V, 30, 8. II 1923.

u Osijeku, u kojoj se tiska *Hrvatski list*, hicima iz revolvera rastjerali slagare a onda bacili bombu da unište strojeve, — dva dana prije toga novosadski *Vidovdan* (br. 12 od 3. veljače) pozvao je da se unište »austrijsko-frankovački« *Hrvatski list* iz Osijeka i *Hrvat* i *Jutarnji list* iz Zagreba, zbog njihovih napada na orjunaški pokret, napisavši doslovce: »Novosadska Orjuna smatra za svoju dužnost, da izleči jugoslavenski narod od te gube. Kako je esekerski »Hrvatski list« najodvratniji i najbezobrazniji, njegova će sudbina biti prva zapečaćena. Tako hoće Bog, tako hoće nacionalna pravda, tako mora biti«[90]; u Bosni, gdje muslimanski puk živi još pod dojmom »pogroma i zlostavljanja iz 1918. i 1919«, poslije napada na zastupnika Hamzaliju Ajanovića u Tuzli i atentata hicima na predsjednika JMO dra Spahu u Višegradu, prijeti se muslimanskom pučanstvu uništenjem u građanskom ratu, koji bi nastao »da se svi muslimani priključe hrvatskim blokašima«;[91] pošto je *Vidovdan* (u br. 14 od 8. veljače) ponovio poziv da *Jutarnji list* i *Hrvat* moraju prestati izlaziti »pa makar njegovu propast jugoslovenski nacionalisti morali iskupiti svojom krvlju«, sindikalni organ grafičkih radnika Jugoslavije objavljuje protest protiv fašističkog divljanja orjunaša, pozivajući radnike »da se pobrinu za nužnu samoodbranu«, koji prenose i ostali opozicioni listovi[92]; splitska *Pobeda* (11. veljače) objavljuje članak »Ima krv da legne« i dopis iz Dubrovnika da vlasti štite hrvatske nacionaliste i njihovu »Hanao« ali da se dubrovačka orjuna »koja bdije nad javnim moralom i redom u gradu... već pobrinula da raskuži mjesto«[93]. Izborna nasilja bila su osobito brutalna u Bosni i Hercegovini gdje su »Radićevi korteši« progonjeni i kao »mađarski špijuni«[94], ljudi hapšeni zbog izbornog proglasa HRSS i njezina glasila *Slobodnog Doma*[95], a naoružani »jugoslavenski hajduci« — orjunaši i »radikalski Veliko-Srbi« pucali na izborne skupove HRSS, kao u Tuzli gdje je u sukobu bio velik broj što teže što lakše ranjenih i prebijali hrvatske zastupničke kandidate (u Varešu)[96]; nemir u pučanstvu izazivali su osobito postupci oružnika i vojnih osoba koji su batinanjem bikovačom, bajunetima i svakojakim zlostavljanjima običnih građana i vojnika htjeli spriječiti svako očitovanje hrvatstva i republikanstva[97]; dne 16. travnja došlo je do krvoprolića u Hrv. Zagorju, u kojem su dva čovjeka ubijena a više njih ranjeno u sukobu između seljaka i ophodnje od sedam oružnika koja je upućena da predvede dva regruta[98]; dne 16. travnja u Zemunu je grupa od 20 srpskih nacionalista napala zastupnike JMO najprije za vrijeme večere a zatim kamenjem u hotelu »Central«, vrijeđajući muslimanske svetinje i prijeteći im obračunom, zbog čega su dr Korošec i dr Hrasnica zatražili intervenciju predsjednika narodne skup-

[90] Čitajte, šta se sve dešava od hrvatskog naroda pod Pašićevom vladom (»Hrvatska sloga«, V, 30, 8. II 1923); Napadaj demokrata na Kostajnicu (»Hrvat«, V, 880, 10. II 1923).
[91] Komentar »Pravde«, glasila JMO, u povodu događaja u B. Kostajnici (»Hrvatska sloga«, V, 31, 9. II 1923).
[92] *Na obranu* (»Hrvat«, V, 880, 10. II 1923).
[93] *Zlikovci pod plaštem patriotizma* (»Hrvatska sloga«, V, 44, 24. II 1923).
[94] Dr Niko Ljubičić: *Izborna nasilja i divljaštva po bosanskoj Hrvatskoj* (»Slobodni Dom«, XVII, 11, 11. III 1923).
[95] *Izborna nasilja proti HRSS na sve strane* (»Slobodni Dom«, XVII, 12a, 15. III 1923).
[96] *Podivljali »jugoslavenski« hajduci u Tuzli; Radikalsko nasilje u Varešu* (»Naša *pravda*«, Sarajevo, III, 1, 16. III 1923).
[97] Franjo Krok opisuje napad na nj jednog narednika u članku: Zvjerstva Pašićeva radikala u samom glavnom gradu Zagrebu (»Slobodni Dom«, XVII, 11, 11. III 1923); Tomo Jalžabetić, narodni zastupnik piše o batinanju Ivana Sedmaka: Batinaško-radikalska zvjerstva u sred Zagreba (*Sl. D.*, XVII, 16, 11. IV 1923); nar. zast. dr Bariša Smoljan u članku »Nečovječno zlostavljanje vojnika« (*Sl. D.*, XVII, 17, 18. IV 1923); opisuje surove postupke prema vojnicima u 32. pješačkoj pukovniji zbog kojih je protestirao kod zapovjednika Jadranske divizijske oblasti u Mostaru.
[98] Mjesto sporazuma krv (»Slobodni Dom«, XVII, 17, 18. IV 1923); Krvoproliće u Zagorju (»Hrvatski list«, Osijek, IV, 101 (813), 27. IV 1923).

štine dra Peleša[99]; grupa sarajevskih orjunaša sačekala je i napala 19. travnja skupinu bosanskih hrvatskih političkih prvaka (prof. Stj. Jankovića, Jurja Soču, Antu Tandarića, dr Badovinca, direktora Odića, Kostu Đebić-Marušića i dr.), koji su imali sastanak u hotelu »Pošta«, i smrtno ranila Juraja Soču, direktora Saveza hrvatskih seljačkih zadruga u Sarajevu, čiji se sprovod pretvorio u manifestaciju jačanja hrvatskog otpora u BiH[100]; orjunaši i srnaovci osobito u Bosni vrše napade na tiskare hrvatskih novina, na urednike pa i na same kolportere tih listova[101]; u povodu krvavih nasilja u Makedoniji, uoči izbora strijeljano je samo u selu Garvan dvadesetak ljudi zbog skrivanja »bugarskih« komita, makedonstvujušći održavaju zborove u Bugarskoj, na kojima zahtijevaju autonomiju Makedonije, ističući da su Hrvati na strani Makedonaca i na primjeru da se neki časnik Hrvat suprotstavio strijeljanju 19 Makedonaca u selu Garvan[102]; o nasiljima i izgredima u cijeloj zemlji pišu i inozemni listovi navlastito engleski, talijanski i mađarski, a i domaći listovi prenijeli su predavanje kanadskog generala F. E. Burnhama koji je poznavao balkanske prilike s kraja rata a sada opet boravio tamo i vrativši se odande rekao da »ono što se sada zove Jugoslavija, to je hrvavi pandemonium nečuvenih grozota, progona, pljačkanja, političkog podjarmljivanja i najstrašnijih represalija. Pučanstvo Crne Gore, Albanci, Makedonci, Hrvati i Muslimani složni su u dubokoj mržnji protiv svojih tlačitelja, koji se služe najgroznijim metodama, kao u srednjem vijeku«. Burnham govori da su tamnice pune političkih zatvorenika, da je u Crnoj Gori popaljeno 4000 kuća, da pučanstvo iz brda vodi gerilski rat, da zna za slučaj da je četa vojnika iz zasjede pobila 17 crnogorskih žena[103].

U mnoštvu takvih vijesti bilo je u potankostima i pretjerivanja, ali one u cjelini odražavaju teške političke prilike u kojima je samo u Hrvatskoj bilo izloženo batinanju i hapšenju više od 30.000 ljudi[104]. Takvo stanje bilo je posljedica otpora pučanstva nesrpskih naroda uvođenju nedemokratskog i tlačiteljskog centralističkog poretka, a taj otpor nastao je dijelom spontano a dijelom pod utjecajem političkih stranaka, koje su se i same oblikovale (ili gubile) u buntovnom pokretu puka. Osim toga, produbljivanju psihoze političke krize nije doprinosila samo borba republikansko-federalističke oporbe nego i protimbe i međusobne borbe u centralističko-unitarističkom taboru. Davidovićevi i Pribićevićevi demokrati napadali su Pašićeve radikale da samo »rade za veliku Srbiju«, da nepošteno trguju s dinastijama, te da »čitav državni aparat stavljaju sebi u službu«[105]. Slične i još žešće optužbe upućivali su na račun radikalske vlade srpski zemljoradnici, a šibanje korupcije oko Pašića i dvora od strane srbijanskih intelektualaca-republikanaca imalo je znatno više odjeka no što su oni sami imali političkog utjecaja.[106] Velikosrpski hegemonizam učinio je prečanske Srbe kao glavni oslonac

99 *Napadaj na muslimanske poslanike u Zemunu* (»Hrvatska sloga«, V, 88 i 91, 19. IV i 21. IV 1923).

100 »Hrvatska sloga«, V, posebno izdanje, 19. IV 1923, 90, 91, 92 od 20, 21. i 22. IV 1923.

101 *Razbojnički napadaj na »Našu Pravdu«* (»Naša Pravda«, III, 2, 25. IV 1923).

102 O tim zborovima Makedonaca piše cjelokupno bugarsko novinstvo a obavještavaju i beogradski, zagrebački i drugi listovi (»Hrvatski list«, IV, 101 (813), 27. IV 1923; »Kritika«, Zagreb, IV, 4—5, 138—139).

103 *Što priča kanadski general o prilikama na Balkanu* (»Hrvatski list«, IV, 93, 18. IV 1923; »Hrvatska sloga«, V, 91, 21. IV 1923).

104 »Slobodni Dom«, XVII, 17, 18. IV 1923.

105 *Demokratska skupština u Zagrebu* (»Pravda«, glasilo JMO, V, 1, 3. I 1923).

106 Beogradska »Republika« objavljivala je satire o »kralju Jututunije«: »sve što se klanja nisko / naći će zgodan kut / sve što je blatu blisko / kupimo pod svoj skut« (»Hrvatska sloga«, V, 33, 11. II 1923), a o Pašiću (»Bajo Rubljomotac«): »Reči su otačestvu zublje / Seda brada grudi mu pokrila / Lobanja mu um veliki skriva / Bolje nego kesa zlatne rublje / Suvo zlato želja mu je živa / On o njemu i dan i noć sniva . . . Služio je verno dva monarha / I drao te sirotinje rajo« (»Hrvatska sloga«, V, 43, 23. II 1923).

svoje imperijalističke politike — građanima prvoga reda, ali samo u odnosu na Hrvate a ne i prema Srbijancima što je povećavalo raskorak između Pribićevićeva unitarizma i Pašićeva centralizma. Znajući da se u prečanskim zemljama srpska prevlast ne može nametnuti i očuvati pod velikosprskom ideologijom, Pribićević se poslužio idejom jugoslavenskog integralizma, a Pašić je, bojeći se da se ona ne pretvori u sredstvo protiv srpstva, ustrajao na svojim velikosrpskim osnovama. U svom izbornom govoru u Skoplju Pašić je rekao da ujedinjenje od god. 1918. nije moglo biti tako lako svršeno kao 1912, kad su oslobođeni krajevi mogli odmah da prime srpski ustav i da se prisajedine Srbiji; novo ujedinjenje ide sporije, ali manjina ima da se pokori većini[107]. A u svom govoru u Beogradu Pašić je odbacio svaku pomisao na federativno uređenje države, jer se ne može potegnuti granica između Srba i Hrvata i jer je Hrvatsku, Bosnu, itd. »stvorio neprijatelj: Austrija, Turska i Mađarska . . . silom jačega«[108]. Na taj način i Pašićev velikoskrpski centralizam i Pribićevićev jugoslavenski unitarizam bili su podjednako nepristupačni svakom razboritom rješenju nacionalnog pitanja i svakom sporazumnom uređenju države. Osim toga, Pribićević je imao osobne ambicije da se uz kralja Aleksandra nametne kao prvi državnik, da igra ulogu jugoslavenskog Mussolinija, pa je baš tih dana sam otkrio (u beogradskoj *Pravdi*) da je on sam »spasao« narodno i državno jedinstvo, jer bi se proveo u djelo Ženevski sporazum da ga on osobno nije osujetio »naročitom depešom«, a takve mu zasluge radikali ipak nisu bili voljni priznati[109]. Pribićevićeva unitaristička zadrtost i njegove totalitarističke sklonosti, što su bile tuđe tradicionalnom poimanju demokracije u predratnoj Srbiji, bile su glavnim uzrokom i sve većeg neslaganja između njega i Davidovića, koji je svoju opoziciju Pašiću zasnivao prije svega na zahtjevima za poštivanje građanskih demokratskih sloboština.

Radić razbija Hrvatski blok i preuzima vodstvo hrvatske politike i u Dalmaciji i u Bosni i Hercegovini

Uoči parlamentarnih izbora godine 1923. dolazi do pojačanog previranja i diferenciranja u hrvatskom političkom životu, kojim će se u svim hrvatskim pokrajinama dovršiti prestrojavanje između stranaka što je započelo nakon ujedinjenja. Zaključcima i izbornim proglasom Glavnog odbora HRSS od 31. siječnja 1923. da će HRSS na izborima svuda nastupati posve samostalno, Radić je do kraja razbio Hrvatski blok, što je za javnost bilo više no iznenađujuće i činilo se nerazložnim, jer se očekivalo suprotno, naime da je potrebno najšire okupljanje svih hrvatskih snaga.

Radićev Glavni odbor HRSS nije prihvatio prijedlog što mu ga je u ime predsjedništva Hrvatske zajednice poslao dr I. Lorković, da na idućim izborima stranke Hrvatskog bloka nastupe jedinstveno, ne uvaživši upozorenje Hrvatske zajednice da bi samostalan nastup hrvatskih stranaka značio potpun raspad Hrvatskog bloka, »dakle razbijanje jedinstvene fronte protiv centralističkoga protuhrvatskoga režima beogradskih vlastodržaca«, i da bi se to štetno odrazilo osobito u krajevima gdje Hrvati žive izmiješani sa Srbima, zatim u Dalmaciji, gdje bi pocijepanost hrvatskih glasova, usprkos tome što je ona »danas opet u

107 *Pašićeva megalomanija — najveći neprijatelj ove države* (»Hrvatska sloga«, V, 33, 11. II 1923).

108 *Kako Pašić mudruje* (»Hrvatska sloga«, V, 48, 1. III 1923).

109 *Komentar beogradskog Radikala* (»Hrvatska sloga«, V, 48, 1. III 1923).

ogromnoj većini hrvatskim duhom prožeta«, mogla štetiti kao i kod prošlih izbora da se manifestira njezin »nesumnjivi hrvatski značaj«, a »napose u Bosni i Hercegovini gdje bi razjedinjenost hrvatskih stranaka proizvela loš dojam na Muslimane, koji se u svojoj borbi oslanjaju na borbu cjelokupnoga hrvatskoga naroda«[110]. Zbog toga se Hrv. zajednica zauzimala za sporazuman nastup u Dalmaciji, polažući važnost na izbor dra Trumbića i dra Drinkovića, a posebno za sporazum između HRSS i Hrvatske težačke stranke u BiH, prvaci koje ne samo da vode hrvatsku politiku »nego oni organizuju i upravljaju sve hrvatske gospodarske, prosvjetne i socijalne institucije u Bosni i Hercegovini«[111].

Predsjedništvo HRSS opravdavalo je svoju odluku o samostalnom nastupu na izborima time što među strankama udruženim u Hrvatskom bloku »ima načelnih razlika, i političkih (republika, monarhija) i socijalnih (seljačko, radničko i kapitalističko društveno uređenje)«, a HRSS »ne će slabiti pozicije hrvatskoga naroda te ove današnje Hrvatske Republikanske većine, koja je za potpuni hrvatski suverenitet i koja je već prihvatila i proglasila ustav Neutralne Seljačke Republike Hrvatske«. Stoga je vodstvo HRSS predlagalo Hrvatskoj zajednici: da je za zajedničku listu u Zagrebu ako se Blok proglasi Hrvatski *republikanski* blok i ako njezin nosilac bude dr Ivan Lorković, s tim da bi drugi zagrebački mandat imao pripasti jednom radniku; da je za suradnju s Hrv. zajednicom u sjevernoj Hrvatskoj »da se spriječi izbor takvim političkim ništarijama kao što su Krizman, Wilder i Anđelinović«; da je za to da se u Bačkoj i Baranji ide sa zajedničkom listom Hrvatskog bloka, kako bi se osigurao »potpun hrvatski uspjeh« jer je »potrebno da nova hrvatska zastupnička većina postavi prema Beogradu i hrvatske teritorijalne zahtjeve u svoj njihovoj potpunosti i bez kompromisnosti«[112]. U svojim zaključcima vodstvo HRSS zaoštrava stav prema svim hrvatskim političarima koji su za priznanje Vidovdanskog ustava i monarhije, objavljujući da »ni jedan monarhist ne može biti« na listi HRSS, zatim prema klerikalnoj Hrvatskoj pučkoj stranci i prema frankovačkoj stranci prava s kojima HRSS ne želi ni razgovarati o izbornom sporazumu. Na prijedloge o Dalmaciji predsjedništvo HRSS nije se ni osvrnulo, a što se tiče BiH grubo je odbilo svaku pomisao na sporazum s vodstvom Hrvatske težačke stranke, rekavši za nj da ga smatra »običnom političkom pokvarenom gospodom«, te da će učiniti sve »da Hrvatski seljački narod u Bosni — bez razlike vjere — dobije onakve zastupnike kakav je sam, to jest seljačke republikance«, odlučivši ujedno da nosioci lista HRSS u BiH, a isto tako i u Dalmaciji, budu sâmi prvaci HRSS. Na kraju se u zaključcima utvrđuje da je hrvatski republikanski pokret »prešao duboko u Kranjsku i Štajersku« gdje je već udaren »temelj Slovenskoj Republikanskoj Seljačkoj Stranci (SRSS)«[113]. Radić je odbio i izravan prijedlog Trumbića, koji mu je također savjetovao da je potrebno da u Dalmaciji sve hrvatske stranke zajednički pođu u izbore, s obrazloženjem da HRSS neće sigurne svoje mandate prepuštati drugim strankama. Ponesen potpunom pobjedom svog pokreta u banskoj Hrvatskoj gdje mu više nije bilo premca i gdje se puk listom

[110] *Pismo Predsjedništva Hrv. Zajednice Predsjedništvu HRSS od 9. siječnja 1923.* (»Hrvat«, V, 880, 10. II 1923).

[111] *Pismo dra I. Lorkovića Predsjedništvu HRSS od 30. siječnja 1923.* (»Hrvat«, V, 880, 10. II 1923).

[112] Pismo Predsjedništvu Hrv. Zajednice od 19. siječnja 1923. koje su u ime Gl. odbora HRSS potpisali Stjepan Radić, Vlad. Maček, dr Juraj Krnjević i dr Stjepan Košutić, te Zaključci Glavnog odbora HRSS od 31. siječnja o prijedlozima Hrv zajednice (»Hrvat«, V, 880, 10. II 1923).

[113] Zaključci Glavnog odbora HRSS stvoreni na sjednici dne 31. siječnja 1923. (»Slobodni Dom«, XVII, 7, 11. II 1923).

svrstao pod barjake njegove Hrvatske čovječanske republike, Radić bijaše čvrsto uvjeren da će njegov program odnijeti pobjedu i u ostalim hrvatskim krajevima, izjavivši da će na idućim izborima HRSS dobiti oko 100 mandata. Gajeći nade u uspjeh srpskih zemljoradnika a u slabljenje unitarističko-centralističkog bloka zbog nesloge između Pribićevića i Davidovića, te osobito između Pašića i Protića za kojeg je vjerovao da će Pašića oslabiti za 40—50 mandata[114], Radić je pretpostavljao da će njegova izborna pobjeda a slabljenje glavnih pobornika centralizma prisiliti Beograd na zadovoljenje hrvatskih zahtjeva.

U duhu takvih gledišta i predviđanja vodstvo HRSS obratilo se cjelokupnom hrvatskom narodu svojim izbornim proglasom.

Osudivši u njem »nasilnu, rasipnu i nesposobnu, nečovječnu, protuhrvatsku i protuseljačku beogradsku vladu«, Radićevo vodstvo HRSS poziva se na hrvatsko državno pravo, po kojem »smo posve jednaki narodu srbskom i državi srbskoj«, ali još više »na jedno još jače pravo, na pravo narodnoga samoodređenja«, po kojem se banska Hrvatska izjasnila već na izborima 1920. »za seljačku republiku«, a »ovaj put« tu »izbornu odluku« treba »proširiti i na dalmatinsku Hrvatsku, na Herceg-Bosnu i na Bačku i Baranju«, gdje je republikanstvo još »više potajno nego javno, više žeravica nego li plamen«, pa »sad treba učiniti« da i tu bude kao u banskoj Hrvatskoj gdje »gospodske proturepublikanske i protuseljačke stranke nemaju u hrvatskom seljaštvu baš nikoga za se«[115].

Iz svega proizlazi da je vodstvo HRSS svoj bezobziran raskid s ostalim hrvatskim strankama opravdavalo programskim razlozima, tj. dubokim razlikama između HRSS, koja je bila republikanska i konfederalistička (za potpun suverenitet hrvatskog naroda u vlastitoj republici i za državni savez s ostalim južnoslavenskim zemljama), te za socijalno seljačko (i radničko) društveno uređenje, a Hrvatska zajednica, Hrvatska težačka stranka i druge »gospodske« stranke bile su federalističke i monarhističke (za federativnu autonomiju Hrvatske u okviru Kraljevine SHS), te za kapitalističko društveno uređenje. Te programske razlike bile su velike, ali glavni je razlog za onakav stav Radićeve HRSS bio u njezinoj taktici: ona je išla za tim da na idućim izborima sama dobije, u svim hrvatskim pokrajinama, najveći dio zastupnika pa da onda može nastupati kao mandatar cijelog hrvatskog naroda, dok je dotada mogla govoriti samo u ime banske Hrvatske. Zbog toga je HRSS u vrijeme izbora 1923. otišla još više ulijevo, te raskinula s hrvatskim federalistima i monarhistima, zauzevši radikalno nepopustljivo stanovište, računajući s raspoloženjem puka koji se u svom ogorčenju na tlačiteljski centralistički režim sve odlučnije opredjeljivao za Radićev program, jer je on najviše odgovarao nacionalnim i socijalnim težnjama goleme većine hrvatskoga naroda[116].

Takva Radićeva politika prekoravana je od drugih političkih struja u Hrvatskoj kao usko stranačka a najoštrije je napadana od klerikalne Hrvatske pučke stranke, koje je glasilo (*Narodna politika* pod uredni-

[114] *Pretjerane nade gosp. Radića* (»Narodna politika«, Zagreb, VI, 23, 29. I 1923).

[115] »Izborni proglas HRSS Narode Hrvatski«, što su ga »U Zagrebu, glavnom gradu Hrvatske i svih Hrvata, dne 31. siječnja 1923« u ime Glavnog odbora potpisali: Stjepan Radić, predsjednik, dr Vlatko Maček i Josip Predavec, potpredsjednici, dr Stjepan Košutić i dr Juraj Krnjević, tajnici, bio je cenzuriran na dva mjesta: izbačeno je nekoliko redaka iz rečenice o samoodređenju i iz stavka o stanju republikanstva izvan banske Hrvatske gdje »Pašićeva vlada i sve gospodarske stranke rade silom i milom, lažima i prevarama« pa je »narod politički neupućen ili zastrašen« . . . (»Slobodni dom«, XVII, 7, 11. II 1923).

[116] Komentirajući takav stav vodstva HRSS, uvodničar *Obzora*, iako ga je smatrao »štetnim po hrvatsku stvar«, predviđao je da će seljačka stranka uspjeti u svojoj namjeri jer ni jedna druga stranka ne može Radiću konkurirati svojim programom (»Obzor«, LXIV, 39, 10. II 1923).

štvom dra Janka Šimraka) pisalo: O »snebivanju« ljudi »zdrava razuma« nad Radićevom »demagogijom«, o Radićevim »ludarijama« i o »blamaži« »Radićevih korteša«, o »padanju Radićeva ugleda« čak i u zagrebačkoj okolici, šireći osvadu da je Radićeva borba protiv klerikalne, popovske politike zapravo uperena protiv cijele hrvatske katoličke crkve[117]. Osim toga, ne samo beogradski vlastodršci, nego i predstavnici hrvatske klerikalne i kapitalističke reakcije napadali su Radićevu HRSS jer da njezin program znači zapravo neke vrste seljački boljševizam.

Radićev izborni stav izazvao je najveće pometnje i najdublje promjene u BiH gdje do tog vremena HRSS i nije imala svojih organizacija. Hrvatska težačka stranka u BiH, koja je dotada vodila veoma blisku politiku Radićevom pokretu, činila je sve da se sačuva jedinstvo hrvatskih stranaka u Hrvatskom bloku, smatrajući da samo politika »iznad svakog stranačkog stajališta« može »spasiti u svojoj životnoj egzistenciji ugroženo Hrvatstvo«. Polazeći od veoma zamršenih i škakljivih nacionalnih odnosa u BiH, vodstvo HTS odbilo je Radićev prijedlog da se HTS proglasi republikanskom, smatrajući da pitanje republike ili monarhije nije prvorazredno jer se ono ne može riješiti bez građanskog rata, u kojem bi hrvatstvo moglo biti ugroženo u miješanim krajevima sa »Srbima koji su... naoružani i imaju svu vlast u rukama« a Hrvati su »goloruki«. Radiću je spočitnuto da je na to upozorenje odvratio čak: »Šta je meni do hrvatstva, meni je do republikanstva«. Štetnost razbijanja Hrvatskog bloka dokazivana je i sa šireg stajališta jer su u njemu gledali »svoga predvodnika i osloboditelja od hrđave Pašić-Pribićevićeve vlade« i ostali nezadovoljnici u državi: »Crnogorci i Makedonci, Nijemci i Mađari, Slovenci i muslimani, pa i velik dio samih Srbijanaca«[118]. Štoviše, Radiću je prigovarano da time nesvjesno ide naruku provedbi Pašićeve Velike Srbije ili možda čak i hotimice radi sporazuma s Pašićem: »Da se to postigne valja u BiH razbiti Hrvatsku težačku stranku i Jugoslavensku muslimansku organizaciju, koje najviše ometaju Pašićev plan, valja u ist. Slavoniji i Srijemu, a osobito u sjev. Dalmaciji, omesti složan nastup Hrvata u izborima. Tako bi onda Pašić postigao svoju Veliku Srbiju, a Stjepan Radić svoju Hrvatsku Republiku«[119], kome je opetovano spočitavano da na nju gleda odveć sa stajališta uže Hrvatske.

Unatoč razlazu s Radićem, vodstvo HTS nije prihvatilo ponudu klerikalne pučke stranke za suradnju[120], već je pokušalo nastaviti vlastitom politikom. U izbornom proglasu HTS je ponovila da odgovornost za raspad Hrvatskog bloka snosi Radić, postavivši odlučno zahtjeve za ukidanje Vidovdanskog ustava »koji je najveća poruga bratstvu i jednakosti«, te za »federativno uređenje države, u kome imade Bosna i Hercegovina biti ravnopravan federalan član naše skupne države«[121].

Svoju politiku proširenja i učvršćenja utjecaja HRSS u Bosni i Hercegovini Radić gradi ne samo na pozivanju na hrvatski (povijesni i etnički) karakter tih zemalja, nego i na dokazivanju sličnosti islamske i njegove republikanske ideologije. Glavno glasilo HRSS, *Slobodni Dom*, na vrhuncu izborne kampanje objavljuje najprije prikaz sastava pučanstva po pojedinim gradovima i kotarima (iz pera narodnog zastupnika dra Rudolfa Horvata), u kojem su na temelju tvrdnje da su »muslimani

117 »Narodna politika«, VI, 22, 27. I 1923; 23, 29. I 1923. i dr.
118 *Zašto je razbijen Hrvatski blok* (»Hrvatska sloga«, V, 35, 14. II 1923).
119 *Kome koristi raspad Hrvatskog bloka?* (»Hrvatska sloga«, V, 37, 16. II 1923).
120 »Hrvatska sloga«, V, 30, 31, 33 i 36, od 8, 9, 11. i 15. II 1923.
121 Proglas »Hrvatskim biračima« potpisali su za HTS u BiH: predsjednik prof. Stjepan Janković i tajnik dr Jure Šutej (»Hrvatska sloga«, V, 45, 25. II 1023).

podrijetlom i pismom čisti Hrvati, jer pravih Turaka nema u Bosni i Hercegovini«, te na temelju broja žitelja izneseni zaključci da »Hrvati čine većinu u *sva 4 velika grada* (Sarajevo, Mostar, Banjaluka i Tuzla), *a povrh toga u 28 kotara*«, a da »Srbi imaju većinu žiteljstva u *23 kotara*« (potcrtano u izvoru — F. T.), te da u cjelini hrvatska većina u BiH iznosi 52,5% naprama 43,5% srpskog pučanstva, a 4% je otpadalo na ine narodnosti[122], na glasove kojih je HRSS također računala jer su pretežito bili rimokatoličke vjeroispovijesti. U idućem broju *Slobodni Dom* donosi na uvodnom mjestu članak Tahira Dautbegovića »Islam i Republika« u kojem on na temelju usporedbe osnovnih postavki islamske nauke (u državi narod mora biti gospodar; neka je sve po dogovoru; izbornost i odgovornost; uzmi što je dobro, odbaci što je slabo; tko nema čovječnosti, nema ni vjere) i republikanskog, čovječanskog programa HRSS izvodi zaključak da »islamska nauka propisuje i zapovieda sve ono što sadržaje program HRSS«[123]. Radi »što tješnjeg političkog, ekonomskog i nacionalnog zbližavanja bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika i muslimana«, tjednik *Naša Pravda*, koji je pred dvije godine bio i pokrenut radi promicanja te ideje, pretvoren je u Glasilo HRSS za BiH, a na jačanje Radićeva utjecaja djelovalo je i ogorčenje muslimanskog puka zbog otpadništva Maglajlićeve desničarske grupe iz JMO i njezine suradnje s radikalima. S obzirom na to da je Pašićev osobni organ *Tribuna* i nakon ulaska muslimana desničara u Pašićevu vladu, pisao veoma uvredljivo o muslimanskom življu: »U doba kad je pravi Srbin izdisao nabijen na kolac... slabodušni gramzljivci prevrnuli su verom da spasu svoja dobra i kapitale i poturčili se«, a to se »njihovim potomcima ne može oprostiti danas u oslobođenoj i ujedinjenoj našoj kraljevini« pa je »Srbima muslimanima bar danas slobodno da se vrate svojoj staroj veri ako ne žele da ostanu večito odrođeni«[124]. Dok je velikosrpska politika na taj način u svojoj osnovi neprestano izražavala vjerski nesnošljiv a narodnosno pače i neprijateljski stav prema muslimanskom pučanstvu, HRSS i osobno Radić slijedeći u tome potpunoma Starčevića, koristili su svaku priliku ne samo da istaknu etničko i političko »jedinstvo svih Hrvata, muslimana i katolika« u BiH, koje jača borbu hrvatskog naroda a muslimane spašava »od uništenja« nego i svoje uvažavanje obilježja i osebujnosti islamske kulture u hrvatskoj i u svjetskoj povijesti[125].

Radiću je u tijeku kampanje za parlamentarne izbore godine 1923. pošlo za rukom da preuzme hrvatsku politiku i u BiH: pošto se većina organizacija HTS sa svojim prvacima, najprije u Hercegovini a zatim i u Bosni, izjasnila za HRSS[126], to se HTS u veoma kratkom razdoblju uglavnom pretopila u HRSS, a o jačanju Radićeva utjecaja i u muslimanskom pučanstou svjedoče kako pojedinačni pristupi muslimana u HRSS, tako i tadašnja politika JMO u cjelini.

Izborni program HRSS Radić je radikalizirao i svojim izjavama za inozemnu javnost, koje prenose i listovi u zemlji. Tako je u prijevodu njegova intervjua iz *New York Heralda*, što je znatno cenzuriran, još uvijek ostalo rečeno: Radić »zahtieva hrvatska državna prava« i »uzpostavu hrvatskoga parlamenta i hrvatske vlade«; »On je ogorčen što Hrvati plaćaju više od polovice sviju jugoslavenskih daća, dok Srbi pod-

122 *Hrvatska većina u Bosni i Hercegovini* (»Slobodni dom«, XVII, 11, 11. III 1923).
123 *Islam i Republika* (»Slobodni Dom«, XVII, 12a, 15. III 1923).
124 Izvod iz beogradske »Tribune« prenijela je »Pravda«, glasilo JMO (V, 4, 6. I 1923) pod naslovom »Šta od nas traže prdektorski gospodari«, osuđujući otpadnike JMO što su se stavili u službu Pašiću.
125 *S. Radić: Obilježje i svjetsko znamenovanje Islamske kulture* (»Božićnica«, Hrv. republikanski seljački kalendar za prestupnu godinu 1924, Zagreb 1923, 100—103).
126 »Naša Pravda«, glasilo HRSS za BiH, Sarajevo, V, 1, 16. III 1923.

miruju tek 17 postotaka ukupnih poreza«, podsjećajući »hrvatske seljake da mogu otkloniti sve poreze kojih nije odobrilo (njihovo) narodno predstavništvo«; on hoće »*da velevlasti neutraliziraju Hrvatsku poput Belgije, dajući joj garanciju za tu neutralnost*« (potcrtano u izvoru — F. T.), a sa Srbijom želi »defanzivni (obrambeni) savez«[127].

Parlamentarni izbori godine 1923.

Za izbore u ožujku 1923. vlada je pripremila promjenu Izbornog zakona za koju je skupštinska opozicija (demokrati i zemljoradnici) izjavila da znači privilegiranje vladine grupe i oligarhijski sustav prikriven pseudoparlamentarizmom. Kako je i ta opozicija u znak protesta napustila sjednicu Skupštine, Izborni zakon izglasan je sa svega 159 glasova i 5 protiv (od 419 članova, koliko je trebala imati Skupština).

Na ožujskim izborima od 2,971.370 upisanih birača glasalo je 2,177.051 ili 73,3%. Vladajuća Radikalna stranka izašla je iz izbora kao najjača sa 562.213 ili 25,8% glasača, ali je unatoč favoriziranju po izbornom sustavu dobila u parlamentu svega trećinu od 312 zastupnika, tj. 108 ili 34,6% mandata. Radikalna je vlada pomoću redarstvenog nasilja i političkih smicalica nastojala da suzbije glavnu opozicionu stranku — Radićevu HRSS, ali ona je, dobivši 473.733 glasača (21,8%) i 70 mandata (22,4%), izašla najviše ojačana, dok je unitarističko-centralistička Demokratska stranka znatno oslabljena spavši sa 92 na 51 zastupnika[128]. Jako oslabljene izašle su i radničke stranke. Socijaldemokratska stranka dobila je svega 2 mandata, a Nezavisna radnička stranka ni jedan, jer je redarstveni teror protiv radničke klase bio tako bezobziran da KPJ nije mogla normalno sudjelovati u izbornoj kampanji.

Ožujski izbori godine 1923. stubokom su promijenili sliku stranačko-političkih odnosa. Radić je u potpunosti oživotvorio svoj cilj da HRSS učini predstavnikom cijelog hrvatskog naroda: on je u banskoj Hrvatskoj dobio takvu većinu kakvu nije imala ni jedna druga stranka u bilo kojoj zemlji Kraljevine SHS (tu je HRSS dobila 66,14% glasova i 52 zastupnika, Demokratska stranka 15,54% i 10 mandata, Radikali 9,62% i 6 mandata, a nisu dobili mandata: pravaši sa 1,45%, klerikalci s 1,42%, socijalisti s 1,27%, komunisti s 0,97% glasova, itd.); Radić je dobio najviše glasova i u dalmatinskoj Hrvatskoj (HRSS 26,41% i 7 zastupnika, Radikali 22,82% i 5 mandata, Trumbić-Drinkovićeva grupa 15,48% i 2 mandata, Demokrati 10,34% i 1 zastupnika, a nisu dobili mandata Franićevi zemljoradnici s 9,39%, klerikalci sa 6,37%, Smodlaka s 5,97%, komunisti s 2,50% i Invalidi s 0,69% glasova), a isto tako i gotovo sve glasove katoličkih Hrvata u Bosni i Hercegovini (gdje je HSRS dobila 19,85% glasova i 9 mandata, a četiri druge hrvatske stranke ukupno 3,24% glasova ostavši bez mandata, Radikali 20% i 14 mandata, Zemljoradnici 12,85% i 6 mandata i Srpska stranka 2,89% i 1 mandat, a Spahina JMO s programom bliskim Radićevom 33,60% i 18 mandata, a Maglajlićeva probeogradska muslimanska grupa sa 3,25% glasova ostala je bez mandata). U Sloveniji je Koroščeva SLS dobila većinu od 60,38% i 20 zastupnika, Demokrati 8,24% i 1 mandat, Radić 5,70% i 2 mandata i slovenski kmetijci 6,20% glasova i 1 mandat[129], a u Crnoj Gori su federalisti dobili 2 mandata. Mijenjajući strukturu političkih snaga, izbori su imali tri bitne značajke: Prvo, poraz velikog broja poznatih, osobito hrvatskih a i srpskih i slovenskih političara i to baš onih što su se u političkom životu pretežno zauzimali za srednja, kompromisna rješenja. Tako su na izborima propali: dr Trumbić, dr Smodlaka, dr Tomljenović, dr Roje, dr Bertić, dr L. Vojnović, prof. Janković, prof. Zadro, dr I. Ribar, J. Banjanin, Sahib Korkut, dr Žerjav, dr Kukovec, Stojan Protić, Vitomir Korač, V. Bukšeg, Andrija Radović, dr I. Krstelj, prof. Franić, Milan Pribićević, i dr. a neki se nisu ni kandidirali. Usprkos sustavu kotarskih kandidatura, glasovalo se za programe i stranke a ne za ličnosti. Osobito »u hrvatskim krajevima narod je listom išao glasovati za hrvatsku seljačku republiku« i za Radića »a da ga lično nije nikada ni vidio ni čuo, kao što je to bilo u Bosni i u Dalmaciji«[130]. Drugo, izbori su pokazali slabljenje unitarističkih struja, koje su bile za integralno jedinstvo; privremeni »srpsko-muslimanski blok se razbio« jer su »od njega otpali bosanski muslimani«, a i u Demokratskoj stranci, što je bila nosilac integralizma, nastala je podvojenost između Pribićevića i Davidovića. Stoga su nakon izbora hrvatski i slovenski blok postali zbijeniji i čvršći od srpskog bloka koji se sada pretvara u radikalno-džemijetski-pribićevićevski blok[131]. Treće, izbori su izvršili još jaču polarizaciju oko ekstremnih nacionalnih porgrama: »Pobjeđuje Pašić i Radić, a pada Protić i Trumbić.« Sa svojim republikansko-konfederalističkim programom Radić je bio ne samo »simbol hrvatstva« i »simbol seljaštva« nego i simbol otpora protiv velikosrpskog centralizma a njegov pokret oslonac slovenskom i muslimanskom pokretu Korošca i Spaha i nada crnogorskom i makedonskom puku. Radićev trijumf bio je posljedak njegova koliko nacionalnog toliko i socijalnog programa. Radić nosi puku — seljaštvu povezujući uza nj i radništvo parolama *zemlja seljacima, tvornice radnicima* — »novi svijet, novu državu, novi poredak društva, u kojem seljak nije samo materijal za porez i vojsku nego odlučujući faktor«, on mu obećava »oslobođenje od pokvarene gospode« od općine do županije i ministarstva i od vojarne do crkve, a sve to na podlozi jasnog programa nacionalnog samoodređenja. Ali pošto su oba radikalna programa, Pašićev centralistički i Radićev konfederalistički, ostali bez posrednika, nastupilo je vrijeme njihova izravnog dodira, sučeljavanja pa i sporazumijevanja[132].

Radikalska zamisao o »amputaciji« Hrvatske

Političke prilike poslije izbora pune su napetosti i iščekivanja. Izborni uspjeh Radićeve stranke izazvao je takvu pometnju u vladajućim dvorskim i radikalskim krugovima da se tada prvi put ozbiljnije raspravlja zamisao o *amputaciji*, tj. otcjepljenju Hrvatske od »srpskih« zemalja. Ideju amputacije zastupali su neki istaknuti predstavnici Radikalne stranke, s obrazloženjem da s Hrvatima »treba kidati pošto se više ne može zajedno«, a Velika Srbija bila bi »mirnija i slobodnija za sređeni politički život«. U anonimnoj brošuri pod naslovom *Amputacija* objavljena je i karta po kojoj bi granice Velike Srbije išle do poteza Virovi-

[127] *Hrvati i Srbi pred američkom javnošću* (»Slobodni Dom«, XVII, 12a, 15. III 1923). Govoreći o Radiću dopisnik »New York Heralda« piše da je on »najizrazitija ličnost u jugoslavenskoj političkoj borbi«; da je 17 puta bio zatvaran u Austro-Ugarskoj i imao 46 parnica s mađarskim željeznicama zato, što je propovijedao samostalnost Hrvatske; da danas »napada srpsku vladu u Beogradu« kao što je nekada »Luter nemilosrdno šibao opačine Rima«, a da je »tajna njegovih uspjeha« u njegovoj spretnosti da izrazi »najskrovitije težnje i zahtjeve svojih zemljaka Hrvata« (isto).

[128] *Statistika izbora narodnih poslanika*, Beograd 1924, V, VI, XXXIV; D. Pavlović: *Izborni sistem po Vidovdanskom ustavu*, 120; Sumarni izborni pregled (»Obzor«, LXIV, 82, 25. III 1923); *HRSS na izboriua dne 18. ožujka 1923.* (»Božićnica« za godinu 1924, 84-92).

[129] *Sumarni izborni pregled* (»Obzor«, LXIV, 82, 25. III 1923).

[130] *Komentar izbornih rezultata »Obzorova« urednika* (»Obzor«, LXIV, 82, 25. III 1923).

[131] *Refleksije Stojana Protića o izborima* (Isto).

[132] »Obzor«, LXIV, 82, 25. III 1923.

tica-Grubišno Polje-Sisak-Kupa, uključivši i Karlovac, te do mora, tako da amputiranoj Hrvatskoj pripadne Hrvatsko primorje od Bakra do Rijeke i Slovenija[133]. Po drugom nacrtu razgraničenja Hrvatskoj bi ipak trebalo ostaviti i ličko-krbavsku županiju, a po trećem i Slavoniju ali bez Srijema; svi ti radikalski nacrti uključivali su u Veliku Srbiju Bosnu i Hercegovinu te Dalmaciju kao njihov prirodni izlaz na more[134].

Pošto ideju takve »amputacije« nisu prihvatili ni jugoslavenski unitaristi ni hrvatski konfederalisti, ona je tada napuštena, ostavivši veoma mučan dojam, bilo da se ta prijetnja shvaćala kao stvarna namjera bilo kao sredstvo pritiska.

Hrvatsko-slovensko-bosanski Federalistički blok

Nekoliko dana nakon izbora u Zagreb na razgovore s Radićem dolaze Korošec i Spaho. Vođe HRSS, SLS i JMO sklapaju sporazum o suradnji protiv centralizma, a za promjenu Vidovdanskog ustava, za demokratsko rješenje nacionalnog pitanja i za preustrojstvo države. Tako je potkraj ožujka 1923. nastao *Federalistički blok* koji je značio »to da Slovenci, Hrvati i Herceg-Bosna sa 111 zastupnika, s kojih 700.000 izbornika, a s dobrih 5 milijuna probuđenoga i organiziranoga naroda idu posve složno proti beogradskom centralizmu« ali ne zato da se dijele, već »zato da ni u Ljubljani, ni u Zagrebu, ni u Sarajevu ne vladaju ni Pašićevi ni ičiji službenici; zato da Slovenci kao narod i Hrvati kao narod, a Herceg-Bosna kao posebna historijska zemlja imaju sve ono za što je narod sposoban« i »što narod zahtijeva« svojom izbornom odlukom.[135]

Fašističko mahnitanje unitarista protiv revolucionarnog i nacionalnog pokreta

Bez obzira na to što takav program Federalističkog bloka nije bio separatistički nego samo anticentralistički, njegov osnutak izazvao je nerazborito mahnitanje u unitarističko-centralističkim redovima: Pribićevićeva *Riječ* izbacuje krilaticu »federalisti — veleizdajnici«, a beogradski *Balkan*, koji je izražavao poglede veoma utjecajne beogradske čaršije, poziva na pokolj »robova švapskog« mentaliteta makar i vojskom: »Juriša se na monarhiju; robovi švapskog habsburškog cara nipodaštavaju jednog Aleksandra Karađorđevića... razorava se država milionima grobova stvorena i vodi se rat protiv srpskog naroda« ali »neka zna g. Radić« da će »stupiti u akciju i mitraljezi«.[136] Takve se prijetnje opetovano ponavljaju usprkos tome što Radić u skladu sa svojom mirotvornom i sveslavenskom ideologijom nikad ne poziva u borbu protiv srpstva već jedino traži ravnopravnost i suverenost Hrvatske. »Neka Zagreb vidi svoje ulice malo poprskane krvlju — piše *Balkan* nešto kasnije — što mi nikako ne želimo i što samo od njega zavisi... Na sadašnji separatizam u Zagrebu i Ljubljani imaju da se primene odredbe zakona o zaštiti države... Tko bi posle toga pokušao da se buni, ima da omasti konopac. To je po našem najdubljem uverenju najbolji lek za ozdravljenje od bolesti separatizma.«[137] Orjuna i oružništvo pojačavaju

133 F. Čulinović: *Jugoslavija između dva rata*, I, 413.
134 R. Horvat, n. dj., 164.
135 »Slobodni Dom«, XVII, 15, 4. IV 1923.
136 »Balkan«, Beograd, 80, 23. III 1923.
137 »Balkan«, 89, 31. III 1923. (J. Horvat, n. dj., 311; F. Čulinović, n. dj., I, 414; Z. Kulundžić, n. dj., 174—175).

aktivnost nasilja, istjerujući oružjem, kundacima i bajunetima u hrvatskim krajevima »republiku iz seljačkih glava«,[138] a u svim (ostalim) krajevima svako očitovanje aktivnosti revolucionarnog radničkog ili nacionalnog pokreta. Pošto su orjunaški odredi izvršili napade na radničke organizacije u Ljubljani, Splitu, Brodu, Novom Sadu, Somboru, Nišu i Smederevu, radnički listovi pozvali su potkraj 1923. na stvaranje »obrambenih radničkih četa« koje su u mnogim mjestima suzbile fašističke napade orjunaša.[139] Akcione čete orjunaša iz Slovenije, pojačane s Anđelinovićevim odredom iz Zagreba, u svemu oko dvjesta uniformiranih i više stotina naoružanih orjunaša u civilu, isprovocirali su 1. lipnja 1924. sukob s radništvom u Trbovlju, u kojem su poginula 4 radnika i jedno dijete i ranjeno 10 rudara, a orjunaši su imali tri mrtva i šest teško i 10 lakše ranjenih. Zapalivši radnički dom orjunaši su zajedno s oružništvom vršili premetačine i hapsili radnike, od kojih su ranjenog Franca Fakina strijeljali u kamenolomu, a nakon toga su nastavili demonstracije u Ljubljani, napavši novinare i spriječivši tiskanje glasila Nezavisne radničke stranke i nezavisnih sindikata *Glasa slobode* i *Strokovne borbe*.[140]

Zajednički nastup komunističkih i nacionalnih snaga u Hrvatskoj protiv hegemonističkog režima

U znak prosvjeda protiv orjunaškog krvoprolića u Trbovlju a protiv opasnosti širenja fašističkog mahnitanja, Nezavisna radnička stranka i Nezavisni sindikati Hrvatske, koji su bili pod vodstvom komunista, pozvaše sve opozicione građanske i radničke stranke i sindikate u »zajedničku akciju protiv apsolutizma i fašizma«. Pozivu se odazvaše: Radićeva HRSS, Hrvatska zajednica, Hrvatska Starčevićeva stranka prava i Hrvatski radnički savez (sindikat koji je bio pod vodstvom HRSS) a odbili su ga Socijalistička stranka i sindikalne organizacije pod vodstvom Glavnog radničkog saveza i Saveza grafičara. Pozivajući radništvo, seljaštvo i građanstvo na protestni zbor za 9. lipnja 1924. u Zagrebu, sazivači kažu, da Pašić usprkos tome što je ostao u manjini, nastoji »makar i krvlju zadržati svu vlast u svojim rukama«, kako je navijestio u Bijeljini, namjeravajući da zajedno s Pribićevićem i dalje vlada »Obznanama, Zakonom o zaštiti države, Orjunom, Srnaom i komitama, gazeći sve ostale zakone«.[141] Vlasti su zabranile zbor, a redarstvo, oružništvo i konjica rastjerali su sabljama i kundacima demonstrante što su uzvikivali protiv fašizma i režima nasilja a za jedinstvenu frontu radnika i seljaka. U znak protesta Hrvatski radnički savez i Nezavisni sindikati pozvali su za sutradan (10. rujna 1924) proglasom na opći štrajk koji je trajao od 9 do 12 sati: stao je tramvajski promet, tvorničke sirene najavile su prekid rada a više od 20.000 radništva izašlo je na ulice, manifestirajući za »slogu radnika i seljaka« i za »radničko-seljačku federativnu repu-

138 Radikalska delegacija što je vodila razgovore s Radićem u Zagrebu se zgražala nad dokazom da je odred od 16 oružnika u Hrvatskom selu kod Topuskog jedne noći isprebijao 100 ljudi sileći ih da ljube bajunete »jer da im je to Bog i kralj i republika« (»Slobodni Dom«, XVII, 17, 18. IV 1923).

139 J. Cazi, n. dj., 306—308, 319—320.

140 Isto, 309—310.

141 Proglas su potpisali:
»Za Hrvatsku Republikansku Seljačku Stranku: Dr Vlatko Maček, dr Juraj Krnjević.
Za Hrvatsku Zajednicu: Dr Ivan Lorković.
Za Hrvatsku Starčevićansku Stranku Prava: Dr Mirko Košutić.
Za Hrvatski Radnički Savez: Branko Kurelec, Vinko Trnjar.
Za Nezavisnu Radničku partiju Jugoslavije: Ivan Tomanić, Gavro Predojević.
Za Nezavisne Radničke Sindikate: Ivan Krndelj, Blaž Vidatić« (J. Cazi, n. dj., 311—312).

bliku«, a vlasti su ponovno upotrijebile oružanu silu, uhitivši veći broj demonstranata. Budući da su socijalisti, sindikalni vođe Glavnog radničkog saveza izdali letak protiv generalnog štrajka, što su ga organizirali po sporazumu komunista i radićevaca Nezavisni sindikati i Hrvatski radnički savez, to su se u hrvatskoj radničkoj klasi posve kompromitirali kao režimske sluge te su bili označeni kao »policajsocijalisti« i »socijalorjunaši«.[142]

Neuspio pokušaj sporazumijevanja između radićevaca i radikala

Rezultati parlamentarnih izbora 1923. imali su velika odjeka i u svijetu. Inozemno je novinstvo pisalo opširno o »pobjedi hrvatskog federalizma nad srpskim centralizmom« i o tome da je sada uz Hrvatsku i Sloveniju i Bosna, a Radić je u potvrdu tome pisao da u Bosni ima »muslimansko-republikansku većinu« jer da je Bosna od 48 zastupnika »izabrala 18 hrvatskih muslimana i 9 hrvatskih republikanaca«.[143] Francuska i britanska vlada dale su do znanja Pašiću da bi bio poželjan sporazum s Hrvatima radi stabilizacije države, a za rješenje srpsko-hrvatskog spora osobito živo zanimanje pokazivala je čehoslovačka vlada i javnost s gledišta interesa Male antante.[144]

U takvim prilikama dolazi do izravnih pregovora između Pašićeve NRS i Radićeve HRSS, a zatim i sa cijelim Federalističkim blokom. Pregovori su počeli u Zagrebu, potom su nastavljeni u Beogradu (10. travnja 1923) između predsjednika vlade Pašića i ministra vjera dra Ljube Jovanovića s jedne strane, te dra Mačeka potpredsjednika HRSS i dra Krnjevića tajnika HRSS — s druge strane, a završeni su u Zagrebu 13. travnja potpisivanjem zapisnika o preduvjetima srpsko-hrvatskog sporazuma (ili tzv. Markovog protokola) o čemu je izdano saopćenje »izaslanika Narodne radikalne stranke (NRS)« (Marka Đuričića, predsjednika zastupničkog kluba NRS i dra Vojislava Janjića tajnika Glavnog odbora NRS) »s predstavnicima naroda hrvatskoga i slovenskoga i Jugoslavenske muslimanske organizacije«. Na razgovorima u Beogradu Lj. Jovanović je po izvještaju Mačeka izjavio »da radikalna stranka u obće, a on napose, nikada nije vjerovala, da će se Hrvati podpuno odreći svoje narodne i svoje političke individualnosti i da će jednostavno postati Jugoslaveni, Srbohrvati ili što slično. Ali su došli vaši ljudi (Trumbić, Drinković, Smodlaka, Tomljenović, itd.) koji su tjerali u laž i mene i sve radikale dokazujući da Hrvatima nije ni na kraj pameti da budu i da ostanu Hrvati i da imaju išta posebno i različno od nas Srba. *Naša srbska javnost to je objeručke prihvatila i sad vidite posljedice tomu«* (potcrtano u izvoru).[145] Na izričitu želju radikalskih predstavnika sadržaj zagrebačkog sporazuma nije objelodanjen, a iz saopćenja i naknadnih izjava proizlazi da se taj predsporazum sastojao u slijedećem: i Pašićeva NRS i Radićeva HRSS »smatraju i potrebnim i mogućim da se sva međusobna sporna pitanja između Hrvata i Srba riješe uzajamnim sporazumom«; izaslanici NRS složili su se s predstavnicima HRSS, SLS i JMO da je za sporazum potrebno izvršiti »promjene nečovječnog, neustavnog i nezakonitog režima« pa su utvrdili »više točaka koje bi se imale izvršiti kao preduvjet sporazuma«, suglasivši se da te

142 Isto, 313—319.

143 S. Radić: *Vanjska štampa o izborima od 18. ožujka o. g.* (»Slobodni Dom«, XVII, 16, 11. IV 1923).

144 *Za hrvatsko-srpski sporazum* (»Slobodni Dom«, XVII, 17, 18. IV 1923).

145 Druga sjednica hrvatskoga narodnoga zastupstva (»Slobodni Dom«, XVII, 17, 18. IV 1923).

promjene »može najlakše izvršiti homogena vlada« radikalne stranke.[146] U vezi s tim dogovoreno je da HRSS ostane u apstinenciji od skupštinskog rada dok radikalska vlada ne ispuni preduvjete za sporazum, a da joj SLS i JMO svojom prisutnošću u Skupštini to omoguće. S obzirom na to da su u sklapanju tog sporazuma s radikalskim predstavnicima sudjelovala vodstva svih stranaka Federalističkog bloka na čelu s Radićem, Korošcem i Spahom, te predstavnikom bunjevačkih Hrvata Blaškom Rajićem, očekivalo se da će taj sporazum označiti prekretnicu u državno-političkom životu. Vodstvo HRSS postavilo je u pregovorima zahtjev da se iz vlade isključi Pribićević, kao glavni nosilac unitarističkog batinaškog režima, da se odustane od »parcelacije« Hrvatske po odredbama Vidovdanskog ustava, da se sazovu izborna općinska zastupstva a otprave nametnuti komesari i činovnici, te da se demokratizacijom uprave stvore preduvjeti za sporazum i preustrojstvo države u smislu samouprave. Kao preduvjete sporazuma Radić je u zapisniku postavio zahtjeve za promjenama što ih treba izvršiti u Hrvatskoj u 8 točaka, a Korošec za Sloveniju u 4 točke, te Spaho za Bosnu u 2 točke.[147] Međutim, Pašić je preko tog pismenog dogovora, što su ga potpisali M. Đuričić i dr V. Janjić u ime vodstva njegove stranke, prešao kao da ga i nije bilo izigravši ga s njemu svojstvenom lukavošću i himbenom prepredenošću. Radikalna je stranka ušla u pregovore iz taktičkih razloga: da pokaže stanovitu spremnost da uzima u obzir nove odnose, ali prije svega da dobije na vremenu; ona je pregovorima postigla mogućnost da zadrži vladu u svojim rukama, jer je zbog nastavljanja apstinencije HRSS mogla zadržati većinu u Skupštini, a samim time što je Radić ostao u stavu iščekivanja u Zagrebu a Korošec i Spaho otišli u beogradsku skupštinu, unatoč tome što je to bilo po njihovom međusobnom dogovoru, Pašić je stekao pretpostavke da radi na podvajanju Federalističkog bloka. Prema tome, Markov protokol o preduvjetima sporazuma bio je samo prvi korak javnog priznanja beogradske centralističke vlade da treba tražiti modus vivendi s Federalističkim blokom, a u svojoj biti on bijaše dokaz makijavelizma Radićeve politike i spremnosti na neprincipijelno popuštanje stranaka Federalističkog bloka, koje ulaze u jalova politička nagađanja, ili pak radi uskih stranačkih i klasnih interesa dopuštaju izigravanje borbe za nacionalna i socijalna prava svoga naroda.

Radi jačanja pritiska na beogradsku vladu, Radić je za 15. travnja sazvao veliku skupštinu u Zagrebu (u Borongaju), na koju je iz svih krajeva došlo (usprkos nevremenu) oko 120.000 ljudi. Radić je toj skupštini što se održavala pod njegovim izbornim geslima (»Živjela Hrvatska!«, »Republika mira i rada — narod sobom neka vlada!«, »Za mir i slobodu (a ne za gospodu) život ćemo dati!«), davao značenje »seljačkih mirotvornih manevara« na kojima je »čitava vojska ali vojska mirotvorna, republikanska, čovječanska«, ponovila odlučno »svoju stalnu odluku da neće batine ni kundaka, sablje ni bajunete, nego pravicu i mir, slobodu i napredak«.[148] U svom govoru na borongajskoj skupštini Radić je ponovio programske zahtjeve HRSS, ne gajeći mnogo nade u mogućnost sporazuma: osuđujući himbeni stav radikala zato što govore da oni ne mogu »tako lako natrag« od ujedinjenja što su ga htjeli Hrvati, Radić je zbog toga nazvao Ljubu Jovanovića, »mozak radikalne stranke«, »političkim magarcem«, rekavši da »nemamo posla s državnicima koji osjeća-

146 Saobćenje izaslanika NRS s predstavnicima naroda hrvatskoga i slovenskoga i JMO (Isto).

147 »Jutarnji list«, XII, 15. VII 1923; M. Drinković, n. dj., 43.

148 S. Radić: *Seljački mirotvorni manevri* (»Slobodni Dom«, XVII, 17, 18. IV 1923).

ju... duh naroda, nego s političarima koji se oslanjaju na oštricu bajunete«; »mi dolazimo četiri godine s prijedlogom: sporazum iskren, pošten i pravedan, a oni misle da sporazum znači biti pod Srbinom«; govoreći da je najteže razgovarati o Bosni jer radikali tvrde da je »Bosna čisto srpska«, Radić ukazuje da je Bosna to sama opovrgla, pošto je »izabrala sa 190.000 glasova muslimansko-republikansku većinu«, a »riješeno je« i radikalsko pitanje »jesu li Turci«, Srbi ili Hrvati: »Vaši Srbi, Maglajlićevci muktaši, propali su. Muslimani Srbi ne znače u Bosni ništa. Muslimani Hrvati, oni su dobili ovih 18 mandata. I čujte: Spaho ih je dobio samo zato, jer je svuda govorio da će poslie toga u Zagreb i da je s Radićem.« Spominjući da po sporazumu JMO ide u Beograd, ali da mora biti spremna da ga napusti, Radić opominje: »mi poručujemo ovoj muslimanskoj organizaciji, da ima toliko vriednosti, koliko ima hrabrosti, a hrabrosti će imati samo onoliko, koliko će se držati onoga što je narodu govorila«, ona »mora biti ono što je njezinih 16 Hrvata zastupnika. Spaho i još jedan su Hrvati na pola, a 16 su otvoreni Hrvati. Ako povedu hrvatsku politiku imamo hrvatsku većinu i u Bosni, a ako ne, sebe će upropastiti, a nama će napraviti malu nepriliku«; Slovenci su ušli u zajedničku frontu »kad su osjetili da mi Hrvati republikanci« ne želimo ino »nego da budu svoji gospodari, da im omogućimo da budu slovenski narod«; spominjući nasilje režima, »da je 30.000 seljaka bilo izbatinano i zatvoreno«, Radić kaže da se to ne može zaboraviti i da se »nikad više barem dok je nas, ne će naći čovjek, koji će smjeti uztvrditi i reći da smo mi i Srbi jedan narod« jer »krvnik i njegova žrtva nisu jedno«; on kaže »da zato nije kriv srbski seljak direktno« ali i on je kriv »kad on tuče«, a svi snose odgovornost »utoliko, kad o tome čuju da se još nikad nije digao protest: nijedan list, nijedan političar, nijedan književnik od tolikih milijuna Srba još se nije našao, koji bi protiv tih zvjerstava i jedan redak napisao«; po Radiću »sporazum s današnjim srbskim vlastodršcima vrlo je teško postići« zato što u Beogradu sve drži u rukama »cincarska kapitalistička banda« od »pedeset familija«; izražavajući svoju spremnost da razgovara s »onom srpskom strankom koja ima većinu«, Radić na osvade da su Hrvati »separatisti« odgovara: »Nego, da smo! u tom smislu da mi uredimo hrvatski svoju domovinu«; ističući da je na posljednjim izborima republikanski program dobio većinu u Hrvatskoj, u Sloveniji i u Bosni, Radić opominje da će na idućim, trećim izborima slijediti i Makedonija i Crna Gora a da će postaviti kandidate i u Srbiji i Vojvodini, uvjeren u pobjedu ideja jednakopravnosti i čovječnosti: »Kuglice gumene jače su od olova, plug je jači od bajunete i od pera... osobito onih pera koja su kupljena, a treće je glavno: duh je jači od tiela«; tražeći »hrvatski suverenitet« »hoćemo sporazum ali ne sa srbskim kraljem nego sa srbskim suverenim narodom«; na prijetnje vojnom diktaturom Radić odvraća: »u slučaju diktature hrvatski će narod tako odgovoriti, da će se Beograd prije smrznuti nego će k sebi doći«.[149]

Radićev borongajski govor izazvao je pravu buru ogorčenja u monarhističko-centralističkim redovima. Novosadska radikalska *Zastava* nalazi u Pribićeviću jedinog krivca kritičnom stanju u državi jer je nasilnim nametanjem jugoslavenstva i negiranjem hrvatstva omogućio Radiću da postane »jedna vrsta poluboga za seljačke mase« i »alfa i omega hrvatskoga naroda«. Budući da ne bi bilo svrhovito ukloniti Radića jer bi se pojavila »tri nova«, Pribićević mora izvući zaključak da je njegova teorija i politika grube sile doživjela slom.[150] Pribićević, međutim, ne misli tako, on dvoru i radikalima prikazuje pogibelj revolucije, nastojeći radikale uvjeriti čak i prijetnjama, u potrebu nastavka čvrste politike.[151]

149 *Veličanstvena skupština HRSS u Zagrebu* (Isto).

150 *Tko je jedini krivac današnjeg stanja u državi?* (»Hrvatski list«, IV, 101 (813), 27. IV 1923).

Pašić nije bio spreman za razgovore o reviziji ustava, ali ih nije smio otkloniti jer bi se dolaskom Radića u Skupštinu našao u manjini. Glasilo Radikalne stranke *Samouprava* brani održanje centralizma čak i mirovnim ugovorima, jer da međunarodni ugovori i velike sile priznaju »baš ovako sklopljenu« jedinstvenu državu a ne dvije-tri države. Radikalna stranka doduše priznaje da poteškoće nijesu »obične parlamentarne prirode« jer su izbori provođeni na pitanju hoće li se sačuvati Ustav i nastaviti njegova provedba ili će se »pristupiti njegovoj reviziji«, ali s obzirom na veoma oprečna shvaćanja izražena u pregovorima između Pašićeve i Radićeve stranke, radikali se izjašnjavaju za odlaganje sporazuma, dok »vreme uveri jednu ili drugu stranu o potrebi evolucije u svome gledištu«.[152] Dok su se predstavnici Federalističkog bloka nadali da će Pašić biti prisiljen na sporazum, unitarističko-centralistički pobornici otvoreno su govorili da »Baja (Pašić) zna šta radi« i da kao što je znao izići na kraj s Krfskom i Ženevskom deklaracijom tako će znati i s novim sporazumom.[153]

Nepopustljivost centralizma i odlazak Radića u inozemstvo

Nova Narodna skupština odbila je da verificira mandate HRSS i tako je ostala sa 245 zastupnika (umjesto 312). Sporazumom sa Džemijetom i Njemačkom strankom, Pašićeva radikalska vlada osigurala je neznatnu većinu (130 : 115) i najavila nastavljanje centralističke politike u duhu Vidovdanskog ustava.

Takav stav vlade značio je dalje zaoštravanje prema HRSS i Stjepanu Radiću, koji je »razočaran« i ogorčen Pašićevom »podvalom« s Markovim protokolom, svojim emotivnim nastupima često za to davao povoda. Da izbjegne uhićenje, zbog oštrih izjava protiv dinastije i Ustava, što ih je izrekao u različitim prigodama, a osobito u govoru u zagrebačkoj Streljani u povodu proslave velike francuske revolucije i pada Bastille, Stjepan Radić odlazi 21. srpnja 1923. u emigraciju, najprije u Englesku, a zatim u Austriju i u Sovjetsku Rusiju, da dobije njihovu pomoć u borbi za rješavanje hrvatskoga pitanja.

Odlazak Radića u emigraciju značio je dalje zaoštravanje ionako zatrovanih srpsko-hrvatskih odnosa, a tadašnji neuspjesi da se redovnim parlamentarnim putem dođe do nekog rješenja, najprije pokušajima sporazuma opozicionih stranaka a zatim i izravnim pregovorima između Pašićeve i Radićeve stranke, ponukali su pobornike jedinstva da u Kralju traže izlaz iz bezizgledno kaotičnih prilika. Iz tih pobuda dr M. Drinković napisao je (29. listopada 1923) *Promemoriju* kralju Aleksandru u kojoj je izložio: vanjski i unutarnji položaj države je zabrinjavajući; stanje »u Makedoniji, u južnoj Srbiji, a i u Crnoj Gori« u kojima traje »podmukli građanski rat«, te u Bosni i u Hrvatskoj je takvo da bi država, ako bi ono potrajalo, mogla biti izvrgnuta »velikoj pogibelji« a »po svoj prilici i rasulu«, vanjsku opasnost dočekali bismo »ne jednodušnim otporom... nego u kaosu unutrašnje mržnje i međusobne rastvorne borbe«; centralistički poredak prouzrokovao je »ubitačne

151 *Pribac se grozi* (Isto).

152 *»Samouprava« o pregovorima za sporazum* (»Hrvatski list«, IV, 101 (813) 27. IV 1923).

153 Pod naslovom *Baja zna šta radi* beogradske su »Novosti« pisale da su svi Pašićevi taktički potezi bili samo sredstvo za izvršenje njegove velikosrpske ideje (Isto).

posljedice«; politika »jugoslovenstva zatajila je i radi svog djelovanja i zbog neopstojnosti narodnosnoga jugoslovenstva«; državna politika »ne može biti politika jedne stranke« »ni samo srpska« (ni samo hrvatska ili slovenska) nego »i srpska i hrvatska i slovenska«; sustav centralističke vladavine »razvija centrifugalne težnje«, a zar »Bosna nema posve drugih i zasebnih potreba socijalnih, gospodarskih i vjerskih od Šumadije ili Slovenije? A tko može ustvrditi, da se istim načinom i po istim načelima i zakonima može upravljati Hrvatska i Macedonija?«; kako se stanje ne može izmijeniti ni novim izborima, a amputacija bi »po svoj prilici širom otvorila vrata tuđincu« to se predlaže da Kralj preuzme »inicijativu« i imenuje »poslovnu vladu« od ljudi koji su za rješenje srpsko-hrvatskog spora; ta vlada bi trebala povesti politiku izmirenja i ravnopravnosti dvaju žarišta koja bi, kao u elipsi, imala biti »plod ravnovjesja svih centripetalnih i svih centrifugalnih sila«; zajednička vlada i centralni parlament trebali bi se ograničiti samo na skupne državne poslove a sve ostalo prepustiti pokrajinama; »čim bi se uveo režim zakonitosti i jednakopravnosti« u narodu bi »nastupila era pouzdanja« u koju svrhu valja odmah ukloniti takve anomalije i nepravednosti da je npr. »od nekih 560 činovnika Hrvata u raznim ministarstvima ostalo još kojih 60. A koliko je Hrvata u diplomaciji? Što i koliko utječu Hrvati npr. na budžet? Koliko doprinosi Hrvatska u porezima, a koliko se pak investira u hrvatskim krajevima? Kakve i kolike kredite otvara Narodna banka privrednicima, industriji i novčarstvu u hrvatskim krajevima?«; u provedbi svih političkih i gospodarskih mjera vlada bi morala osigurati »razmjer prema broju pučanstva« i »potrebama cjelokupne države«.[154] Međutim, i taj i slični prijedlozi iz redova umjerenijih i razboritijih integralista ostali su bez odjeka jer je očito postojala puna suglasnost kralja i vođa vladavinskih stranaka radi održanja centralističko-hegemonističkog poretka.

Radićevi razgovori u Londonu, Parizu i u Moskvi i učlanjenje HRSS u Seljačku internacionalu

Radić je u pratnji Augusta Košutića ostao u inozemstvu sve do 11. kolovoza 1924. (do dolaska nove, Davidovićeve opozicione vlade), proboravivši pet mjeseci u Londonu, pet u Beču i dva u Moskvi i posjetivši osim toga još i Pariz i Berlin. U Londonu Radić se trudio da putem novinstva englesku i američku javnost upozna s hrvatskim pitanjem, od političkih ljudi ostvario je bliže dodire s prvacima engleske radničke (laburističke) stranke kojoj su na čelu bili A. Henderson i Ramsay MacDonald a (10. listopada 1923) održao je predavanje u Balkanskom komitetu u Westminsterskoj palači, a također u Društvu za bliži istok.[155] Engleski političari, uključivši i vođu Radničke stranke R. Mac-Donalda, savjetovali su Radiću da pođe u Beograd i da tamo u Narodnoj skupštini poradi na rješenju hrvatskog pitanja.[156] Seatonu Watsonu i Wickhamu Steedu, koji nisu odobravali politiku pretvaranja Kraljevine SHS u Veliku Srbiju, ali ni tendencije hrvatskog separatizma,[157] već su mu preporučivali da pođe u Beograd i da se sporazumije »s poštenim Srbijancima« (za kakve držahu Ljubu Davidovića i Jocu Jovanovića-Pižona), Radić je odgovorio da će dolazak Hrvata u Beograd uroditi time da se obnovi velikosrpski radikalsko-demokratski blok, a kako »nas prevarit i kupit neće moći«, to je »vrlo vjerojatno da će nas poubijati, te proglasiti nakon toga vojnu diktaturu« a možda pokušati i amputaciju. Uspoređujući Hrvatsku s Irskom kojoj je Engleska morala priznati slobodu, Radić je ukazivao na to da se za hrvatsko pitanje moraju interesirati europske sile, jer dok se ne riješi ono će »zajedno s makedonskim pitanjem« biti pogibao za mir na Balkanu i u srednjoj Europi.[158]

Nastojeći da prokrči put za bolje razumijevanje hrvatskog pitanja u Francuskoj, Radić je u Parizu vodio razgovore i s Leonom Blumom i s drugim prvacima francuskih socijalista,[159] u kojih se jedino mogao nadati potpori, jer francuska desnica i vlada bijahu tradicionalno na strani srpske politike.

Nakon londonskih i usputnih pariških razgovora Radić se nastanio u Beču da bi iz veće blizine mogao više utjecati na politička zbivanja u zemlji. Došavši do zaključka da mu ne preostaje drugo nego da posluša savjete dobivene u Londonu, Radić je dao upute dru Mačeku, koji ga je posjetio u Beču, da najprije sa 20 zastupnika pođe u Beograd da bi se vidjelo hoće li mandati HRSS biti ovjerovljeni u Narodnoj skupštini.[160]

Dok je boravio u Beču Radić je objavio u glasilu svoje stranke *Slobodnom Domu* (travnja 1924) članke »Mussolini, Horthy i Pašić« i »Čovječanski nacionalizam u Indiji« s očitom svrhom da bi javno odbacio optužbe da bi se njegov čovječanski nacionalni pokret, što se ugleda na Gandhija, mogao povezivati s fašističkim diktatorima, nasuprot činjenici da je Pašić nedavno sklopio pakt s Mussolinijem, te da bi osudom frankovaca što gaje nade u Mussolinija i Horthyja, zaboravljajući talijanski i mađarski imperijalizam prema Hrvatskoj, i što s povijesnog gledišta tvrde da je »pravo izdajstvo Hrvatske« »ići u Beograd po ikakvom političkom poslu«, pokazao svoju spremnost za pregovore s Beogradom. Braneći Hrvatsku stranku prava Šufflay u odgovoru piše da »Radić nije samo predsjednik HRSS« nego »i priznati vođa hrvatskoga naroda kod kuće i u vanjskom svijetu« pa i više od toga: socijalni »mesija« i »reformator« suvremenog doba; »Radić je Rousseau, Tolstoj i Gandhi ujedno«, »on sam može doživjeti slom, ali taj će biti tek prividan«. Ali, Radić ima krivo kad u ime budućnosti poriče značenje povijesti, jer »nema jastva bez pamćenja ni naroda bez povijesti«. I Mussolini se oslanja na tradicije »starorimskog imperijalizma i sredovječnog papizma«, Bethlen u Mađarskoj »nalazi prvorazrednu živu silu« u apstraktnoj fikciji i simbolu krune Sv. Stjepana, a »Pašić je eksponent historijske srpske nacije; u krilatici 'Dušanovo carstvo' leži njegova strašna moć«. I sam Radić je mogao uspjeti zato što je »svoju seljačku republiku stavio na hrvatsku nacionalnu i državnu bazu«, kad je prigrlio ideju Starčevićeva pravaštva. »Proti Stjepanovoj kruni, proti srpskom carskom dijademu, proti rimskom imperijalizmu ideja Tomislavove države ne smije biti mrtva. Nju mora kombinirati Radić sa svojom čovječanskom republikom, ne će li da bude satrt hrvatski narod ... U Stranci prava ne smije on da gleda svog neprijatelja već korektiv, da ne postane jednostran, korektiv sadašnjosti koja spaja budućnost s

154 M. Drinković, n. dj., 57—64.

155 *Najveći sin Hrvatske*, 20—21.

Za vrijeme boravka u Londonu Radiću je bio pridijeljen čuvar, imenom Mason, koji je vodio svu njegovu korespondenciju na engleskom, a koji je bio pouzdanik i beogradske vlade.

Na povratku iz Londona Radić je zatražio putnicu od poslanstva Kraljevine SHS, ali mu je bila uskraćena s obrazloženjem da se ne može ustanoviti njegov identitet! Potom je pomoću prijatelja dobio putnicu Društva naroda (Isto, 21).

156 I. Jukić, n. dj., 97.

157 Otvoreno pismo W. Steeda Nj. Vel. Kralju (»Novosti«, XXII, 256, 15. IX 1928).

158 V. Radić: *Zločin od 20. lipnja i međunarodna štampa* (Disertacija, Paris, 1931), 27—31.

159 Isto, 171.

160 I. Jukić, n. dj., 97—98.

prošlošću«. Šufflay ne dijeli Radićevu vjeru da bi »srbijanski seljak i seljak macedonski i seljak bugarski« mogao prihvatiti njegove ideje, a »da se i polomi Dušanovo carstvo i stvore federacije, to bi bila čisto balkanska kreacija. U njoj Hrvati izgubili bi ono što je u njima najbolje«[161]... Pišući nešto prije toga o sličnim primjerima u povijesti, Šufflay navodi ocjene da je engleski centralizam hranio separatizam američkih kolonija (»želja za separacijom rasla je od onoga čime se je hranila«), te da se englesko-irski odnosi mogu riješiti unijom, ali »ta unija mora biti temeljena na vječnoj bazi slobode; partneri moraju biti slobodni za ujedinjenje, slobodni za razlaz. Jedino u separaciji leži unifikacija«[162]. Izvlačenjem takvih povijesnih pouka i misli Šufflay je ukazivao da bi se Radić u svojoj politici morao dosljednije držati cilja Starčevićeva pravaštva o postizanju državne suverenosti Hrvatske.

U Beču je Radić zajedno s Augustom Košutićem vodio razgovore i s austrijskim kancelarom drom Schoberom, a posredstvom sovjetskog poslanstva primio je i poziv ministra vanjskih poslova Sovjetske Rusije Čičerina i Predsjedništva Međunarodnoga seljačkog saveza da posjeti Moskvu. Pošto je u Beogradu u međuvremenu, od dolaska prve grupe zastupnika HRSS i razgovora Mačeka s vođama opozicije s Davidovićem, Korošcem i Spahom, udruživanjem Pašića i Pribićevića došlo do nove koncentracije najzasukanijih hegemonističko-centralističkih snaga, opet su se smanjili izgledi za uspjeh srpsko-hrvatskog sporazuma pa je Radić odlučio da prihvati poziv Moskve.

Za vrijeme boravka u Moskvi Radića je (13. lipnja) primio predsjednik Sovjetske Rusije Kalinjin, a u ministarstvu vanjskih poslova imao je trokratne razgovore s ministrom Čičerinom, te desetak sastanaka sa šefom odjela za balkanske države Sandomirskim, zatim Rakovskim i s drugim sovjetskim predstavnicima koje je upoznao s hrvatskim pitanjem i odnosima u Kraljevini SHS[163]. Glavni rezultat Radićeva boravka u Moskvi bio je učlanjenje njegove Hrvatske republikanske seljačke stranke (1. srpnja 1924) u *Međunarodni seljački savez* ili u tzv. *Seljačku internacionalu* koja je bila pod vodstvom Treće komunističke internacionale[164], što je za ondašnje europske i jugoslavenske prilike bio senzacionalan događaj. Vodstvo HRSS i Hrvatsko narodno zastupstvo odobrilo je na sjednici od 3. kolovoza 1924. postupak predsjednika Radića o »pristupu HRSS u Seljačku internacionalu u Moskvi, kao prvu realnu vezu između naroda hrvatskoga i naroda ruskog«, a na sjednici od 14. kolovoza 1924. prihvatilo je o tome i Radićev izvještaj. Rezultate svojih razgovora u Moskvi Radić je ocijenio kao »uspjeh za hrvatsku stvar«, jer je Rusija »velevlast koja nije vezana na versailleski ugovor« a »postaje sve odlučniji faktor u Europi«. Radić je rekao da bi »promislio da li bi išao u Rusiju ili ne bi« da je u Beogradu prije toga došlo do sastava sadašnje Davidovićeve vlade parlamentarnog bloka, jer »sam put u sovjetsku Rusiju i direktni saobraćaj hrvatskog naroda sa Moskvom sam po sebi znači radikaliziranje naše politike u očima javnoga mišljenja Europe«. Objasnivši da je prihvatio poziv zato što ga je Čičerin pismeno uvjerio da će Kongres Seljačke internacionale biti od »eminentne važnosti i za Rusiju i za Europu« a da bi razgovor s Radićem »mogao imati takav utjecaj da se nekoja najvažnija pitanja na Balkanu bitno drugačije riješe«, Radić je rekao da je u Seljačkoj internacionali, a zatim u Balkanskom odboru, koji je vijećao još tri tjedna, izložio »da je Jugoslavija jedan švindl« i da se hrvatski narod ne može pomiriti sa stanjem »eshaezije« koje mu je nametnuto versailleskim ugovorom. Radić obavještava Glavni odbor HRSS da je »na koncu prihvaćena potpuno naša teza«, te da se na sjednicama s komunistima, na koje je pozivan, zauzimao »da komunisti koji su na Balkanu i koji su u vezi sa Sovjetskom Rusijom priznaju samoodređenje hrvatskog naroda, da to priznaju i za Slovence i ako bude trebalo i za ostale«. U Moskvi Radić se uvjerio da je Sovjetska Rusija »na istom stanovištu na kome je bila i caristička Rusija« u pitanju Balkanske federacije[165]. Suprotstavljajući se toj ideji Radić je pitao »zašto ne stvaraju federaciju apeninsku, alpinsku, pirinejsku, karpatsku, uralsku«. Osim toga po njegovu mišljenju »Balkanska federacija trebala bi značiti federaciju Bugarske, Srbije i Mekedonije«, jer »to je Balkan« a »Hrvati nijesu Balkan ni geografski, ni politički, ni kulturno«. Na kraju Radić je, nagovještavajući spremnost HRSS na pregovore s Beogradom, rekao, da ako sovjeti mogu reći da »revolucija nije dogma«, da se onda smije kazati da »ni republika nije dogma«, pa da HRSS, ne odustajući programski od republike, može pristati »da Hrvatska bude republika« a da »Jugoslavija u međunarodnom smislu bude kraljevina«, što sve »zavisi o našem (tj. hrvatsko-srpskom) sporazumu«[166].

161 M. Šufflay: Radić, Bethlen i Mussolini, *Hrvatska misao*, 24. IV 1924. (Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike, 26—29).
162 M. Šufflay, n. dj., 23—25.
163 *Najveći sin Hrvatske*, 21—22; R. Horvat, n. dj., 203. (Radić je u Moskvi ostao od 3. VI do 4. VIII, a zatim se preko Rige i Berlina vratio u Beč odakle je 11. VIII 1924. stigao u Zagreb.)
164 F. Filipović: *Seljački pokret i nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, »Izabrani spisi«, I, 89—100.

165 U svom govoru Radić je iznio da se Sovjetska Rusija oslanja »po tradiciji« na agente sa Balkana, ciljajući na komuniste, među kojima »na veliku sramotu bilo je i takovih koji su u isto vrijeme primali plaću i od sovjeta i od Pašića«, tvrdeći da je to »saznao još u Beču« (J. Horvat: *Politička povijest Hrvatske*, 346).
166 Isto, 345—349.

NACRT ZA VECINU BIOGRAFIJU

Slavko Goldstein

Zagreb, 22. kolovoza 1970.

Nesuđeni Vecin pedeset i treći rođendan, mjesec i po poslije njegove smrti.

Previše smo blizu tom Svršetku, još uvijek nesposobni da drukčije započnemo razmišljanje o životu koji mu je prethodio. Ali već smo i dovoljno daleko, bar toliko daleko da se više ne osjećamo obvezni pisati samo nadgrobne konvencionalnosti. Pomalo već ohlađeni od patosa koji nas sve obuzima u prisutnosti Smrti, pokušajmo govoriti smireno i trijezno o jednome životnom putu koji je zadivljavao i zbunjivao, koji je izazivao odobravanje, nedoumice ili protivljenja, ali uvijek nepodijeljeno poštovanje.

Svega je devet dana prošlo od časa kad smo saznali da Veco umire do časa kad smo čuli da je Smrt već tu. Preko četrdeset godina, od onih dana kad je umirao Stjepan Radić, Zagreb nikad nije toliko uzbuđen sudjelovao u jednoj agoniji; nikad toliko brojan u zajedničkoj tuzi na jednome sprovodu. Dok su govornici nizali općenitosti o radničkom djetetu, prvoborcu, junaku, generalu, ministru, gradonačelniku, pa opet ministru i poslaniku, brižljivo zaobilazeći da spomenu posljednju Vecinu funkciju otpisanog ministra na raspolaganju, znanci i prijatelji pamtili su smireni prisni osmijeh koji je tako često razoružavao nepovjerenja, utemeljivao ljudske simpatije: neponovljivi osmijeh koji je Vecu činio Vecom.

Ne, nikako ne mislim da se sve može objasniti samo tajnom Vecina osmijeha, ali sigurno još manje generalskim i ministarskim titulama i funkcijama, ili prisilnim odsustvom s tih funkcija u posljednje tri godine. Rezolutni i dosljedni komunistički rukovodilac, cijenjen među nekomunistima i antikomunistima; heretik kojeg nisu željeli anatemizirati, o kojem su čak pohvalno govorili i krajnji ortodoksi; proskribirani hrvatski »nacionalist«, najomiljeniji u srpskim selima Korduna; preteča političke borbe protiv centralizma, u nekoliko navrata politički branjen i obranjen baš iz centra; obrazovanjem trgovački pomoćnik, željno prigrljivan u društvu intelektualaca i umjetnika.

Fenomen Veco Holjevac nije lako objašnjiv uobičajenim plauzibilnostima.

Kad je najpoznatijem partizanskom otpadniku Huski Miljkoviću 1944. godine posredno bilo ponuđeno da se sa svojih 3000 »divljih« vojnika vrati u partizansku vojsku, Huska — koji je kao bivši član Okružnog komiteta KPH za Karlovac i Kordun dobro poznavao sve partizanske rukovodioce u srednjoj Hrvatskoj — poručio je po partizanskom pregovaraču da je spreman sporazumijevati se samo s komesarom Prvog hrvatskog korpusa Vecom Holjevcem, neposredno i osobno. Na to se komesar Prvog hrvatskog korpusa Holjevac, u pratnji samo jednog partizana, odvezao direktno u Huskin štab kraj Kladuše, u samo središte najčudnijeg vrtloga zapletenog od otpadnika svih mogućih vojski kojima nas je prošli rat obdario, gdje se glava gubila u trenutku koji se nikad nije mogao predvidjeti. Rezultat je poznat: Veco je u Huskinom štabu dočekan kao počasni gost, pomno je skrivan i sačuvan od njemačkih agenata i vojnika koji su naokolo vršljali, a sporazum o prelasku Huskine vojske partizanima ubrzo je sklopljen i ostvaren.

Možemo zaključiti: HRABROST KOJA ULIJEVA POŠTOVANJE, i znamo da nismo došli do bitnog. Možda smo nešto dalje ako kažemo da je UŽIVAO POVJERENJE ČOVJEK KOJI JE I SAM ZNAO POVJEROVATI, ali to su još uvijek ljudske kvalitete nedovoljne da objasne političara.

Dok su mnogo godina našim političkim životom dominirali jednoobrazni stavovi obvezni za sve, kad ih je bilo najoportunije naprosto prihvaćati i striktno provoditi, Veco se trudio da sačuva i zastupa svoj osobni stav. Kad su se našom političkom scenom počele ispreplitati različite struje, često toliko nedefinirane i nejasno razgraničene da su političaru omogućavale oportuno laviranje između struja, Veco se opet protivno svakom oportunizmu jasno opredjeljivao. Neizbježivo je stvarao sljedbenike i protivnike, ali nikad neprijatelje: osjećalo se to i prije, konačno shvatilo tek u danima agonije i smrti. Ljudi svih struja, često najoprečnijih, došli su na sprovod da izraze jedinstveno poštovanje čovjeku koji je u hrvatskoj politici oživljavao poštovanje ZA LJUDSKU DOSLJEDNOST, ZA DOSLJEDAN SKLAD IZMEĐU RIJEČI I DJELA. U nas još uvijek rijetka vrlina, toliko rijetka da smo već počeli zaboravljati da je cijenimo kao najvredniju osobinu svakog političara.

U tim okvirima, mislim, ova nenapisana biografija morala bi tražiti bit fenomena Vece Holjevca, fenomena žalosno potvrđenog prijevremenim sprovodom.

I

Što je značilo odrasti u siromaštvu najsiromašnije gradske četvrti međuratnog Karlovca, biti bistar i poduzetan dječak a ipak slabi đak, neumorni predvodnik brojnih mladenačkih izleta od Kozjače i Jamadola do Plješivice i Kleka, odličan skaut i dobar trgovački pomoćnik, uspješno se radom izbavljati iz bijede, a ipak neprekidno osjećati nepokorenu težnju za nekakvim neodređenim boljim životom? Kakav je sve to imalo utjecaj na kasnijeg Vecu Holjevca kojeg znamo iz rata i politike?

Sa svim našim kompjutorima, nemoćno stojimo pred najosnovnijim životnim činjenicama: pouzdano izračunavamo specifične težine zvjezdanih molekula, a ne znamo kolika je u čovjekovu životu specifična težina njegova nasljeđa, njegova djetinjstva, okoline u kojoj je odrastao i škole koju je pohađao ili je nije pohađao. Možemo li objasniti zapanjujuće paradokse u Vecinoj biografiji? Kao gradonačelnik Zagreba Veco je s najviše privilegija tretirao upravo kulturu — umjetnike i intelektualce, potrebe visokog školstva, potrebe najškolovanijih stručnjaka. Tko bi u tom držanju prepoznao dječaka koji se nije uspio probiti ni kroz niže razrede gimnazije? I nadam se da nisam banalan ako se ta-

također zapitam: tko bi u kultiviranim manirama čestog domaćina na prijemima u aristokratski kićenom »Dvercu« prepoznao skitnički raspoloženog momčića s karlovačkog »Drvenog placa«?

S punim pouzdanjem možemo o utjecaju Vecine mladosti na njegov kasniji život tvrditi samo jedno: ta i takva mladost, u onome vremenu, gotovo ga je neminovno vodila i dovela u redove Komunističke partije, a Komunistička partija u okvirima općih tijekova omogućila mu je da izgradi prvi od velikih vrhunaca svoga života: godinu 1941.

U autobiografskim »Zapisima iz rodnog grada«, pisanima posljednjih mjeseci prije smrti, Veco je opširno ispričao cijeli slijed dramatičnih osobnih doživljaja i pothvata iz 1941. godine. Mislim da biograf to nije dužan tako minuciozno pratiti, jer opisuje ličnost, a historiografu može prepustiti da opisuje događaje, oslanjajući se na Plutarhov pouzdani uzor »da radije ispitujemo obilježja duše i prema njima prikazujemo život svakoga pojedinca, a drugima da ostavimo junačke podvige i bitke«.

Ipak, kroz neke od junačkih podviga i bitaka ogledaju se i »obilježja duše«, pa ih ne možemo mimoići. Veco Holjevac ušao je u pripreme za ustanak u proljeće 1941. godine već kao član Okružnog komiteta KPH i, zajedno s Ivom Marinkovićem, Josipom Krašom i Bartolom Petrovićem, kao jedan od četvorice članova Vojnog komiteta nadležnog za rukovođenje ustankom na vrlo širokom području Karlovca, Korduna, Pokuplja, Gorskog kotara, te dijelova Hrvatskog primorja, Like i Banije. Bio je, dakle, već u to vrijeme odgovorni funkcionar od kojeg se tražilo da organizira i rukovodi, ali se nije tražilo da i sam ide u akcije.

Po svojem komitetskom zaduženju, on je organizirao udarne grupe u Karlovcu, ali isključivo po vlastitoj inicijativi on je na njihovu čelu sâm, svojeručno, kidao telefonske linije u prvim diverzijama, podmetao eksploziv u prvom rušenju pruge, skrivao ukradene puške u grob davno preminulog financa, izvlačio te puške iz groba da bi ih prevezao kao prvo partizansko oružje na Kordun. Praktički, nije bilo nijedne veće diverzije u okupiranom Karlovcu u proljeće i ljeto 1941. godine, u kojoj Veco Holjevac nije sudjelovao ne samo kao organizator, već kao prvi i najizloženiji izvršilac. Nešto kasnije, kad je Vojni komitet donio odluku da pouzdani iskusniji komunisti pođu iz gradova u uznemirena srpska sela organizirati partizanske odrede i ustanak, prvi koji je pošao da izvrši direktivu koju je sam pomogao skovati, bio je opet Veco. Postao je tako prvi čovjek iz grada i prvi Hrvat koji je došao da povede ugrožene Srbe u borbu, prvi koji je svojom rukom, uz pomoć četiri mladića iz Tušilovića, u noći 25. srpnja između Tušilovića i Cerovca pilio telegrafske stupove najavljujući početak pravog rata, sudionik u prvom vatrenom okršaju 27. srpnja kod Gršakova mlina, predvodnik prvog napada na garnizon 2. kolovoza u Tušiloviću, čovjek koji je bacio prvu bombu na utvrđenog neprijatelja i koji je iste noći prvi ranjen od bombe: prvi ranjenik partizanskog rata u centralnom ustaničkom području Hrvatske — da bi nešto kasnije, tek oporavljen, postao i prvi partizanski oficir koji je na čelu naoružane partizanske čete upao u okupirani grad.

U spomenutim »Zapisima iz rodnog grada« autor se trudi dokazati poznatu tezu da je ustanak 1941. godine planiran i začet u gradovima, i tek onda prenesen u sela, dakle tezu koju je sam autor oživotvorio svojim djelom. Historiograf će to potvrditi i razraditi, a biograf se može ograničiti da o Vecinoj 1941. zaključi: dramatični »zvjezdani čas« jednog života, koji je u tri kratka mjeseca te godine odjednom otkrio sve svoje neslućene talente junaka i organizatora, izvanrednog pokretača.

I još nešto: koji je već na samom početku svoje političke karijere, sasvim instinktivno, snagom svog temperamenta i ljudskog poštenja, naučio dosljedno poštivati princip DA SE RIJEČI MORAJU POTVRDITI DJELOM.

Na tim temeljima iz 1941. godine zasnovano je sve što je dalje slijedilo u javnom životu Vece Holjevca, cjelokupan 30-godišnji plodni put vojnika, političara i graditelja.

II

Postati u dvadeset i petoj godini slavni junak i komandant o kojem se pjevaju pjesme, u dvadeset i šestoj komesar Prvog hrvatskog korpusa, u dvadeset i osmoj komandant grada Zagreba i zatim komandant tek oslobođene Istre, u trideset i prvoj savezni ministar, a sve to nadograđeno na onakvu mladost kakvu je Veco imao, znači biti izložen gotovo neodoljivim opasnostima da se sasvim izgubi unutrašnja ravnoteža ličnosti. To više, jer je cijeli taj vrtoglavi politički uspon Veco doživljavao u doba kad je moć vlasti bila neprikosnovena, kad javne funkcije nisu bile izložene javnoj kritici. Mnogo Vecinih ratnih drugova, po godinama zrelijih i po školama obrazovanijih od njega, nije odolilo suviše podastrtim iskušenjima: povjerovali su u nepogrešivost vlasti, u nepogrešivost svoje funkcije i sebe samih. Zaboravili su da u odsutnosti svake javne kritike zdrava sumnja u vlastito djelo i vlastite odluke, zajedno s osnovnim ljudskim obzirima, mora ostati bar onaj minimalni korektiv za svemoć što ju je tada imala vlast.

Naprotiv: koliko znamo iz osobnih susreta i Vecinih tadašnjih postupaka, njemu se vrlo rijetko događalo da zaboravi posumnjati. Nije čitao Montaignea, ali kao da je instinktivno bio nadahnut jednom od najuvjerljivijih maksima francuskog mislioca: »Samo su lude sigurne i ne sumnjaju.«

Upravo tako: Veco je bio heretik, u najboljem smislu tog pojma. »Najbolje u religiji jest što stvara heretike« — napisao je Ernst Bloch, a mi bismo mogli parafrazirati da ni revolucionarni pokreti na svu sreću nisu ostali bez tog dragocjenog proizvoda.

Možemo li toj zdravoj herezi otkriti početke, ili bar korijene?

Ne vjerujem da ih možemo naći u ratnim godinama, iako stanovite indicije postoje. Kad je 1944. godine dr Bakarić otišao na nove dužnosti, smatralo se prirodnim da ga na položaju političkog komesara Glavnog štaba Hrvatske naslijedi Veco Holjevac, komesar Prvog korpusa, dakle najveće formacije hrvatske partizanske vojske i ujedno čovjek s najduljim komesarskim stažom i najvećom reputacijom. Umjesto Vece, komesar Glavnog štaba Hrvatske je postao Rade Žigić, prvobitni komesar VI ličke divizije, jedne od jedinica iz sastava Vecina korpusa, dakle neposredni Vecin podređeni komesar. U nedostatku dokumenata koji bi dali pouzdan odgovor, možemo samo nagađati: navodno Veco već tada nije bio dovoljno ortodoksan, dovoljno »crveni« komesar u sovjetskom smislu te riječi. Ili je možda po nacionalnom ključu, zbog razmjerno velikog broja Srba u partizanskoj vojsci Hrvatske, na jedan od važnih položaja trebao doći Srbin? Ili je Veco naprosto bio smatran po godinama još premladim za takvu funkciju?

Problem selekcije, s kojim se susreće svaka biografija, nameće nam da se ne zadržavamo suviše na hijerarhijskom napredovanju koje nije imalo odsudni utjecaj na formiranje političke ličnosti. Mislim da je ne-

uporedivo dublji trag na Vecu ostavila sasvim osobna drama koju je doživio u danima kad se najviše slavilo: gorak okus pobjede.

Vecin stariji brat Leo bio je domobran, potkraj rata domobranski podoficir. U »Zapisima iz rodnog grada« Veco ga je opisao s nekoliko sentimentalnih rečenica kao mladića kojeg je više od svega zanimala pjesma, glazba, društvo prijatelja, a nikada politika. Apolitičan je ostao i u ratnim godinama, mobiliziran u domobranstvo, gdje je nastojao u zapećku neupadljivo preživjeti buru. Posljednjih dana rata partizani su ga zarobili negdje nedaleko Zagreba i, u kaosu nekog masovnog zarobljeničkog transporta, anonimno je izgubio glavu. Nikad nije pouzdano ustanovljeno gdje je i kako ubijen.

»Da sam samo slutio da će tako završiti, mogao sam ga vjerojatno spasiti« — znao je ponekad procijediti mlađi brat, general i ministar. Njegovi prijatelji pamte da je o tome govorio rijetko i krajnje škrto, ali uvijek s tugom i samopredbacivanjem.

Čovjeka s takvim iskustvom ne opijaju trijumfi revolucije ni svemoć stečene vlasti. Naprotiv: on je najbolnije, što ujedno znači i najdublje, morao spoznati nehumanost situacije koja čovjeku daje apsolutnu i besprigovornu vlast nad sudbinom drugog čovjeka, drugih ljudi. Naučio je s vlašću koju mu je dala pobjeda raspolagati obzirnije, što znači ljudskije.

Mislim da se time mogu objasniti i mnogi kasniji Vecini postupci, osobni i politički.

III

Dok su naša književnost, pa uglavnom i film, već odavno preboljeli pogubnu bolest zvanu socrealistička lakirovka, naša poslijeratna biografska literatura čini se da ostaje jedno od posljednjih područja na kojem toj bolesti ne nalazimo djelotvorni lijek. Biografije ratnih heroja i poslijeratnih političara kod nas se još uvijek pišu poput hagiografija po okušanom pravilu: o živima ništa loše, o mrtvima samo dobro. Katkad se tu radi o političkim oportunizmima, katkada sigurno i o ljudskim obzirima, a uvijek o sasvim krivim pretpostavkama da će tako opisan junakov život ispasti ljepši. Kao da je zaboravljeno iskustvo još uvijek nenadmašenog Plutarha, rezimirano u uvodnim poglavljima »Kimona«, gdje autor jasno kaže kako uvijek nastoji istaći vrline svojih junaka da bi poslužile za uzor novim generacijama, ali baš zato ne smije skrivati ni mane, jer bi i slika vrlina u tom slučaju ispala lažna.

Uvjeren sam da Veco Holjevac ne zaslužuje takvu lažnu biografiju. Bio je političar, što znači da poput svakog javnog radnika, stvaraoca i umjetnika, njegovo djelo podliježe obvezi — koju bi normalno trebalo smatrati privilegijom — da se o njemu ne govori kao u dječjim pričama, već dolično zrelim ljudima, dakle razumno kritički. To vrijedi za njega, jednako kao i za sve s kojima je u svojoj javnoj djelatnosti surađivao ili im se suprotstavljao, koji su ga podržavali ili ga napadali.

Recimo zato odmah bez ustručavanja da Veco nije blistao na svim brojnim funkcijama što ih je obavljao, osobito u prvim poslijeratnim godinama. Dok se za vrijeme rata tražila hrabrost, poduzetnost, talent da se povedu ljudi, a iznad svega sposobnost da se samostalno misli i odlučuje, Veco nije zakazao. Kad se poslije rata trebalo uključiti u glomazni mehanizam provođenja gotovih direktiva, Vecine vrline nisu našle pravu primjenu, a slabosti su došle do jačeg izražaja. Kao komandant vojne uprave u Istri i kasnije ministar novooslobođenih krajeva sigurno

je odgovoran za neke od propusta koji su tamo učinjeni. Kao savezni ministar rada i kasnije kao republički ministar saobraćaja i pomorstva bio je bezizražajan, izgubljen u jednoobraznosti aparatskog duha. Tek s 1953. godinom njegov život počinje doživljavati nove vrhunce.

Bilo je to doba prvih proklamiranih težnji da se jugoslavenski socijalizam liberalizira, a državna uprava bar donekle decentralizira. Proklamacije se još ni izdaleka nisu dosljedno provodile, kasnije se pokazalo da kod nekih nisu bile iskreno ni mišljene, ali su ipak stvarale plodno tlo da se javno zastupaju i neka odvojena mišljenja, da se centralističkoj birokraciji istrgnu bar neke monopolističke privilegije i da se bar započne nešto poduzimati na vlastitu inicijativu, izvan i mimo centralnog plana i centra. Bila je sretna okolnost da je baš u to vrijeme Veco postao predsjednik grada Zagreba.

Društvena funkcija ne čini čovjeka, ali ako se sretno poklapa s čovjekovim sposobnostima, omogućit će mu da ih maksimalno očituje i razvije. Položaj i posao zagrebačkog gradonačelnika omogućio je da se otkrije i uvjerljivo potvrdi još jedan Vecin talent, osim onih poznatih iz rata: izvanredno snažan stvaralački impuls. Zaljubljen već od ranije u ovaj grad, sa žarom pjesnika i vizionara počeo je planirati i graditi. Znao je izabrati dobre suradnike, nekoliko ljudi koji su u sebi sretno spajali osobine pouzdanih stručnjaka i zanesenjaka, znao im je povjerovati, otvoriti im prostor za razvitak vlastitih ideja i inicijativa, stvoriti im osjećaj da će ih odlučno podržati i zaštititi ako to bude trebalo. Bilo je neminovno da se s takvim koncepcijama i stilom rada sukobi s tada još gotovo svemoćnom centralističkom birokracijom pretpostavljenih državnih i političkih foruma, ali ne samo s njom: pogubna sitnokarijeristička logika da se ne smije »istrčavati«, da se samo poslušnim izvršavanjem naloga »odozgo« najbolje čuva stečena stolica — bila je jednako opasan protivnik. Tako se desilo da je Veco postao jedan od preteča i prethodnika u borbi protiv okoštalih prepreka za normalan demokratski razvoj našeg društva, a na načelima liberalizacije i demokratizacije proklamiranim na VI kongresu SKJ i uz podršku samog predsjednika Tita u jednom od kritičnijih trenutaka.

Izgradnja novog Zagrebačkog velesajma 1955. godine bila je najizrazitiji primjer oko kojeg su se kondenzirali svi ti sukobi. Nenapisana povijest poslijeratnog Zagreba sigurno će se tom epizodom baviti opširno i vrlo pomno, Vecina biografija također. Čak ni ovakav »Nacrt za biografiju« ne može preko toga prijeći s jednom rečenicom.

Dilema je bila sasvim jasna: ili ostati na dotadašnjem skučenom prostoru bezizgledno ukliještenom između tri željezničke pruge, što bi značilo osuditi Zagrebački velesajam na trajni status male provincijske trgovačke priredbe, — ili pokušati da ga se radikalnim proširenjem, koristeći povoljan politički položaj Jugoslavije između dvaju zaleđenih blokova, pretvori u najveće međunarodno poprište trgovačke razmjene između Istoka i Zapada, što bi ujedno značilo dati zagrebačkoj privredi nove impulse i otvoriti joj veće mogućnosti da se poveže sa svijetom. Kao i obično kod nas, predlagale su se kompromisne mjere: širenje na područje tadašnje Martinovke ili širenje prema igralištu »Zagreba« ili širenje prema Botaničkom vrtu. Sasvim ratnički, Veco je prvi presjekao gordijski čvor: ne petljajmo na skučenom prostoru, napuštamo ga potpuno, idemo van grada, na čiste ledine, na prostore koji nas neće sputavati za mnogo godina unaprijed! Tako je rođena i 1955. godine konačno učvršćena odluka da se na poljanama preko Save izgradi novi Velesajam, po povoljnim mogućnostima širenja jedan od najvećih na svijetu,

a po tehnici izgradnje tada najsuvremeniji, projektiran na temelju iskustava vodećih svjetskih priredbi sličnog karaktera.

Neprilike su tek tada počele. U međuvremenu je u Beogradu započeta izgradnja novog Sajmišta s očitom težnjom da se tamo smjesti centralna velesajamska priredba za cijelu Jugoslaviju. Među ljudima koji su u Zagrebu trebali podržati Vecin plan o preseljenju Velesajma preko Save prevladalo je mišljenje da su dvije velike velesajamske priredbe za Jugoslaviju previše, da glavna priredba ipak mora biti u centru, tj. u Beogradu, da se ne treba upuštati u suviše ambiciozne planove koji možda neće donijeti ploda, već je bolje snaći se u okviru postojećeg. Bilo je to još doba kad se smatralo prirodnim da se najbolji glumci iz cijele zemlje uzimaju za centralno Jugoslavensko dramsko kazalište u Beogradu, da se najbolji nogometaši mobiliziraju za »Partizan«, da se novac odasvud slijeva u »centralna« poduzeća.

Ukratko, plan zagrebačke gradske uprave nije naišao na potrebno razumijevanje, što znači nije uživao ni potrebnu materijalnu pomoć pretpostavljenih državnih institucija. U toj situaciji, pritisnut već i vremenskim tjesnacom u kojem se činilo da će brzom izgradnjom beogradskog sajmišta biti preotet tradicionalni zagrebački velesajamski primat, Veco se odlučio da doslovce vojnički mobilizira cijelu zagrebačku građevinsku industriju i zainteresiranu privredu. Sva zagrebačka poduzeća dobila su izričiti nalog da do rujna 1956. podrede cjelokupnu proizvodnju potrebama izgradnje Zagrebačkog velesajma. Ako na nekoj drugoj strani ne ispune obaveze, ako negdje drugdje zapne — ne smeta, gradonačelnik je preuzeo odgovornost. Za Velesajam mora biti sve, za ostalo kako stigne. Mobilizirana je i radna snaga, potrebni stručnjaci naprosto su vojnički prekomandirani na poslove oko Velesajma, golemi mehanizam je stavljen u pogon da se ambiciozni plan na vrijeme i neokrnjeno izvrši.

Kao u ratnim danima, komandant gradnje Veco Holjevac do pola noći je obilazio gradilišta, poticao nove ideje, pridobijao nove ljude. Rijetki entuzijazam obuzeo je graditelje. Nije se obaziralo na naglašene sumnje nekih među nadležnima, još manje na glasine da gradonačelnik kocka sa svojom foteljom, da gradi sebi spomenik, da se radi o lokal-patriotizmu, nacionalizmu, megalomaniji. Radilo se neprekidno, od proljeća do jeseni u tri smjene, bez obzira na vrijeme, dan i noć. Velesajam je bio na vrijeme izgrađen, svečano otvoren u određeni dan, zapanjujuće prostran i tehnički savršen, sasvim prikladan u velikim međunarodnim razmjerima i pravo graditeljsko čudo u našim tadašnjim prilikama.

Gradonačelnik Zagreba nije prokockao svoju fotelju.

Veliki privredni uspjeh Velesajma, međunarodna priznanja sa svih strana i izričito priznanje predsjednika Tita dali su satisfakciju glavnom graditelju Veci Holjevcu. Zagreb je razbio okoštale okvire provincijske skučenosti, zakoračio preko rijeke, zadržao međunarodni velesajamski primat. Sve bitno što se poslije toga u izgradnji i razvitku Zagreba dešavalo i još uvijek dešava, zacrtano je tim događajem i tom koncepcijom.

I možda još važnije od toga: prvi puta u Jugoslaviji, predratnoj i poslijeratnoj, djelotvorno je na jednom dalekosežnom primjeru pobijedilo shvaćanje, danas već sasvim prihvaćeno, ali tada još smatrano heretičkim, shvaćanje da je za cijelu zemlju i državu samo prednost ako se u njoj mjesto jednog uspješno razvija više međunarodno značajnih centara. Afirmirano je prirodno zdravo načelo stimulativnog suparništva i policentrizma.

IV

Nije lako objasniti kako se dogodilo da političar s toliko dokazanih sposobnosti, s nesumnjivo maksimalnom reputacijom u Zagrebu, nakon svih tih uspjeha bude potisnut na sporedni kolosijek i ubrzo zatim natjeran da podnese ostavku na svoje funkcije u javnome životu. »Usudio bih se ovdje kazati da bi trebalo preispitati neke naše odluke u prošlosti u vezi s partijskim odnosom prema određenom broju drugova...« — rekao je Miko Tripalo na drugoj sjednici Konferencije SKH 6. srpnja 1970, a sigurno je da pri tome nije mislio samo na određeni krug poznatih hrvatskih intelektualaca, već vjerojatno prije svega na Vecu Holjevca.

Poznato je da se Veci u »kuloarskim razgovorima« spočitavao nacionalizam. Iako kod nas takvi »kuloarski argumenti« još uvijek imaju svoju opasnu težinu, ozbiljna biografija ne može se na njih oslanjati. Ona mora javnog radnika i političara cijeniti prema njegovim djelima, u koja ubrajamo i javno izgovorenu riječ, a ne po prepričavanim privatnim izjavama. Utoliko više, jer se radi o Veci Holjevcu, kojem je najveća vrlina bila da su se riječi poklapale s djelima — i obrnuto. I još nešto: Vecina biografija u svojim posljednjim poglavljima mora raščistiti temeljno pitanje — što je to nacionalizam kao takav i što smatramo pod tim proskribiranim pojmom? Do koje je to mjere prirodan osjećaj nacionalne pripadnosti aktivno stavljen u službu vitalnih interesa svog naroda? Od koje prelomne granice taj aktivni osjećaj može postati i postaje pogubni etnocentrizam, netolerantan prema interesima drugih naroda i štetan za višenacionalnu zajednicu?

»Uvijek sam osuđivao šovinizam... ali sam imao nacionalni osjećaj« — izjavio je Veco na Sedmom plenumu CK SKH 20. travnja 1967, a komisija CK koja je tada formirana da ispita njegov »slučaj« svojim izvještajem od 22. lipnja 1967. u biti nije ništa drugo ni dokazala, nego potvrdila Vecine riječi — iako mu je predbacila neke »prenaglašenosti u smislu hrvatskog nacionalizma«: odnos prema poznatoj »Deklaraciji« nešto tolerantniji nego što je bio službeni stav, ocjenu dviju emigrantskih organizacija nešto blažu nego što su je dali njegovi suradnici u Matici iseljenika i blagonaklono slušanje starih hrvatskih pjesama, među njima i crkvenih, na jednoj priredbi.

Svoje hrvatstvo Veco je trajno osjećao i često isticao. Činio je to i u najtežim časovima 1941. godine kad je kao Hrvat došao podizati ustanak u srpska sela. Nema sumnje da je baš takvim stavom, osobnim primjerom Hrvata koji se najžustrije bori protiv ustaša i brani ugrožene Srbe, mnogo utjecao da su se na području njegova neposrednog djelovanja potencijalna četnička raspoloženja za vrijeme rata mnogo slabije razvila nego u drugim krajevima.

Poslijeratni Vecini sukobi s centralističkom birokracijom ponekad su proglašavani »nacionalizmom«, ali iz današnje retrospektive nepobitno se može tvrditi da su to bili postupci — pokrenuti zbog Zagreba i Hrvatske — istodobno korisni i široj društvenoj zajednici. Njegovu sentimentalnu brigu da se hrvatsko iseljeništvo jače poveže s domovinom, pokazanu na funkciji predsjednika Matice iseljenika Hrvatske i u knjizi »Hrvati izvan domovine«, također su neki krstili nacionalizmom, ali zar netko danas može tvrditi da takav »nacionalizam« nije donio korist Jugoslaviji kao cjelini? U žustrini polemičkih sukoba oko tih problema sigurno je i s Vecine strane izrečeno dosta teških riječi koje se mogu

tumačiti različito, ali Vecini trijezni opći stavovi i dovršena djela svakako imaju veću težinu.

Uostalom: proskribirani »nacionalist« Holjevac doživio je najveće »packe« u svojoj političkoj karijeri upravo zbog postupaka koji nemaju veze s nacionalizmom, već s etikom. Preciznije rečeno, intimna etička načela našla su se u klasičnom konfliktu s političkim potrebama trenutka. Na trećem kongresu SKH 26. do 28. svibnja 1954. iz političkog rukovodstva i političkog života uopće bio je zbog nekih suviše liberalističkih stavova uklonjen Marijan Stilinović. Suprotno tadašnjem običaju u našim političkim krugovima, Veco sa svojim prvim susjedom i starim prijateljem Stilinovićem nije htio prekinuti prisne osobne veze. To je bio dovoljan razlog za direktivu, koja je bila provedena, da se ni Vecu ne izabere za slijedeći mandatni rok u CK. Još je izrazitiji primjer iz proljeća 1966. kad je Veco počeo konačno silaziti s političke scene. Protivno proklamiranim potrebama političkog trenutka, suprotno izdatoj direktivi, Veco kao predsjednik odbora za republičke nagrade nije htio dezavuirati svoj odbor, nije htio povući već jednom donesenu odluku da se dvije od visokih nagrada dodijele članovima redakcije »Praxis« za njihove objavljene knjige. Obojica nagrađenih su Srbi, obojica kao »praksisovci« sigurno nisu bili istomišljenici nacionalno hrvatski orijentiranog Holjevca. Za Vecu se radilo samo o načelu da se zadana riječ ne povlači, da se propisnim postupkom donesena odluka ne pogazi. Povukao je konzekvence takva stava i bio je smijenjen s dotadašnjeg mjesta predsjednika odbora za nagrade.

Je li zaista političareva mana ako suviše često dopusti da intimna etička načela pobijede nad političkim potrebama? Platon bi odgovorio odrečno, Machiavelli potvrdno, a mišljenja bi među današnjim političarima bila nijansirana i podijeljena. Nije naše da sada o tome sudimo, to više jer bi bila ipak simplifikacija kad bismo Vecino političko uklanjanje objašnjavali isključivo tim vječitim konfliktom etika—politika.

U već citiranom nedavnom govoru na drugoj sjednici Konferencije SKH Miko Tripalo je rekao: »Mislim da smo mi prešli onu fazu kad je samo trebalo slušati što se gore govori.« Bit Vecine političke djelatnosti posljednjih 15 godina bila je u tome, da je on tu fazu »kad je samo trebalo slušati« prebrodio mnogo prije od većine ostalih, možda čak preuranjeno za relacije sredine u kojoj je djelovao. Poput Andrićeva kmeta Sinana, žurio je tražiti pravdu, dok su drugi mudro čekali pogodniji trenutak da im Veco i njemu slični prokrče putove.

Zar je zaista sudbina takvih začinjavaca da za života budu kažnjavani, a poslije smrti slavljeni? Gotovo sve što je Veco začeo i poduzeo, osobito njegova pionirska borba protiv centralizma, afirmiralo se u posljednjih nekoliko godina njegova života, dok je on kao prisilni penzioner bio potisnut u stranu. Nije doživio punu satisfakciju. Smrt je prekratila očekivanja i nade. Sprovod, onaj i onakav, pokazao je da nisu bile neosnovane.

Žalosna satisfakcija čovjeku, ali političaru i njegovu djelu ipak značajna.

* * *

Kao prijatelj i česti partner u dugim razgovorima, ne mogu izbjeći intimno pitanje: što bi Veco rekao na ovaj »Nacrt«?

Znam da bi imao primjedbe. Možda bi zamjerio neke privatne indiskrecije, koje prijatelj mora prešutjeti, ali biograf ne može mimoići. Sigurno bi prigovorio već samom naslovu:

— Zašto »biografija«, kad imamo hrvatsku riječ »životopis«?

Objasnio bih mu svoje razloge. Ne bih ga pokolebao, jer u svojim je uvjerenjima bio ustrajan. Ali isto tako znam da mi ne bi zamjerio što ostajem kod svoje »biografije«.

Iznad svega je bio demokrat. Komunist, čovjek s izrazitim nacionalnim osjećajima, ali pri svemu tome uvijek tolerantan čovjek.

Autor ovog »Nacrta« pokušava ispuniti svoj dug prema takvom čovjeku.

O PRVOJ GLAGOLJSKOJ TISKARI NA DOMAĆEM TLU*

Andrija-Ljubomir Lisac

Kompleks glagoljaštva dosada ne samo što nije dovoljno razjašnjen, nego je i pun otvorenih problema, pa se upravo može reći da ni najelementarniji posao sustavnog prikupljanja materijala nije nipošto dovršen. A u mnoštvu još neriješenih pitanja jest i jedno od najinteresantnijih — tiskanje prvih glagoljskih knjiga.

Kada je u studenom 1958. jedan zagrebački dnevnik objavio razgovor s književnikom Zvonimirom Kulundžićem, iznenadila nas je vijest da on upravo radi na jednoj raspravi, kojom dokazuje da najstarija južnoslavenska knjiga nije štampana u Veneciji, nego u Kosinju, na južnoslavenskom tlu.[1] Konstatirali smo da se autor nakon toga pozabavio ovim problemom u dva manja članka i u svojoj knjizi »Put do knjige«,[2] a 1961. objavio je napokon i onu najavljenu raspravu u brošuri »Kosinj kolijevka štamparstva Slavenskog juga« (Zagreb 1960. 8⁰ pp. 100, 2 tab.). Ovom brošurom želimo se opširnije pozabaviti.

Autor najprije obrazlaže kakvo je stanje problema bilo u momentu, kada se on počeo zanimati ovim predmetom (pp. 5—10), zatim kako je došlo do toga da se kao mjesto izdanja glagoljskog misala iz 1483. god. navode Venecija i Rim (pp. 11—20), da li može biti Kosinj mjesto njegovog izdanja prema svjedočanstvu biskupa Glavinića iz 1691. (po prepisu iz oko 1696) i tradiciji u narodu (pp. 21—36), da li bi Anž Frankopan mogao biti organizator ove štamparije i kako je ona propala (pp. 37—60).

Zatim autor izvodi vrlo zanimljive zaključke o glagoljskom misalu iz 1483. (pp. 61—79) i nastoji ih dokumentirati kako slijedi:

— u kolofonu misala iz 1483. navedena je samo godina, kada je misal dovršen, a ime štampara vjerojatno nije navedeno iz političkih razloga;
— papir toga misala prema vodenom znaku volovske glave s kraljevskom krunom ukazuje na najvjerojatnije porijeklo papira iz Venecije, no treba znati da se papir dobavljao odanle gdje se lakše mogao dobiti i odakle se najkraćim putem mogao dopremiti;
— jezik i pravopis misala približava se staroslavenskom jeziku (što je već Bobrowski zapazio 1820), a to svakako pomiče štampanje misala dalje od jadranskih obala u unutrašnjost;
— misal je vjerno preštampan tekst Novakovog rukopisnog misala iz 1368, koji je 1482. Juraj žakan (diaconus) iz Roča donio u Izolu i u nj zapisao poznate riječi »naša štampa gori gre«;
— misal je identičan Novakovom misalu po tekstu, ali i po karakteru slova u tolikoj mjeri, da se nameće zaključak da su po njemu crtana i rezana slova za misal iz 1483;
— slova su gotovo sigurno rezana u Veneciji, pa je Juraj žakan zapisao svoj zapis upravo, kada je rukopisni Novakov misal iz Venecije sretno vratio u Izolu polovinom 1482;
— ovim istim slovima nije štampana, koliko se za sada zna, niti jedna druga glagoljska knjiga onoga vremena, a da je taj misal štampan u Veneciji, to bi sigurno bilo učinjeno;
— najvažniji dokument u samom misalu jest sigla od deset glagoljskih slova (istovjetnih sa štampanim) u slijepom tisku na drugom listu kalendara, kod mjeseca marča (mart) u donjem desnom uglu (G-B-D-K-G-B-R-O-Z-Ž), koju je autor razriješio kao: G(ospodin) B(roz) D(oljanin — recte Dubovičanin) K(olunić) G(ospodin) BROZ Ž(akan), što bi se, doduše, moglo u prvome dijelu i drugačije čitati,[3] no u drugome dijelu vjerojatno je sigla tačno razriješena, pa je Broz žakan možda bio korektor, slagar ili rukovodilac štamparije toga misala, jer je on bio iz najbliže okoline knezova Frankopana, bilo Anža VIII Brinjskog, bilo Ivana Krčkog.

Posebno poglavlje posvećeno je Glavinićevom brevijaru (pp. 81—90), pa se kaže da je brevijar iz 1491, na koji je svojevremeno upozorio D. Parčić 1876. i zatim se njime opširnije pozabavio E. Teza 1896. god.,[4] djelo istoga Broza žakana, jer da su slova njegova iz iste tiskare kao i slova misala iz 1483; za to govore forme uvlaka za inicijale, razmaci između dviju kolona, način paginiranja, crni i crveni tisak itd., dakle, oba su tiskana u istoj tiskari, u Kosinju.

To je svakako smjelo postavljena hipoteza, ali se mora priznati dosta uvjerljiva i posve moguća.

Prema tome bili bi autorovi zaključci (pp. 91—95) resumirani u ove tri tačke: tvrdnje niza autora da je glagoljski misal iz 1483. god. štampan u Veneciji ili negdje drugdje u Italiji nemaju osnova; zapis biskupa Glavinića iz 1691. je neosporno svjedočanstvo o postojanju štamparije u Kosinju, u kojoj je tiskan i glagoljski brevijar iz 1491. (nalazi se u Biblioteca nazionale di San Marco,Venezia); na ezoteričan način uštam-

* Ova je rasprava nepromijenjena kopija teksta napisanog još u srpnju 1964. za američki slavistički časopis »Slavic Review«. Engleski prijevod i potrebna popratna tumačenja za američke čitaoce učinio je slavist prof. Anthony Y. Klancar iz Cambridgea (Mass.), koji je rukopis dobio početkom kolovoza 1964. Oko posla prevođenja na engleski jezik i redakcije teksta s tumačenjima nastala je prilično opširna korespondencija (kolovoz 1964 — lipanj 1965), koju posjedujem. Nije mi poznato iz kojih razloga ova rasprava još do danas nije objavljena. U rujnu 1964. zatekao me Z. Kulundžić na radu u čitaonici Knjižnice JAZU i pitao za ovu raspravu. Na njegovo uporno inzistiranje da sazna pobliži sadržaj njezin, ja sam mu benevolentno (i naivno) dao da pročita kopiju hrvatskog teksta poslanog u Ameriku. Bio je neobično zadovoljan. Nisam tašt na neki primat ideje, koju sam bio razradio, ali držim da je ipak važno reći slijedeće: Z. Kulundžić je zaključke i moju tezu »o jednoj glagoljskoj štampariji« iz ove moje rasprave jednostavno preuzeo i iskoristio kao svoju u radu *Glagoljaška štamparija XV do XVI stoljeća*, poslanom uredništvu »Senjskog zbornika«, a o kojemu je M. Orešković bio napisao recenziju 23. VI 1965. (dakle godinu dana kasnije) i konstatirao da je teza »da su glagoljaške štamparije u Kosinju—Senju—Rijeci, koje su dosada smatrane kao posebne štamparije, jedna štamparija, upravo je revolucionarna misao . . .« (vidi kod Z. Kulundžić: *Tragedija hrvatske historiografije*. Zagreb 1970, str. 242—245). Eto, toliko istine radi (a da bude u stilu Kulundžićevih polemiziranja), pa da se zna (on se upravo za to bori!) čija je ova »revolucionarna misao«.

1 Lj. K[relius]: *Venecija ili Kosinj . . . Hipoteza Zvonimira Kulundžića o štampanju najstarijeg teksta u našoj zemlji* (»Večernji list« II. No 502, Zagreb 22. XI 1958, p. 11).

2 Z. Kulundžić: *Problem najstarije štamparije na Slavenskom jugu* (»Narodna knjižnica« III. Zagreb 1959, pp. 21—28); također zasebno: *Problem najstarije štamparije na Slavenskom jugu* (Kosinj 1482—1483). S dodanom bilješkom »Još o nečem u vezi s radom na tom pitanju«. Zagreb 1959; Z. Kulundžić: *Put do knjige*. Zagreb 1959, pp. 398—408, posebno 402; Z. Kulundžić: *Na ruševinama prve naše štamparije, u Kosinju* (»Lički kalendar« za 1961. Gospić 1960, pp. 113—121).

3 Z. Kulundžić: *Još jednom o Kosinju* (»Narodna knjižnica« V. Zagreb 1961, p. 72).

4 D. Parčić: *Prvotisak glagolskoga časoslova* (»Vienac zabavi i pouci« VIII. Zagreb 1876, pp. 826—827); E. Teza: Di un breviario glagolitico del Quattrocento. Prime osservazioni. Roma 1896 (Estratto da Rendiconti della R. Accademia dei Lincei, vol. V, fasc. 11).

pano ime žakana Leonarda Broza u misalu iz 1483. god. dokazuje da je on pri štampanju njegovom morao imati neku važnu funkciju. A to znači da je autor predložio javnosti i nauci na diskusiju jednu hipotezu dosta uvjerljivu i vrlo interesantnu, pa ne preostaje drugo, već da se ona ili prihvati i prizna ili pak da se dokaže suprotno.[5]

I

U uvod svojoj brošuri autor je unio i polemiku sa V. Putancem,[6] kojoj po našem mišljenju ovdje nije mjesto. Zatim se autor potrudio da pruži iscrpan pregled pisanja i mišljenja onih, koji su se pitanjem mjesta štampanja glagoljskog misala iz 1483. bavili kroz 150 godina. Smatramo da je ovakva dispozicija s pregledom cjelokupne literature, koja se odnosi na razmatrani problem, ne samo korisna, nego i potpuno opravdana i neophodna. I upravo zato treba ovdje u priličnoj mjeri nadopuniti iznesenu literaturu o misalu iz 1483, jer je ona mnogo obilnija, nego što se dobiva dojam iz autorovog izlaganja i izvođenja zaključaka o njoj, pa s jedne strane mnogi poznati i upravo najuvaženiji slavisti nisu ni spomenuti, a s druge strane zaključci u vezi s time ne bi mogli biti pravilni, ako se ne sagleda i razvojni put i evoluiranje u stajalištu pojedinih autora kroz niz godina o istome problemu. Mi ćemo, dakle, dopuniti ondje iznesenu literaturu, a držeći se kronološkog redoslijeda objavljivanja pojedinih djela i rasprava:

1826. god. pisao je tako *P. J. Šafařík:* »Bereits im J. 1483 erschien ein glagolitischen Missal in Fol. ohne Angabe des Druckorts«;[7] 1832. god. navodi *W. Hanka:* »an 1483. Missale (Romae an non Venetiis?) sine loco«;[8] *anonimni autor* 1843. god. veli: »... obgleich der Druck glagolitischer Bücher schon sehr frühe, nähmlich mit dem Missale von 1483 (Rom oder Venedig) begann ...«,[9] a *A. Stojačković* 1847. god.: »Po izobrěteniju kn'igopečatně vidimo već' god. 1483. da se glagol'skij Službenik' (Missale Illyricum) na listu (bez' naznačenija města, gdi je pečatan', u Mletkama ili u Rimu?) pečatao«.[10] *P. J. Šafařík* u svom pismu Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom iz Praga 8. jula 1852. god. nadopunio je svoje ranije stanovište riječima: »Missale glag. ed. Romae 1483, onen exemplář neúplný, který se ve Vašich rokou nachází...«[11] zadržavši ga i u raspravi iste godine objavljenoj: »Léta 1483 tištěna v Římě první hlaholská kniha, t. mšál...«,[12] ali ga već iduće 1853. god. mijenja: »Misál... tištěn bez místa, nejpodobněji v Benátkách, 1483. Fol.«[13] *F. Miklošič* 1859. god. piše: »Missale 1483, ohne Druckort, wahrscheinlich zu Venedig«,[14] a 1862. god. navodi »Missale glagol. croat. Typis editum Venetiis 1483.«[15] *V. Jagić* još 1863. god. tvrdi: »Glagolski je prvi misal od g. 1483. tiskan bez dvojbe u Mletcih...«,[16] a

5 A. Lj. Lisac: *Da li je bila u Kosinju naša prva štamparija?* (»Historijski pregled« VIII. Zagreb 1962, No 2, pp. 126—128).

6 ... nastaloj povodom objavljivanja »sigurnog rješenja ovog pitanja« V. Putanca, o čemu vidi i satiričnu bilješku pod naslovom »Raritet« (»Večernji list« II. No 327, Zagreb 23. VII 1960, p. 1).

7 P. J. Šaffarik: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten.* Ofen 1826, pp. 242—243.

8 W. Hanka: *Dobrowskýs Glagolitica.* 2. Ausg. Prag 1832, p. 8.

9 *Slawen, Russen, Germanen. Ihre gegenseitigen Verhältnisse in der Gegenwart und Zukunft.* Leipzig 1843, p. 86.

10 A. Stojačković: *'Istorija vostočno-slavenskog' bogosluženija i kyrillskog' kn'ižestva kod' Slavena zapadne crkve.* Novi Sad' 1847, p. 95.

11 M. Speranskij: *Dopisý Pavla Jos. Šafaříka Janu Kukuljevići Sakcinskému z let 1852—1858.* Praha [1890], p. 4—7.

12 P. J. Šafařík: *Pohled na prvověk hlaholského písemnictví* (Vyňato z časopisu »Česk. Museum«) I. Praha 1852, p. 27.

13 P. J. Šafařík: *Památky hlaholského písemnictví.* Praha 1853, p. LII, 78.

14 F. Miklosich: *Glagolitisch* (Ersch-Gruber: Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste, 1. Sektion, Bd. LXVIII. Leipzig 1859, pp. 403—422, posebno 421).

15 F. Miklosich: *Lexikon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum.* Vindobonae 1862—1865, p. XIV (compendia).

16 V. Jagić: *Evangjelije u slověnskom prievodu.* Historičko-filologički nacrt (»Tisućnica Slovjenskih apostolah sv. Ćirila i Metoda«. Zagreb 1863, pp. 29—66, posebno pp. 40—41).

u poznatoj historiji jugoslavenskih književnosti *P. J. Šafaříka* 1864. god. nalazimo: »Missale Romanum, glagolitisch, o. O. (nach Dobrowský wahrscheinlich in Venedig), beendet den 22. Febr. 1483, Fol.«[17] Vrlo je interesantan način opisa predmetnog misala od *V. Jagića* 1864. god.: »První kníha jihosl. která vytištěna byla, je hlaholský misál na hrubem papíře v malém čtverci od r. 1483 bez pečátečních liter, za které je obyčejně místo prázdné, ponecháno... Na posledním listě se čte, že byla kníha 1483 dotištěna, ale kde neříka se. Pravdě se podobá, že v Benátkách, což se svudí z toho, že druhý misál, jenž byl r. 1526 také v Benátkách vytištěn »po Francisku Bindoni i Mafio Pasino tovariši« (dohlídku vedl fra Pavel Modrušan), nejen upraven jest, jak se výslovně podotýká, »po zakon' kopie i misala hrvackoga«, nýbrž že je také doslovně otištěn...«,[18] a zatim *V. Jagić* još jednom iste i 1866. god. stavlja misal iz 1483. god. u Veneciju[19] kao i *S. Ljubić* i *I. Berčić* 1864. god.[20] 1867. god. konstatirao je *St. Novaković:* »... u Krakovu počele su se ćiril. crkv. knjige štampati 1491. godine, i tako su dve godine starije od srpskih, koje se za sad znadu kao najstarije, ali nisu od glagoljskih, jer 1483 štampan je na svu priliku u Mlecima slovenski misal za potrebe Srba zapadne crkve...«,[21] *B. Šulek* 1883. god. piše: »... Al' je opet naša prva knjiga izašla na vidjelo do skora poslije izumljenja tiskarstva, naime god. 1483... Najstarija ova hrvatskomu narodu namienjena naša knjiga jeste glagolski Misal po zakonu rimskoga dvora... Gdje je tiskana, nije u njoj naročito kazano, nego se pod izviestno misli, da u Mletcih, gdje je u ono doba tiskarstvo već cvietom cvalo«,[22] a *I. Broz* 1888. god.: »Lět Gospodnjih 1483. meseca pervara dan 12.ti misali biše svršeni. Tako se čita na posljednjemu listu prve naše štampane knjige. A gdje je ugledala svijet? O tome nema nigdje ni kakove bilješke ni kakova zapisa, a učeni ljudi domišljaju, da će biti štampana u Mlecima«.[23] *I. Milčetić* 1890. god. veli: »Za glagolski misal od god. 1483. ne zna se pouzdano ni tko ga je složio ni tko ga je tiskao, pa se samo nagađa, da je mogao biti tiskan u Mlecima«,[24] dok *M. Speranskij* komentirajući Šafaříkovo pismo, u kojemu on misal locira u Rim, navodi u bilješci: Pam. hlahol. str. 78 (N. 19), ale bez místa (v Benátkách?)«,[25] a i *I. Zoch* zastupa slično mišljenje: »Prvi hrv. misal bio je tiskan 1483. valjda u Mletcih...«[26] *K. Glaser* 1894. god. navodi: »L. 1483. se je v Benetkah natisnila prva glagolska knjiga: Missale romanum glagoliticum...«,[27] a *Fr. Pastrnek* 1898. god.: »Nově vynalezené umění knihtiskařské sloužilo záhy též Jihoslovanům. První tištěná kniha byl hlaholský missál, který r. 1483 nejspíše v Benátkách dokončen byl...«[28]

1901. god. nalazimo kod *Jov. N. Tomića* da je »prvi slavenska štamparija osnovana u Mlecima i 1483 god. štampala glagolski Misal...«,[29] a 1904. god. piše *I. Krst. Tkalčić:* »... u Mlecima bo, ovom sijelu umjetnosti, izadje već god. 1483. ispod tiska glagolskim slovima urešen Misal rimski, na malom formatu u dva stupca, a ujedno bijaše i prva glagolska tiskana knjiga...«[30] *L. Jelić* 1906. god. registrira u svojim historijskim izvorima glagoljskog bogoslužja ovaj misal: »1483. 42 Januarii, Venetiis. Typis de Thoresanis de Asula impressii Missalis Glagolitici perficitur...«,[31] a *J. Karásek* unosi ga u svoju poznatu historiju slavenske književnosti riječima: »In Venedig wurde schon im Jahre 1483... das erste glagolitische Missale gedruckt«,[32] dok *M. Murko* u svom ka-

17 P. J. Šafařík: *Geschichte der südslawischen Literatur.* I. Slowenisches und glagolitisches Schriftthum. Prag 1864, p. 173, No 40.

18 [V. Jagić]: *Jihoslované. Obraz národopisno-literární* (Vyňato ze »Slovníka Naučného«). Praha 1864, pp. 158—159.

19 [V. Jagić]: *Priměri starohèrvatskoga jezika iz glagolskih i cirilskih književnih starinah...* I. Zagreb 1864, p. 13; II. Zagreb 1866, p. XIX.

20 S. Ljubić: *Ogledalo književne povjesti jugoslavenske.* I. Rieka 1864, p. 47; I. Berčić: *Čitanka staroslavenskoga jezika.* Prag 1864, p. XV, 40.

21 St. Novaković: *Istorija srpske književnosti.* Beograd 1867, p. 54.

22 B. Šulek: *Tiskarstvo ili pečatnja* (Novovjeki izumi u znanosti, obrtu i umjetnosti. II. Zagreb 1883, pp. 102—238, posebno pp. 126—127).

23 I. Broz: *Crtice iz hrvatske književnosti.* II. Zagreb 1888, pp. 112—113.

24 I. Milčetić: *Prilozi za literaturu hrvatskih glagolskih spomenika. II. Nepoznata glagolska knjižica, tiskara godine 1496* (Starine JAZU knj. XXIII. Zagreb 1890, pp. 80-83).

25 M. Speranskij: *Dopisý Pavla Jos. Šafaříka Janu Kukuljevići Sakcinskému z let 1852—1858.* Praha [1890], p. 6.

26 [I. Zoch]: *Glagoljica* (I. Zoch—J. Mencin: »Hrvatska enciklopedija«. Priručni rječnik sveobćeg znanja. II. Osiek 1890, p. 569).

27 K. Glaser: *Zgodovina slovenskega slovstva.* I. Ljubljana 1894, p. 43.

28 F. Pastrnek: *Jihoslované. Literatura hlaholská* (Ottův slovník naučný. XIII. Praha 1898, pp. 424—429, posebno 427).

29 Jov. N. Tomić: *Crnojevići i Crna Gora od 1479 do 1528 god.*, II. (»Glas SKA LX. Beograd 1901, pp. 65—152, posebno 82).

30 I. Krst. Tkalčić: *Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj.* Zagreb 1904, p. 110.

31 L. Jelić: *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XIII ad XIX saeculum.* Veglae 1906, XV saec. p. 22, No 84.

32 J. Karásek: *Slavische Literaturgeschichte.* I. Leipzig 1906, p. 32.

pitalnom djelu veli: »Grossen besitzen dagegen die Handschriften und ältesten Drucke der Missale (gedruckt zuerst in Venedig 1483, also acht Jahre nach dem ersten lateinischen) und Breviarien...«[33] *T. Gavrilović* 1910. god. samo konstatira: »Godine 1483 štampana je prva glagoljaška knjiga — misal ...«[34] kao i *J. Vajs* iste godine: »Hlaholské prvotiský: misál z 1483..[35] *Vj. Klaić* u svojoj velikoj hrvatskoj povijesti 1911. god. piše: »Najstarija glagolicom tiskana knjiga hrvatska jest misal od god. 1483... Gdje je štampana, nije zabilježeno; ali se nagađa, da je tiskana u Mletcima...[36] Isto veli 1912. god. *R. Strohal:* »Prvi hrvatski glagolski misal bio je doštampan u Mlecima god. 1483...«[37] i *D. Bogdanović* 1914. i 1915. god.: »Prvi put je glagolicom štampan misal izišao u Mlecima 1483...«,[38] ali *R. Strohal* već 1915. god. nešto mijenja svoje mišljenje i veli: »Misal rimski. U Mletcima ili u Rimu 1483.«[39] Dalje spomenimo *P. Popovića*, koji 1918. god. tvrdi: »Glagoljska štamparija postaje najpre u Mlecima, 1483. Vidimo je zatim u Senju i na Rijeci«,[40] pa *T. Ostojića*, koji 1923. god. piše: »Naše prve knjige su štampane u Mlecima, i to 1483 glagolski misal za rimokatolike...«[41] i *B. Vodnika*, koji iste godine kaže: »U Mlecima imade već godine 1483. jedan misal...«,[42] zatim 1926. god. *A. Belića:* »U 15 vijeku (1483) štampana je (u Mlecima) prva glagoljska knjiga« i *S. Rittiga*, koji navodi da je izišlo »prvo izdanje misala u Mlecima 1483...«[43] Iste 1926. god. veli *F. Fancev:* »...glagolski misal od g. 1483. osim završne bilješke... ne sadrži nikakvih pobližih vijesti ni o mjestu štampe, a ni tko ga je štampao ili tko se starao oko štampanja... Nije isključeno, da je upravo o. Matej [Zadranin], taj neobično agilni franjevac, bio izdavač i glagolskoga misala od g. 1483., pa bi prema tome i on mogao biti štampan u mletačkoj štampariji Bolonjca Pelegrina, što je i zbog toga vjerojatno, jer treće izdanje glagolskoga misala, izdano g. 1528. od franjevca Pavla Modrušanina u mletačkoj štampariji Fr. Bindoni i M. Pasini predstavlja prema navodima V. Jagića obnovu prvog izdanja, dok drugo izdanje misala od 1494. stoji prema prvom izdanju sasvim nezavisno.«[44] God. 1929. piše *D. Prohaska:* »Godina 1483. označuje novi odsjek u životu glagoljice, jer tada izadje glagoljski misal prvi put štampom« ne navodeći mjesto izdanja,[45] a *J. Modestin* iste godine govoreći o senjskoj tiskari veli: »Slova su donijeta iz Venecije (glagoljska), gdje su već ranije bile štampane neke knjige glagoljicom (misal 1483, brevijar 1493).«[46] *V. Knaflič* 1930. god. u svojoj velikoj studiji o tisku piše: »Najstarejši naš tiskani proizvod, jugoslovanski zibni tisk ali inkunabula, je glagolski misal, 1483. izdan v uglednem izdanju talijanske tipografske vještine, štampan zacijelo u Mlecima, i ako nije mjesto štampe nigdje naznačeno,«[47] dok 1931. god. *Đ. Anđelić* samo navodi: »Godine 1483 pojavljuje se prvi štampani glagoljski misal...«[48] Slijede 1932. god. *J. Vajs:* »Nejstarší (misál) pochází z roku 1483, tiskl se bez pochyby v Benátkách, autora však neznáme; za to jsem zjistil, že jeho text je otisk misálu knížěte Novaka«,[49] 1936. god. *V. Lozovina:* »Prvi glagoljski misal bio je štampan u Mlecima g. 1483. u pravilnoj staroslovenštini hrvatskog tipa...«,[50] 1937. god. *Fr. Poljanec:* »Kad su se, poslije

[33] M. Murko: *Geschichte der älteren südslawischen Literaturen*. Leipzig 1908, pp. 176, 195.

[34] A. Gavrilović: *Istorija srpske i hrvatske književnosti slovensko-narodnoga jezika s uvodom o početku slovenske pismenosti*. Beograd 1910, p. 183.

[35] J. Vajs: *Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský* (prvný breviář Vrbnický). Praha 1910, p. X.

[36] Vj. Klaić: *Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*. III/1. Zagreb 1911, p. 44.

[37] R. Strohal: *Kratki osvrt na hrvatsku glagolsku knjigu*. Zagreb 1912, p. 7.

[38] D. Bogdanović: *Pregled književnosti hrvatske i srpske*. I. Zagreb 1914, p. 64; 2. izd. Zagreb 1915, p. 79.

[39] R. Strohal: *Hrvatska glagolska knjiga*. Zagreb 1915, p. 37—38.

[40] P. Popović: *Jugoslovenska književnost*. Cambridge 1918, p. 17.

[41] T. Ostojić: *Istorija srpske književnosti*. Beograd 1923, pp. 60—61.

[42] B. Vodnik: *Pregled hrvatsko-srpske književnosti u ogledima I*. 3. izd. Zagreb 1923, p. 10.

[43] A. Belić: *Glagoljica* (Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka I. Zagreb [1926], pp. 723—725); S. Rittig: *Glagoljsko bogosluženje* (ibid. pp. 726—730).

[44] F. Fancev: *Prvi izgrađivači hrvatskoga štamparstva* (Grafička revija IV. Zagreb 1926, pp. 226—229, posebno 226).

[45] D. Prohaska: *Pregled hrvatske i srpske književnosti i ogledi*. Zagreb 1929, p. 7.

[46] J. Modestin: *Senj* (Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka IV. Zagreb 1929, pp. 75—79).

[47] V. Knaflič: *Traktat o tisku. I. del: Zgodovinska in primerjalna studija o pričetkih, razvoju in zaprekah tiska in o vsebini in pomenu tiskovnega prava in tiskovne svobode*. Ljubljana 1930, pp. 14—15, 16.

[48] Đ. Anđelić: *Iz jugoslovenske književnosti*. Beograd 1931, p. 20.

[49] J. Vajs: *Rukovět hlaholské paleografie*. Uvodení do knižního pisma hlaholského. Praha 1932, pp. 158—159.

[50] V. Lozovina: *Dalmacija u hrvatskoj književnosti. Povijesni pregled regionalne književnosti u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri* (800—1890). Zagreb 1936, p. 29.

pronalaska štampe, počele štampati i glagoljske crkvene knjige (prva od njih bijaše misal, štampan u Mlecima 1483 god.«[51] te 1938. god. *S. M. Štedimlija:* »Godine 1483... je u Mlecima štampana prva knjiga na našem jeziku (glagoljicom)...«[52] i *Đ. Anđelić*, koji je dopunio svoj raniji stav prema tom pitanju: »Važna je naročito štamparija u Mlecima, iz koje je izišao najveći broj naših knjiga. Tu je štampan prvi glagoljski misal godine 1483.«[53] Za štampariju u Veneciji opredijelili su se također *S. Ježić* 1944. god.: »Već godine 1483. izašla je prva glagoljicom tiskana knjiga, i to misal, jamačno u Mlecima, iako mjesto tiskanja nije nigdje naznačeno...«,[54] *I. Horvat* 1944. god.: »Hrvati su svoje knjige tiskali izvan domovine, najviše u Mletcima, pa je tako ondje izišao g. 1483. i glagoljski misal, koji se smatra prvom hrvatskom knjigom«[55] i *M. Kombol* 1945. god.: »...poslije prvog u Mletcima tiskanog glagoljskog misala (1483)...«[56] Konačno *Vj. Štefanić* je i 1953. god. ostao na svom ranijem stanovištu da je misal štampan u Veneciji u nepoznatoj štampariji,[57] dok *A. Barac* 1954. god. samo konstatira: »Prvi hrvatski glagoljski misal štampan je 1483...«,[58] a *M. Ravbar* 1958. tvrdi: »Glagoljske knjige so začeli tiskati v Benetkah, prvo hrvatsko tiskarno pa so ustanovili 1494 v Senju.«[59] Napokon treba ovdje citirati i raniji stav samoga autora Z. Kulundžića, koji je 1951. i 1957. god. poput mnogih drugih uzimao kao mjesto izdanja misala Veneciju: »Glagoljicom je štampana i prva hrvatska knjiga Misal po zakonu rimskoga dvora, u Veneciji 1483.«[60]

Ako sada izvršimo rekapitulaciju cjelokupne literature u vezi s mjestom štampanja glagoljskog misala iz 1483. god., dobit ćemo vrlo interesantan pregled:

a) *mjesto štampanja nisu navodili:* M. Karaman 1751, M. Sovich 1775, M. Bobrowski 1820, J. Dobrovský 1822, P. J. Šafařík 1826, V. Deželić 1902, J. Vajs 1910, A. Gavrilović 1910, D. Prohaska 1929, Đ. Anđelić 1931. i A. Barac 1954.

b) *na domaćem tlu dopuštaju mjesto tiskanja:* I. Kukuljević Sakcinski 1867, V. Putanec 1953. i 1959, M. Bošnjak 1958, Z. Kulundžić 1958, 1959. i 1960, te V. Krajač 1960.

c) *u Rim lociraju tiskanje:* B. Kopitar 1808, W. Hanka 1832, Anonymus 1843, A. Stojačković 1847, P. J. Šafařík 1852, I. Kukuljević Sakcinski 1860. i R. Strohal 1915.

d) *u Veneciju lociraju tiskanje:* M. Bobrowski 1821, J. Dobrovský 1822, W. Hanka 1832, Anonymus 1843, A. Stojačković 1847, I. Kukuljević Sakcinski 1851, 1860. i 1867, P. J. Šafařík 1853. i 1864, F. Miklošič 1859. i 1862—1865, V. Jagić 1863, 1864, 1866. i 1912, S. Ljubić 1864, I. Berčić 1864. i 1881, St. Novaković 1867, B. Šulek 1883, I. Broz 1888, I. Milčetić 1890, I. Zoch 1890, M. Speranskij 1890, K. Glaser 1894, D. Šurmin 1898, Fr. Pastrnek 1898, Jov. N. Tomić 1901, I. K. Tkalčić 1904, L. Jelić 1906, J. Karásek 1906, M. Murko 1908, Vj. Klaić 1911, R. Strohal 1912. i 1915, D. Bogdanović 1914. i 1915, P. Popović 1918, B. Vodnik 1923, T. Ostojić 1923, S. Rittig 1926, Vj. Spinčić 1926, A. Belić 1926, F. Fancev 1926, J. Modestin 1929, V. Knaflič 1930, J. Vajs 1932. i 1938. (1948), V. Lozovina 1936, F. Poljanec 1937, M. Breyer 1937, 1940. i 1952, Đ. Anđelić 1938, S.

[51] F. Poljanec: *Historija stare i srednje jugoslovenske književnosti*. 2. izd. Zagreb 1937, p. 68.

[52] S. M. Štedimlija: *Crnogorske štamparije u petnaestom vijeku*. Fragment iz kulturne povijesti Crne Gore. Zagreb 1938, p. 11.

[53] Đ. Anđelić: *Istorija jugoslovenske književnosti*. 4. izd. Beograd 1938, p. 23.

[54] S. Ježić: *Hrvatska književnost od početka do danas 1100—1941*. Zagreb 1944, pp. 30—31.

[55] I. Horvat: *Poviest tiskarstva i postanak knjige* (Znanje i radost. Enciklopedijski zbornik III. Zagreb 1944, pp. 8—18, posebno 10).

[56] M. Kombol: *Poviest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. Zagreb 1945, p. 34 (2. izd. 1961).

[57] Vj. Štefanić: *Glagoljica u Rijeci* (Rijeka. Zbornik. Zagreb 1953, pp. 393—434, posebno 420).

[58] A. Barac: *Jugoslavenska književnost*. Zagreb 1954, p. 20.

[59] M. Ravbar: *Pregled hrvatske, srbske in makedonske književnosti*. Maribor 1958, p. 23.

[60] Z. Kulundžić: *Knjiga o knjizi. Historija pisama, materijala i instrumenata za pisanje*. Zagreb 1951, p. 292; 2. izd. Zagreb 1957, p. 570.

M. Štedimlija 1938, I. Horvat 1944, S. Ježić 1944, M. Kombol 1945. (1961), J. Radonić 1949, Vj. Štefanić 1951. i 1953, Z. Kulundžić 1951. i 1957, N. Žic 1952, Lj. Gregov 1952, J. Badalić 1952, T. Peruško 1952, A. Cronia i L. Cini 1955, te M. Ravbar 1958.

Takva šarolikost mišljenja i stajališta tolikog broja autora, a napose u pogledu lociranja tiskanja glagoljskog misala iz 1483. u Rim i Veneciju nije i ne može biti slučajna i nikako se ne može reći »da za te tvrdnje nema savršeno nikakvih osnova« (vidi Z. Kulundžić pp. 20, 91). Kao vrlo značajnu činjenicu valja podvući to, da su upravo pojedini vrlo uvaženi slavisti i historičari u tijeku svojega naučnog rada baveći se istraživanjem ovoga problema mijenjali svoja ranija stajališta, neki i po više puta. Takvu evoluciju stavova, pa čak i gradaciju u progresu njihova naučnog rada treba naročito konstatirati kod nekih vrlo uvaženih autora. Tako su npr. navodili:

P. J. Šafařík: bez mjesta 1826, Rim 1852, najvjerojatnije Venecija 1853. i 1864.

F. Miklošič: vjerojatno Venecija 1859, Venecija 1862—1865.

I. Kukuljević Sakcinski: bez dvojbe Venecija 1851, Venecija ili Rim 1860, Venecija ili Senj 1867.

V. Jagić: bez dvojbe Venecija 1863, Venecija (uz obrazloženje) 1864, Venecija 1866, zacijelo Venecija 1912.

J. Vajs: bez mjesta 1910, bez dvojbe Venecija 1932, vjerojatno Venecija 1938. (1948).

R. Strohal: Venecija 1912, Venecija ili Rim 1915.

M. Breyer: najvjerojatnije Venecija 1937, izvan svake sumnje Venecija 1937, najvećom vjerojatnošću Venecija 1940. i 1952.

Vj. Štefanić: morao biti štampan u Veneciji 1951, Venecija 1953.

Ova kolebljivost simptomatična je i sigurno pozitivna i progresivna, jer se pojavljuje upravo kod najpoznatiijh i najuvaženijih slavista, te izvan sumnje najboljih poznavalaca glagoljice, pa je prema tome morala rezultirati iz njihovih naučnih istraživanja i intenzivnog bavljenja problemima same glagoljice.[61]

II

Nesumnjivo je originalna autorova misao o dovođenju u vezu prvih tiskanih glagoljskih knjiga sa opisom Like i Krbave senjskog biskupa Sebastijana Glavinića iz 1691. (prijepis oko 1696), iz čijeg bezuvjetno potpuno vjerodostojnog svjedočanstva proizlazi da su se u nekadanjem Kosinju štampale glagoljske knjige — brevijari. Međutim, treba odmah reći da ne samo što su T. Smičiklas i R. Lopašić iskoristili Glavinićev tekst u svojim radovima,[62] nego je on bio vrlo dobro poznat i ostalim historičarima, a bio je u cijelosti i objavljen u dva navrata, prvi puta još pred više od stotinu godina.[63] Glavinićev tekst o štampanju slovinskih brevijara u Kosinju spominje na primjer *I. Črnčić* još 1867.[64] Glavinićevo svjedočanstvo citirajući R. Lopašića preuzeo je i *I. Milčetić* 1890, te poželio da se spomenuti brevijari i pronađu: »Učeni Lopašić piše: U starom Kosinju štampale su se nekoć glagolske knjige, i to prvi put na hrvatskoj zemlji ... Mi bismo samo željeli, da se pokažu djela, koja su

61 Vrlo je karakteristično obrazloženje V. Jagića iz 1864. god. (cf. pod 18).

62 T. Smičiklas: *Poviest hrvatska*. II. Zagreb 1879, p. 252; R. Lopašić: *Dva hrvatska junaka*. Zagreb 1888, pp. 16—17.

63 M. Sladović: *Pověsti biskupijah senjske i modruške ili krbavske*. Trst 1856, pp. 29—39; R. Lopašić: *Spomenici hrvatske krajine III*. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XX.) Zagreb 1889, pp. 45—52.

64 I. Črnčić: *Najstarija poviest Krčkoj, Osorskoj, Rabskoj, Senjskoj i Krbavskoj biskupiji*. Rim 1867, p. 28.

izašla iz te tiskare ...«[65] U prilog rješenju točnije lokacije stare tiskare u Kosinju jest i pismo tadanjeg gornjekosinjskog župnika *Don Mih. Grčevića* Frani Radiću, objavljeno 1896. godine, a u kojemu on veli: »U mojoj župi postoji kapela sv. Vida, sagrađena u prošlom vieku. Na pročelju iste kapele uzidane su tri ploče sa glagoljskimi nadpisi, koji potječu iz starije dobe. Narod veli, da je kapela sv. Vida u starije doba bila na drugom mjestu, ne daleko od sadašnje, pak su možda te ploče prenešene iz stare kapele ili su donešene sa bližih ruševina tako zvanog grada Ribnika. Što je na ribničkih podrtina stajalo, da li kakva utvrda ili samostan, nezna se pravo. Možda je tu bio samostan, u kom su se, kako poviest veli, tiskale glagoljske crkvene knjige ...«[66] A *Vj. Klaić* pisao je još 1902. godine: »Po Glaviniću dakle bila je nekad u Kosinju štamparija glagolskih crkvenih knjiga, a Boga je narod slavio u sedam crkvi.«[67] Mnogo više se pozabavio ovim problemom i iskoristio Glavinićev tekst opisujući nekadanju hrvatsku župu Bužane *Stj. Pavičić* 1942. On navodi posve određeno gdje treba u Kosinju ovu tiskaru tražiti: »Nešto istočnije od Marinaca, između današnjih sela Otoka i Donjega Kosinja, postojao je prije Turaka još jedan pavlinski samostan u Bužanima, o kojemu postoji zapis iz 1464. Po tom navodu imao je Martin Frankopan patronatstvo nad crkvom Bl. Djevice, koja se zvala opatijska. Ruševine toga samostana spominje i biskup Sebastijan Glavinić u svom opisu Like iz 1696. I danas se taj položaj zove »Kloštar«, u čemu je najbolji dokaz, da je samostan postojao na tom mjestu. Nalazio se prema tome na povisokom humku, na kojem je kasnije izgrađena crkva sv. Petra, za koju se zna, da je podignuta od ostataka stare crkve. Sudeći po 1464. taj su samostan pavlini sagradili mnogo prije nego Draškovići u Zažićnu. To je i najstarija ustanova te vrste u Bužanima, koja je u ovom kraju imala i veliko uljudbeno značenje. Spomenuti Glavinić navodi, da su u Kosinju tiskani glagoljski brevijari, koji su još u njegovo vrijeme služili glagoljašima. Nema sumnje, da su taj posao obavljali učeni i vrijedni pavlini toga samostana, jer su pavlini i inače po tim našim krajevima čuvali glagoljsku predaju. Po tom pavlinskom samostanu, a pogotovu po toj tiskari izišao je Kosinj osobito na glas, te je stoga još potkraj 17. st. Glavinić mogao zabilježiti predaju, da je to mjesto prije Turaka bilo nadaleko poznato.«[68]

Pridodajmo k tome još i riječi *J. Horvata,* što ih je napisao 1939. godine oslanjajući se također na Glavinićevo svjedočanstvo: »Kad će dvjesta godina kasnije Turci napuštati zauzete krajeve Hrvatske, senjski biskup Sebastijan Glavinić posjećujući novo stečene dijelove svoje biskupije, nalazit će još tragove stare kulture: nalazi u kamen uklesane natpise, šta više i glagolske brevire, štampane po predaji navodno u ličkom gradu Kosinju ...«[69]

Po našem mnjenju ne treba, dakle, nikako sumnjati u postojanje kosinjske glagoljske tiskare potkraj 15. stoljeća, a bližu lokaciju ovoj štampariji valja tražiti u nekadanjem pavlinskom samostanu uz crkvu, koju sačuvane isprave nazivaju opatijskom.[70] Ako uz sve to uzmemo u

65 I. Milčetić: *Prilozi za literaturu hrvatskih glagolskih spomenika*. II. Nepoznata glagolska knjižica, tiskana godine 1496 (Starine JAZU XXIII. Zagreb 1890, pp. 80—83, posebno 81).

66 F. Radić: *Tri glagoljaška nadpisa u Gornjem Kosinju u Senjskoj biskupiji* (Starohrvatska prosvjeta II. No 3. Knin 1896, pp. 163—166, posebno 164).

67 Vj. Klaić: *Građa za topografiju ličko-krbavske županije u srednjem vijeku* (Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva NS VI. Zagreb 1902, pp. 1—31, posebno 22).

68 S. P[avičić]: *Bužani* (Hrvatska enciklopedija III. Zagreb 1942, pp. 562—563).

69 J. Horvat: *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*. I. Zagreb 1939, pp. 236—237.

70 Na primjer u uvodnici zagrebačkog Kaptola od 21. juna 1464. god., kojom je knez Martin Frankopan uveden u pravo patronata. Cf. I. Thallóczy—S. Barabás: *A Frangepán család oklevéltára* II. (Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus. Monumenta Hungariae historica vol. XXXVIII.). Budapest 1913, pp. 72—76.

obzir još i danas neobično živu tradiciju u narodu onoga kraja, a kojom se i Z. Kulundžić u svojoj knjizi dosta opširno pozabavio, morat ćemo predloženu hipotezu kao potpuno uvjerljivu prihvatiti. Smatramo, dakle, da je *izvan svake sumnje kosinjska tiskara glagoljskih knjiga prva tiskara na domaćem južnoslavenskom tlu.*

III

Gradeći na spomenutim osnovnim postavkama autoru se, pošto je pošao od tog terena i glagoljaštva kao takvoga, nametnula sama od sebe misao da je za razvitak glagoljskog tiskarstva kneževska porodica Frankopana, konkretno Anž Frankopan Brinjski, morala biti veoma zaslužna. Tako je on izgradio jednu, doduše pretežno literarnu, ali dosta uvjerljivu i impresivnu sliku upravo kneza Anža Frankopana kao začetnika ove glagoljske štamparije u Kosinju. L. Plavšić nedavno je napisao prikaz o ovoj Kulundžićevoj raspravi, u kojemu nas je neobično začudio njegov odbojan stav prema porodici Frankopana, kojoj odriče svaki smisao i brigu za narodni jezik i književnost, pa između ostaloga veli: »Kakvog bi interesa u ovom konkretnom slučaju imao Anž Frankopan da podigne štampariju i da se u njoj štampaju glagoljske knjige na narodnom jeziku, kada su njemu bili tuđi i narod i pismo i jezik? Zar se mnogi od njih nisu više služili latinskim nego narodnim jezikom?...« itd.[71] Ovakav stav nije odraz historijskih činjenica i odaje potpuno nepoznavanje uloge porodice Frankopana u hrvatskoj kulturnoj povijesti uopće, a u 15. stoljeću napose. Zato treba ponajprije konstatirati da su Krčki Frankopani, a među njih spada i knez Anž Frankopan Brinjski, domaći plemići, koji u stvari nemaju veze s rimskim Frangepanima (mada su pojedinci od njih to željeli dokazati iz političkih razloga),[72] kao i da su pojedini članovi ove porodice bili vrlo zaslužni za hrvatsku književnost i narodni jezik[73] i da su oni kao zemaljski gospodari izdali veliki broj isprava i darovnica na narodnom jeziku i u glagoljskom pismu. »Kroz stotinu i pedeset godina, od kneza Dujma I. pa do kneza Ivana VII., od 1118. do 1486. u zamjernoj sigurnosti koju pružaju moć i diplomatsko umijeće knezova, Krk čuva i razvija, nijeti i oplemenjuje prastari hrvatski jezik, stvara iz njega suptilan i precizan instrumenat izražavanja i kulturnoga stvaranja. U krčkom kulturnom krugu, koji zahvaća cijelu domenu krčko-frankopanskoga roda tako reći sve do na domak Zagrebu, pismo i knjiga smatraju se najvećom dragocjenošću, najvrednijim u ljudskom zbivanju — i to domaća knjiga na narodnom jeziku... Od književnoga blaga što ga skupiše knezovi Krčki nije ostalo gotovo ništa. Da je pak knjiga bila dio njihovoga dnevnog života svjedoči sudbina tzv. Glagolita Clozianus, jednoga najznatnijih spomenika glagolske književnosti.«[74] Doista, treba s Vj.

71 L. Plavšić: *Prilog proučavanju istorije hrvatskog štamparstva* (Grafički rad — Štampa i papir No 329. Beograd 20. III. 1961, pp. 6—7).

72 O tome svjedoči relacija, koju je 1481. god. napisao Antonio Vincinguerra, a koja obuhvaća prošlost Krka i knezova Frankopana do 1480. god. Cf. S. Ljubić: *Commissiones et relationes Venetae. Tom. I.* (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium VI.) Zagreb 1876, pp. 29—291; Cf. Vj. Klaić: *Krčki knezovi Frankapani* I. Zagreb 1901, pp. 14—17.

73 Cf. Vj. Klaić o. c.; I. Kostrenčić: *Vrtić. Pjesme Franje Krsta markeza Frankopana, kneza tržačkoga.* Zagreb 1871; S. Ježić: *Književna ostavština Frana Krste Frankopana* (Građa za povjest književnosti hrvatske VIII. Zagreb 1915, pp. 181—228); S. Ježić: *Život i rad Frana Krste Frankopana s izborom iz njegovih djela.* Zagreb 1921; S. Ježić: *Djela Frana Krste Frankopana.* Beograd 1936.

74 Iz poglavlja »Krčki kulturni krug« kod J. Horvat: *Kultura Hrvata kroz 1000 godina.* I. Zagreb 1939, pp. 218—239, posebno 225, 230; Cf. Vj. Klaić: *Krčki knezovi Frankapani.* I. Zagreb 1901, pp.291—292; B. Kopitar: *Glagolita Clozianus.* Vindobonae 1836, pp. IV—V.

Klaićem reći: »Vrijedno bi bilo sastaviti posebnu studiju o knezovima Frankopanima u kulturnoj historiji hrvatskoj.«[75]

Zato smatramo da je Z. Kulundžić posve opravdano dao u svojoj hipotezi glavnu ulogu pri osnivanju kosinjske štamparije jednome od članova porodice Frankopana, koji je tada bio zemaljski gospodar kosinjskoga kraja.

IV

Razmatranjem dokumentacije, analize i komparacije, što ih je Z. Kulundžić proveo na glagoljskom tiskanom misalu iz 1483, rukopisnom glagoljskom kvarezimalu pisanom po Brozu žakanu 1486. god. i tiskanom glagoljskom brevijaru iz 1491, nepobitno se nameće misao da su sve tri spomenute glagoljske knjige djelo istih ruku, a to potvrđuje i potpis Broza žakana u slijepom tisku, što ga je autor otkrio. A Broz žakan je bio Frankopanov čovjek i upravo iz kosinjskog kraja. Nije, dakle, nevjerojatno da su i spomenuti misal iz 1483. god. i brevijar iz 1491. god. mogli biti štampani negdje izvan Venecije, pa i zašto ne baš ovdje u kosinjskoj štampariji, kada se zna da je kulturni život u buškoj župi bio na vrlo visokom stupnju, a u samom Kosinju nalazio se poznati pavlinski samostan i opatija uz nekoliko drugih pavlinskih konvenata u neposrednoj blizini ili u najbližem susjedstvu? Uostalom, do zaključka da bi brevijar iz 1491. god. mogao biti štampan i izvan Venecije došli su također A. Cronia i L. Cini,[76] a do zaključka da misal iz 1483. god. i brevijar iz 1491. god. (odnosno fragmenti njegovog kalendara) po svoj prilici nisu tiskani kod Torresanija u Veneciji zbog postojećih tehničkih razlika u usporedbi s njegovim izdanjima, došao je i Vj. Štefanić.[77] Postoji prema tome mogućnost da je tehnički posao samoga tiskanja bio obavljen i negdje izvan Venecije, u kojoj su ipak izvan svake sumnje bila crtana i rezana, a vjerojatno i izlivena slova za ovaj glagoljski prvotisak, jednako kao i ona za kasniji ćirilski prvotisak. To je obavljeno po svoj prilici u Jensonovoj, odnosno Torresanijevoj oficini, koja je svakako bila najbolja i najpoznatija venecijanska štamparska radionica u to vrijeme. Ako stvari postavimo tako, objašnjuje se i naprijed konstatirana činjenica o lociranju štampanja od strane tolikih uvaženih slavista upravo u Veneciju, kuda ih je upućivala neobično visoka tehnička izradba slova ovog glagoljskog prvotiska. Potrebno je zato u što skorije vrijeme provesti detaljnije filološke, grafičko-stilističke i liturgijske analize i kompariranja samih djela. A možda će se pronaći i za sada još nepoznati arhivski dokumenti iz onoga vremena, koji će ovo pitanje definitivno privesti kraju.

V

Nakon objavljivanja spomenute Kulundžićeve knjige o Kosinju[78] izišla je još jedna rasprava o istom pitanju, koju je napisao V. Putanec u riječkom »Jadranskom zborniku« za 1959—1960. pod naslovom »Pro-

75 Vj. Klaić, o. c. p. VI.

76 A. Cronia—L. Cini: *Rivalutazione di una scoperta di Emilio Teza: »L'editio princeps« dei breviari glagolitici* (Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti CXIII. Venezia 1955, pp. 72—73.

77 Vj. Štefanić: *Jedna hrvatskoglagoljska inkunabula iz godine 1491.* Prilog izučavanju glagoljaškog kalendara (Rad JAZU 285. Zagreb 1951, pp. 53—93); L. Jelić također dopušta za taj brevijar mogućnost štampanja i izvan Venecije, u Senju (L. Jelić: *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XIII ad XIX saeculum.* Veglae 1906, XV saec. p. 27, No 114).

78 Iz štamparije izišla prvih dana januara 1961.

blem predsenjskih tiskara u Hrvatskoj (1482—1493)«.[79] Nakon uvoda (pp. 51—52) ovdje nalazimo slijedeća poglavlja: Predsenjske inkunabule od 1483. i 1491. (pp. 52—54); Zapisi u Novakovu misalu, zapis Žakna Jurja i ostali zapisi (pp. 54—57); Glavinićeva vizitacija iz 1696. (pp. 57—58); Zapis »NOEMIL« na primjerku R-313/B inkunabule od 1483. (pp. 58—63); Izdavači inkunabula od 1483. i 1491. Pismo Franje Glavinića iz 1626. godine (pp. 63—69); Suhi tisak na inkunabuli od 1483. (pp. 69—71); Kalendari inkunabula od 1483. i 1491. s popisom glagoljskih kalendara 14—16. stoljeća (pp. 71—88); Odraz hrvatske povijesti u kalendarima inkunabula od 1483. i 1491. (pp. 88—90); Tiskari naših inkunabula od 1483. i 1491. (pp. 90—95). Slijedi zaključni dio sa resuméom i ilustriranim prilozima (pp. 97—107).

Mislimo da je korisno osvrnuti se na neke postavke u ovoj raspravi s obzirom na rješavanje problema oko prve domaće tiskare. Ponajprije V. Putanec veli: »Kada sam, istražujući u vezi s mojim čitanjem ovoga zapisa,[80] našao, da je u jednom spisu bilo zapisano, da je u Kosinju bila najstarija hrvatska tiskara, nisam znao, odakle tom piscu ovakav podatak. Tada sam razgovarao s prof. Štefanićem, koji me je upozorio na Glavinićev zapis od 1696...« Istini za volju treba reći da je V. Putanec ranije napisao: »Kako tada nisam još bio upoznat s originalnim tekstom biskupa Glavinića (na nj nas je upozorio tek u jesen 1958. Zv. Kulundžić)...«[81] Što je, dakle, istina? I nehotice se dolazi do uvjerenja da je njegova tvrdnja u raspravi nekako na brzinu obavljena operacija prebacivanja vlastite hipoteze o prvoj domaćoj štampariji iz Istre u Liku. To je trebalo ovdje reći; međutim to za samu stvar i nije od neke važnosti. Ali V. Putanec pomalo uporno želi nametnuti u vezi s tekstom biskupa Glavinića nešto, što po našem uvjerenju nikako ne stoji. On, naime, u toj raspravi tvrdi (p. 59): »Tek kada sam ja našao i pročitao zapis NOEMIL, koji se nalazi na R-313/B, Glavinićev je zapis postao jasan, tj. novopronađeni brevijar od 1491. tiskan je po svjedočanstvu Glavinićevu u Lici u Kosinju...« A to nije točno.

Glavinićeva relacija, u kojoj se govori o Kosinju i ondje tiskanim ilirskim brevijarima, bila je oduvijek potpuno jasna. Njezin latinski tekst je potpuno jasan i ne daje nikakovog povoda za neku sumnju u razumijevanju navedenih činjenica i značenje upotrijebljenih riječi. U vjerodostojnost ove relacije jedva da je netko posumnjao, mada joj u nauci do otkrića brevijara iz 1491. nisu pridavali značenje, koje ona u stvari ima. No nakon što je glagoljski brevijar iz 1491. god. bio pronađen i proučen — a za to su zaslužni ponajprije *D. Parčić* i *E. Teza*,[82] a zatim također *Vj. Štefanić*,[83] *A. Cronia* i *L. Cini*[84] — vjerodostojnost Glavinićevog svjedočanstva o ilirskim brevijarima štampanim u Kosinju potvrđena je u cijelosti i potpuno već samom činjenicom da primjerci, odnosno fragmenti tih brevijara doista postoje. A to se dogodilo potpuno bez zasluge V. Putanca i bez ikakve potrebe tumačenja jednog rukopisnog glagoljskog zapisa (NOEMIL), koji se našao na jednom od zagrebačkih primjeraka glagoljskog misala iz 1483. god.

[79] Jadranski zbornik IV. 1959—1960. Rijeka—Pula 1960, pp. 51—107; tamo na p. 96 u završnoj noti stoji: »Ovaj je rad završen u 11. mjesecu 1959., redakciji časopisa poslan je 14. 3. 1960. — Dr V. P.«

[80] V. Putanec: *Zapisi žakna Jurja u Novakovu misalu.* Još jedno tumačenje (Riječka revija II. Rijeka 1953, No 3—4, pp. 127—130).

[81] V. Putanec: *Prva tiskara u Hrvatskoj i Jugoslaviji.* Modruš 1482—1484. Zagreb 1959, p. 2.

[82] Cf. pod 4.

[83] »Hrvatska enciklopedija« III. Zagreb 1942, p. 290; Rad JAZU 285. Zagreb 1951, pp. 53—93; Slovo No 4/5. Zagreb 1955, pp. 108—111.

[84] Cf. pod 76.

Štaviše, smatramo da je dovođenje tog rukopisnog zapisa u neku vezu sa tiskanjem spomenutih glagoljskih prvotisaka posve neumjesno i suvišno, jer:

a) taj je zapis učinjen rukom (dosta nevještom) pomoću pera i crnila;

b) ne može se utvrditi, kada je i po kome taj zapis izvršen, ali se to najvjerojatnije dogodilo u kasnije doba;

c) kada bi rukom pisana glagoljska slova bila u nekoj vezi sa tiskanjem ove knjige i njezinom štamparijom, ona bi bila ondje odštampana (a ne rukom pisana) bilo u tiskarskoj boji, bilo u suhom ili slijepom tisku, a nalazila bi se u tom slučaju bezuvjetno i na svim ostalim primjercima toga misala, no toga na njima nema;

d) zapis sadrži šest glagoljskih slova, koja očito ukazuju na ime ili neku skraćenu rečenicu vlasnika ovoga primjerka,[85] pa je upravo naivno pokušavati ova *glagoljska slova* razriješiti nekom *latinskom rečenicom*, koja je uz to još i vrlo nategnuta.[86]

Nadalje, valja nam se osvrnuti i na pokušaj V. Putanca da obori po svaku cijenu Kulundžićevo čitanje deset glagoljskih slova u slijepom tisku misala iz 1483, iako nemamo ništa protiv pokušavanja razrješivanja tih slova. Razlozi drugačijega čitanja tih slova, koji se navode u raspravi V. Putanca (pp. 69—71), nisu nimalo uvjerljivi, a naročito, kada se usporede svi dosada poznati primjerci ovoga misala kao što je to učinio Kulundžić u svojoj brošuri o Kosinju. Tamo se također nalazi na tabli III. uspoređeno u vrlo dobrim i jasnim snimcima pet primjeraka spomenutog misala (dva zagrebačka, bečki, lenjingradski i vatikanski). Možda bi umjesto slova *K* doista moglo biti slovo *V*, no time ne bi ništa bitno bilo izmijenjeno, jer za slovo *O* i Putanec priznaje da je nejasno (ali samo na osnovu zagrebačkih primjeraka). Prema tome moglo bi se ovu siglu i drugačije pročitati, a mi bismo je evo pročitali ovako:

G(ospodu) B(ogu) D(ika) V(elika) G(rišni) BROZ Ž(akan).

A to smo učinili zato, jer nam tako bolje i uvjerljivije zvuči.

Inače treba konstatirati da V. Putanec priznaje postojanje tiskare u Kosinju, koja je tiskala glagoljski brevijar iz 1491[87], ali misal iz 1483. on želi svakako staviti u neku tiskaru u Modrušu (kraj Ogulina) s dosta neuvjerljivim dokazivanjem pomoću već spomenutog rukopisnog zapisa (NOEMIL). Nekih stvarnih dokaza o postojanju tiskare u Modrušu nema za sada, a niti nam ih je V. Putanec pružio. Po njemu bila bi vlasnik te tiskare modruška biskupija. No ta tvrdnja počiva na posve labavim nogama, jer je ponajprije biskup Nikola Modruški (kojega V. Putanec izvodi iz onoga zapisa NOEMIL) kao navodni njezin osnivač problematičan. On je, naime, umro još 1480. godine, a zatim je ova biskupija bila bez biskupa zapravo sve do 1486. godine (dakle vakantna upravo u vrijeme tiskanja misala iz 1483). Od pape još 1480. imenovani biskup Kristofor Dubrovčanin pošao je u Modruš tek nakon smrti Antuna, kojega je za modruškog biskupa postavio kralj Matija Korvin, ali ga papa nikako nije priznao, pa on u Modrušu također nikada nije bio. Za ove činjenice postoje arhivski dokumenti. Osim toga je poznato da je uz općenito nesređene crkvene prilike nakon smrti posljednjeg pri-

[85] Usporedi na primjer zagrebačke primjerke, odnosno otiske njihovih posljednjih strana u Kulundžićevoj brošuri p. 63.

[86] V. Putanec sâm priznaje: »... ukoliko bi se moglo prigovoriti da to nije odviše klasično rečeno, treba misliti, da je sastavljač kalkirao hrvatski način izražavanja...« (»Jadranski zbornik« IV, p. 63). A zašto bi to učinio latinski? A koliko je glagoljaša uopće i znalo latinski?

[87] V. Putanec o. c. (»Jadranski zbornik« IV) pp. 66—67, 69.

znatog biskupa[88] ova biskupija bila i vrlo siromašna, pa nije nikako vjerojatno da bi ona bila u stanju o svom trošku osnovati neku tiskaru u Modrušu. Uostalom, o postojanju takve tiskare nema uopće nikakvih dokaza, pa ni tradicije u narodu, a koja je suprotno u kosinjskom kraju još i danas vrlo živa.

Naprotiv V. Putanec je vrlo dobro razradio analizu kalendara inkunabula iz 1483. i 1491. (pp. 71—88), te se naučno pozabavio njihovom redakcijom, koja je vršena od krbavsko-modruških crkvenih krugova, te je također upozorio da »postoje i neki elementi, koji ukazuju na blizinu pavlinskog reda u redigiranju spomenutih inkunabula« (p. 96). Smatramo da je time veoma mnogo učinjeno, a to bi bilo i u skladu s navodima u Glavinićevoj relaciji, a i s toponomastikom i tradicijom onoga kraja.[89]

VI

Napokon, mislimo da bi trebalo problem glagoljskih tiskara nekako bolje povezati sa svim do sada utvrđenim činjenicama. Mi bismo zato postavili hipotezu o glagoljskoj tiskari ovako:

Pokretanje tiskanja glagoljskih crkvenih knjiga u krajevima pod vladavinom knezova iz porodice Frankopana spada u okvir jednog *osnovnog glagoljaškog programa* na prijelazu Evrope, iz srednjega u novi vijek, kada je uočena korisnost novoizumljenog tiskarstva, što je pravilno zapazio već i Vj. Štefanić,[90] pa su potrebe crkvenog bogoslužja za liturgijskim knjigama nužno počele zamjenjivati skupo i dugotrajno prepisivanje po samostancima i svećenicima glagoljašima.

Treba prihvatiti kao sigurno da je tiskarska vještina iz Venecije prenesena negdje u početku devetoga desetljeća 15. stoljeća po članovima kneževske porodice Frankopana na njihov teritorij — upravo onako kao i nešto kasnije po članovima kneževske porodice Crnojevića na njihovo područje. U prvome slučaju u Veneciji su izrađena glagoljska slova, u drugome slučaju ćirilska,[91] a s istim ciljem: da se, naime, omogući jeftinije, brže i lakše tiskanje potrebnih crkvenih knjiga. A u to vrijeme već je bilo dosta domaćih sinova izučenih i vještih tiskarstvu. Postoje potpuno vjerodostojna svjedočanstva da su u Kosinju tiskane glagoljske crkvene knjige pred Krbavskom bitkom.

Zbog turske najezde bježali su pavlini iz kosinjskog kraja s poveljama i ostalim ispravama prema moru, u Novi i Senj. Zar bi onda bilo nemoguće da je iz tih razloga i kosinjska glagoljska tisakra makar i samo djelomično prenesena u Senj? A kako ona zbog općeg meteža 1493. godine još nije bila u stanju obaviti u cijelosti tiskanje tada vrlo potrebnog brevijara, možda i s razloga što u Senju u to vrijeme nije bilo izučenog tiskara, to je ovo tiskanje izvršeno u Veneciji kod Torresanija, u čijoj oficini su ionako bila livena glagoljska slova za kosinjsku tiskaru. Zato je Blaž Baromić pretpostavljao da će tamo naći kalupe glagoljskih slova, pa se uputio u Veneciju i tamo rukovodio štampanjem toga brevijara iskoristivši uz put vrijeme da se i sâm bar donekle osposobi za obavljanje tiskarskog posla. Tamo je zatekao svoga zemljaka Grgura Senjanina (Gregorius Dalmatinus), tiskarskog majstora na glasu, te ga uspio nagovoriti da s njime pođe u Senj i da zajedno nastave s radom glagoljske štamparije, dopremljene u Senj iz Kosinja.[92] Tako je u Senju tiskano, koliko do danas znamo, od 1494. do 1508. sedam glagoljskih bogoslužnih i nabožnih knjiga.[93] Zatim nastaje opet prekid rada u ovoj štampariji iz razloga, koji nam još danas nisu poznati, pa se 1528. godine, kada je ponovno nastala potreba za glagoljskim misalom, ovaj opet štampa u Veneciji (ovoga puta u oficini Bindoni — Pasini).[94]

Modruški biskup Šimun Begna Kožičić dolazi na misao da iz Senja preseli glagoljsku tiskaru u Rijeku dobavivši možda i nešto novih slova i pribora iz Venecije. U tako dopunjenoj štampariji štampaju se još četiri glagoljske knjige 1530. i 1531.[95] i time se završava rad ove glagoljske tiskare, koja je u svemu radila oko pedesetak godina.

Tako je vjerojatno zaključen i sam osnovni glagoljaški program, u kojemu su sudjelovali knezovi Frankopani, senjski i modruški biskupi i kanonici, tamošnji redovnici (pavlini), svećenici i đakoni, te domaći sinovi tiskari venecijanske škole s Grgurom Senjaninom na čelu.

Tiskanje glagoljskih knjiga pokrenuli su, dakle, domaći ljudi, oni su ga financirali, oni su njime rukovodili i oni su barem kod većine izdanih knjiga samo tiskanje i izveli, a to je svakako mnogo važnije od samoga mjesta tiskanja. Mi, prema tome, držimo da je prva glagoljska tiskara postojala na domaćem tlu već početkom devetog decenija 15. stoljeća i bila najprije u Kosinju, odakle se selila u Senj i Rijeku, te da je kroz gotovo pedeset godina tiskala veći dio crkvenih glagoljskih knjiga.[96]

---

88 A nije raščišćeno ni pitanje crkvene pripadnosti Bužana-Kosinja u XV stoljeću (I. Črnčić o. c. pp. 93, 102; M. Sladović o. c. p. 159; Cf. pod 63 i 64).

89 Cf. pod 68.

90 Vj. Štefanić: *Glagoljica u Rijeci* (Rijeka. Zbornik. Zagreb 1953, pp. 393—434, posebno 420).

91 L. Plavšić: *Srpske štamparije od kraja XV do sredine XIX veka.* Beograd 1959, pp. 55—58.

92 I. Kukuljević Sakcinski veli: »A možda je tiskara već bila u Senju?« i opet »moguće je da se isti Grgur pod starost svoju u Rěku preseli, ili da su njegova pismena prenešena onamo« (Arkiv za pověstnicu jugoslavensku I. Zagreb 1851, p. 129).

93 Cf. L. Jelić o. c. XV saec. p. 22 (No 84), 27 (No 114), 30 (No 127), 45 (No 119-a/b), XVI saec. p. 5 (No 14), 6 (No 16—20), 7 (No 22); O. Ásbóth: Das zu Zeng im Jahre 1494 gedruckte glagolitische Missale (Archiv für slawische Philologie XIX. Berlin 1897, pp. 214—229).

94 L. Jelić o. c. XVI saec. p. 15 (No 60).

95 Ibid. p. 15—16 (No 65), 16 (No 66); Vj. Štefanić: *Glagoljica u Rijeci* (Rijeka. Zbornik. Zagreb 1953, pp. 393—434, posebno 421); T. Blažeković: *Fluminensia croatica.* Zagreb 1953, pp. 13—17 (No 1—4).

96 Radi kompletiranja literature o ovom predmetu treba dodati upozorenje na još nekoliko radova objavljenih nakon završene redakcije ove studije:
— M. Bošnjak: *O nalazima iz najstarijih tiskara* (Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU XI. Zagreb 1963, No 1—2, pp. 108—122)
— S. Žic-Buj: *Gdje je tiskana prva hrvatska knjiga?* (Hrvatska revija XIII. Buenos Aires 1963, No 4/52, pp. 518—530)
— M. Bošnjak—V. Hofman—V. Putanec: *Vodeni znakovi hrvatskih inkunabula* (Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU XI. Zagreb 1963, No 3, pp. 20—50, napose poglavlje: *Nešto o najnovijoj literaturi o hrvatskim inkunabulama* pp. 22—26)
— J. Derossi: *O Kosinju se daleko čuje. Da li je u Kosinju zaista postojala prva štamparija na slavenskom jugu?* (Ličke novine XII. No 10/266, Gospić 15. V. 1964, p. 5)
— Z. Kulundžić: *Kosinj, die Wiege der Buchdruckerkunst im slawischen Süden* (Gutenberg—Jahrbuch 39/1964. Mainz 1964, pp. 66—74).

HRVATSKA HISTORIOGRAFIJA NA PREKRETNICI?*

Mirjana Gross

Pero mi u ruke nije utisnula želja da se gnjevno osvrnem na prošlost, kada su izgubljene bitke i tjeskobe često zasjenile radosne trenutke i uspjehe u razvoju hrvatske historiografije. Posegnula sam za većim brojem spisa, koji ilustriraju dosadašnje poteškoće, kako bih upozorila na to da se hrvatska historiografija vjerojatno nalazi na prekretnici. U tom trenutku morali bismo znati odakle dolazimo i kuda želimo ići! Svi oni, koji su pratili razvoj naše historiografije od oslobođenja do danas, mogu imati različita mišljenja o njenim obilježjima i dostignućima. Vjerujem, međutim, da nitko neće opovrgnuti činjenicu da je neuspjeh u organizaciji znanstvenog rada bio od početka, i ostao do danas, ključni problem teškoća u razvoju hrvatske historiografije. Nedostatak solidne znanstvene organizacije odrazio se kao kočnica na svim područjima: u odgoju znanstvenog podmlatka, u kakvoći i obilježju znanstvenih rezultata, u društvenoj ulozi historiografije, u popularizaciji povijesne baštine, u nastavi povijesti u školama. Riješiti pitanje organizacije znanstvenog rada doista bi značilo presjeći gordijski čvor i otvoriti vrata normalnoj funkciji jedne nacionalne historiografije.

Sve neprilike u vezi s nedostatkom znanstvene organizacije bile su uronjene u ahistorijsku atmosferu, koja je u tijeku različitih političkih peripetija dobivala različito značenje. Činilo se kao da je povijest, izuzevši onu najnoviju, bačena u ropotarnicu. Bilo je to, na žalost, razmjerno dugotrajno stanje s teškim posljedicama. Postepeno je postalo jasno da je prošlost sastavni dio suvremenog razvoja; interes za povijest pojavio se i u onih koji su tek nedavno izašli iz zatvorenog kruga u kojem je vladala isključivo tehnika i težnja za podizanjem životnog standarda. Historiografija je za mnoge postala zanimljiva; njena je društvena uloga počela pomalo rasti; zahtijevalo se da napusti svoj dotadašnji okvir koji je obuhvaćao znanstvene radnike, nastavnike povijesti i druge stručnjake i da zadovolji interes širih krugova; da ne prepusti popularizaciju

* PRIPOMENA UREDNIŠTVA: Primili smo prilog posvećen problemu hrvatske historiografije, s ovim popratnim pisamcem ugledne autorice:

»Šaljem Vam obećani članak pod naslovom *Hrvatska historiografija na prekretnici?* Kao što ćete i sami vidjeti on je pisan u toku jedne izuzetno teške bitke. Zbog toga Vas molim da bezuvjetno ostavite datum na kraju teksta da se zna u kojoj je fazi nastao.«

Objavljujući ovaj tekst, i mi imamo pred očima istu bitku što se vodi radi razjašnjenja razloga zbog kojih hrvatski povjesničari nisu uspjeli ispuniti dug prema vremenu i svome narodu. Ne prejudicirajući ništa, držimo da je ovo tek uvod u raspre, u raspravu što teče; koliko će tangirani povjesničari iskoristiti svoj »trenutak istine« ovisi prije svega o njima samima, ali također o upornosti kritičara koji ukazuju na pitanja kao i o stupnju strpljivosti šire javnosti koja očekuje ne samo određene odgovore nego i obuhvatna dorečena djela. Nije li sada pravo vrijeme, kad će onda biti?

povijesti često lošoj, neodgovornoj i tendencioznoj žurnalistici i da mnogo snažnije sudjeluje u općem kulturnom odgoju. Nestrpljivi glasovi zahtijevaju da hrvatska historiografija preskoči ponor što odvaja ahistorijsko razdoblje, koje joj je udarilo svoj pečat, i vrijeme pojačanog interesa za povijest. To, međutim, nije moguće. Potrebno je prvo sagraditi most preko kojega bi hrvatska historiografija mogla sigurno krenuti prema svojim novim, većim i pravim zadacima. Zato je već dugo moj *caeterum censeo:* uvjet daljeg uspješnog razvoja hrvatske historiografije je stvaranje pouzdane organizacione podloge koja bi povezala i obuhvatila istraživanje hrvatske povijesti — od najstarijih do najnovijih vremena — znanstveni rad u cijeloj našoj republici, odnosno na cijelom etničkom teritoriju hrvatskog naroda, i dala poticaj obradi svih područja ljudskog života u prošlosti. Nedavna prošlost nam dovoljno jasno pokazuje kako ne valja raditi.

Prema tome, ovaj je članak prilog bici za stvaranje institucionalne organizacije za nacionalnu povijest. Pisan s tog stajališta, on ni u kom slučaju ne upozorava na svu širinu i bogatstvo borbe, koju moramo voditi, želimo li da hrvatska historiografija izvrši svoju misiju u kulturnom razvoju hrvatskog naroda.

Od oslobođenja do danas hrvatska je historiografija prošla kroz dvije faze koje su bile ovisne o općem stanju u vezi s organizacijom znanstvenog rada u Jugoslaviji i u Hrvatskoj. U prvoj fazi takve organizacije nije ni bilo iako su osnovane brojne institucije. Nisu postojali programi razvoja znanosti niti sustavna briga zajednice za njeno unapređenje izuzevši skromnog budžetiranja. Uskoro se pokazalo da razvoj privrede ovisi o sustavnom napretku nauke, pa je postepeno postalo jasno da i društvene i humanističke znanosti imaju odlučnu ulogu u kulturnom i općedruštvenom razvoju. Razdoblje napora za organizaciju znanstvenog rada počelo je 1957. saveznim zakonom o organizaciji naučnog rada i osnivanjem Savjeta za naučni rad. Godine 1959. Savjet za naučni rad NR Hrvatske započeo je svoju djelatnost i u tijeku posljednjeg desetljeća zacijelo je znatno pridonio sređivanju organizacione podloge naučnog rada, iako je niz bitnih problema još uvijek otvoren. Ista godina 1959. zapravo predstavlja završetak prve faze organizacionih peripetija jugoslavenske i hrvatske historiografije. Tada je, naime, prvi put opširnije analiziran razvoj historiografije od oslobođenja do 1959. Nezadovoljstvo historičara s postojećim stanjem fiksirano je u službenim dokumentima u obliku kritike dotadašnje znanstvene organizacije, zahtjeva za promjenom i prijedloga za cjelovitom i efikasnom znanstvenom organizacijom. Istina je da mnoge kritičke primjedbe iz g. 1959—1961. više nemaju osnova jer je hrvatska historiografija u posljednjih 10 godina porasla kvantitativno i kvalitativno. Ipak, teško je to reći, kritika onoga što je bitno — i što je već prije desetak godina uočeno kao bitno — naime načina organizacije rada ili njena nedostatka, može se uz manje izmjene primijeniti i na današnje stanje.

Hrvatska historiografija ima dugu tradiciju još iz razdoblja renesanse. U drugoj polovini 19. stoljeća, kada se počela razvijati kao moderna humanistička znanost, bavila se uglavnom srednjim vijekom, a posebno razdobljem narodne dinastije. Istražujući hrvatsku državnopravnu tradiciju ona je imala važnu idejnu funkciju u nacionalnoj borbi. Do 1945. nastali su mnogi vrijedni radovi pojedinaca koji obuhvaćaju problematiku nekih povijesnih pojava uglavnom do sredine 19. st. Kasnije je razdoblje bilo prepušteno povijesnoj publicistici koja je dala

ozbiljne priloge ali i tendenciozne interpretacije. Postojali su samo zameci organizacione osnove. Jugoslavenska akademija, Matica hrvatska i Sveučilište nesumnjivo su pomagali historiografski rad na različite načine. Zbirke izvora, što ih je Jugoslavenska akademija sustavno izdavala, od neprocjenjive su vrijednosti. Razumije se da su političke i kulturne prilike u Habsburškoj Monarhiji, a na drugi način i u staroj Jugoslaviji, bile krajnje nepovoljne za stvaranje institucionalne osnove koja bi utjecala na to da se povijesna istraživanja prošire na dotada nepoznata razdoblja i na cijelo etničko područje hrvatskog naroda. Bio je to zadatak koji se mogao realizirati tek nakon oslobođenja. I doista, već u prvim poslijeratnim godinama počeli su se osnivati instituti koji su imali zadatak da se bave poviješću ili da je dijelom uklope u svoj rad (1945. Jadranski institut u Zagrebu — u vezi s pitanjem razgraničenja s Italijom; 1948. Historijski institut Jugoslavenske akademije u Zagrebu; 1949. Historijski institut Jugoslavenske akademije u Dubrovniku; 1953. Institut za historiju države i prava pri Pravnom fakultetu koji danas više ne postoji; 1957. Institut Jugoslavenske akademije u Zadru; 1957. Sjevernojadranski institut Jugoslavenske akademije na Rijeci; 1961. Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske; 1962. Historijski institut Slavonije u Slavonskom Brodu). Institucionalna osnova obuhvatila je važnija kulturna središta. Stoga je u početku zaista postojala nada da će se njihovom koordinacijom postepeno provesti u život smišljena i efikasna organizacija povijesnih istraživanja. Treba istaći da je Hrvatska, u skladu sa svojom kulturnom tradicijom, imala najširu organizacionu mrežu jer su tada u ostalim republikama postojali samo historijski instituti u republičkim središtima.

Bitni uvjet za uspješni razvoj hrvatske historiografije bila je dobro organizirana arhivska služba. Mnogi su se izvori nalazili u stranim arhivima, dok su domaći bili nesređeni i nestručno vođeni. Posebno je bilo teško stanje u vezi s građom za noviju povijest koja je dotada bila velikim dijelom neevidentirana. Iako su se žalopojke historičara o teškoćama rada u arhivima često čule sve do sredine šezdesetih godina, stanje se u tom pogledu stalno popravljalo. Organizirana je arhivska služba, nestručnjake su postepeno zamjenjivali stručni arhivisti, osnovani su i laboratoriji za zaštitu dokumenata, postignuti su uspjesi u vezi s restitucijom građe iz stranih arhiva. Povijesne institucije počele su izdavati svoje publikacije, historiografska proizvodnja je počela rasti a historičari su se bacili na nova područja istraživanja posebno iz novije povijesti. Površnom promatraču mogao se taj razvoj činiti povoljnim. Međutim, iz dokumenata Savjeta za naučni rad 1959—1961. razabira se da je vladalo uvjerenje kako nisu riješeni osnovni problemi koji bi osigurali kvalitetni razvoj hrvatske historiografije i porast njene društvene uloge.

Znanstveni rezultati temeljili su se isključivo na individualnom radu pojedinaca i na isto tako individualnom i neplaniranom radu pojedinaca u samim znanstvenim ustanovama koje nisu učinile ni prvi korak prema pripremi znanstvene organizacije na području historiografije, pa čak ni prema jednostavnoj koordinaciji rada. Najveći dio sredstava, koja je zajednica tada mogla odvojiti za društvene i humanističke znanosti, davao se posredstvom budžeta Jugoslavenske akademije, tadašnje najviše naučne ustanove, koja je bila zakonski pozvana da organizira naučni rad na području Hrvatske. Taj je sustav doživio slom. Svojim organizacionim oblicima Jugoslavenska akademija nije mogla obuhvatiti raspoložive snage na području društvenih i humanističkih nau-

ka. Instituti su djelovali s malim kadrom i sredstvima i s ograničenim programom. Povijesni instituti Jugoslavenske akademije nisu preuzeli ulogu organizatora znanstvenog rada na području povijesnih istraživanja. Njihov razvoj i organizacioni ustroj zaostajao je za veličinom zadatka. Oni se nisu brinuli za opću problematiku razvoja hrvatske historiografije. Utvrđivanje primarnih područja istraživanja nije postavljeno na dnevni red. Stoga nije bilo ni perspektivnih planova.

Historijski institut Jugoslavenske akademije, koji je zapravo morao biti središte organiziranog znanstvenog istraživanja, bio je uglavnom arhivska ustanova. Izvršen je doista koristan rad u sređivanju i regestiranju bogate građe Arhiva Jugoslavenske akademije. Bila sam 1952—1957. asistent Historijskog instituta. Imala sam zadatak da sređujem ostavštine iz 19. stoljeća. Bilo je prepušteno mojoj volji hoću li se baviti istraživačkim radom ili ne, iako su odgovorni akademici s odobravanjem gledali na moje početničke napore. Moj zahtjev da mi osnovni zadatak bude istraživanje određenih problema hrvatske povijesti 19. stoljeća, a da usput sređujem i arhivsku građu, bio je odbijen. Mislim da je taj slučaj bio donekle tipičan za ono vrijeme. Sudeći po dokumentima Saveznog savjeta za naučni rad bilo je dosta institucija koje su se bavile više sakupljanjem i sređivanjem građe nego interpretacijom povijesnih pojava.

U Historijskom institutu osnovan je laboratorij za restauraciju dokumenata a na paleografsko-arhivističkim tečajevima odgajali su se historičari, arhivisti i bibliotekari. Smišljeno i organizirano radilo se na pripremi srednjovjekovne dokumentacije. God. 1965. Arhiv se odvojio od Instituta, koji je postepeno gradio pouzdanu osnovu za srednjovjekovna istraživanja svojim vrijednim izdanjima. No uglavnom nije bilo proučavanja srednjovjekovne povijesne problematike a kamoli programa za organizaciju tog istraživanja uopće. Zbog toga se u vrijeme osnivanja Savjeta za naučni rad smatralo da je Institut zapravo samo zametak naučnoistraživačke ustanove koju tek treba organizirati. Bez obzira na dragocjeni prinos Historijskog instituta Jugoslavenske akademije u postavljanju nekih osnova za istraživanje hrvatske povijesti do 18. stoljeća — ova ocjena vrijedi, po mom mišljenju, i danas.

Drugi matični institut za organizaciju historijskog istraživanja je Institut Jugoslavenske akademije u Dubrovniku, koji je dobio sličnu ocjenu kao i zagrebački institut. Njegov je pogram bio s pravom široko zasnovan a obuhvaćao je ekonomske, političke, umjetničke i književne probleme. Malobrojni kadar bavio se više arhivističkim poslovima i sređivanjem građe, a istraživački rad temeljio se na afininetu pojedinaca i nije bio obuhvaćen planom za obradu nepoznatih područja iz prošlosti Dubrovnika i Dalmacije. Organizaciono i kadrovski dubrovački institut se u posljednjih deset godina nije promijenio. Ne postoji ekipa stručnjaka koja bi se sistematski bavila poviješću Dubrovačke Republike (bez obzira na vrijedne priloge nekih pojedinaca) koju su uglavnom obrađivali beogradski historičari.

Ovo stanje u isključivo povijesnim institutima Jugoslavenske akademije odrazilo se i na radu kompleksnih instituticija u kojima su se pojedinci bavili poviješću (Institut u Zadru, Jadranski institut u Zagrebu i Sjevernojadranski institut na Rijeci). Svuda su pomalo nastajali radovi malobrojnih historičara, međusobno izolirani, bez smišljene institucionalne organizacije, bez koordinacije rada, bez širih pogleda na razvojne tendencije hrvatske historiografije i bez potrebnih materijalnih sredstava.

Odjel Jugoslavenske akademije za društvene nauke dao je inicijativu za neka nova povijesna izdanja ali se nije bavio organizacijom znanstvenog rada na području historiografije. Mnogi važni problemi ovisili su isključivo o znanstvenom interesu pojedinaca. Kada je npr. umro akademik Mijo Mirković nije više bilo inicijative u pravcu razvoja ekonomske povijesti.

U vrijeme osnivanja Savjeta za naučni rad, a i kasnije, upućivane su, češće i oštre, kritičke primjedbe Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu jer nije osnovao povijesni institut i jer nije bio uporniji u nastojanjima da to postigne. U tom su pogledu postojala dva mišljenja. Neki su historičari izgubili nadu da bi povijesni instituti Jugoslavenske akademije mogli izvršiti organizacionu ulogu koja im je bila namijenjena. Smatrali su stoga da s organizacijom treba početi iz početka i osnovati institut za nacionalnu povijest pri Filozofskom fakultetu. Drugi su željeli da se za tu ulogu ipak osposobe Akademijini instituti, smatrajući da bi se fakultetski institut tretirao kao »konkurencija« Akademiji. Poteškoću su vidjeli i u tome što se tada vodila teška bitka protiv službene koncepcije da je Sveučilište isključivo nastavna a ne i naučna ustanova i što nije bilo materijalnih sredstava. Stanje je postalo još kompliciranije nakon osnivanja Instituta za historiju radničkog pokreta. Odsjek za povijest je kasnije i sam zaključio da poradi na osnivanju instituta za nacionalnu povijest ali je teško stanje postojećih fakultetskih instituta odložilo i tu inicijativu.

U vezi s ocjenom razvoja historiografije u vrijeme početka rada Savjeta za naučni rad uočena je i uloga Povijesnog društva Hrvatske (osn. 1948). Okupljanje šireg kruga historičara oko njegovih organa Historijskog zbornika i Jadranskog zbornika i neke inicijative za pokretanje istraživanja deficitarnih područja hrvatske povijesti, ocijenjeni su kao povoljna pojava, ali je, razumije se, vladalo mišljenje da ni sustavni napori u tom pravcu ne bi nipošto mogli zamijeniti organizaciju znanstvenog rada koja bi zadovoljila društvene potrebe.

Organizacioni nered lijepo obilježava zapisnik jedne sjednice Savjeta za naučni rad u jesen 1959. u vezi s prvim pokušajem Saveznog savjeta da fiksira stanje jugoslavenske historiografije i da financira određene projekte. Prisutni historičari bacili su drvlje i kamenje na kojekako skalupljeni i diletantski nacrt programa Saveznog savjeta u kojem Hrvatska gotovo i nije bila zastupana. No morali su konstatirati da je savezni nacrt programa, uz ostalo, i odraz pomanjkanja znanstvene organizacije u Hrvatskoj. Jugoslavenska akademija nije prikupljala prijedloge od svih ustanova i pojedinaca a Savjet je tek počeo s radom. Nije slučaj da su se upravo u toj prilici čuli žestoki prigovori i zahtjevi da se pitanje organizacije najzad pokrene s mrtve tačke. Na žalost to se nije dogodilo.

Opći je zaključak bio da je ključno pitanje hrvatske historiografije u pronalaženju novih oblika organizacije koja bi odgovarala suvremenim znanstvenim i društvenim potrebama. Samim osnivanjem institucija, a bez rada na sistematskoj organizaciji i odgoju kadrova, nije bila data pouzdana podloga za uspješniji razvoj historiografije. Pitanja u vezi s općim zadacima historiografije, s metodologijom povijesti, a niti sa odgojem kadrova za obradu pojedinih deficitarnih područja, nisu uopće ozbiljno stavljena na dnevni red. Štaviše, instituti su bili zatvoreni i sumnjičavi prema djelatnosti u širem okviru. U tim uvjetima doista nije moglo doći do modernizacije radnog procesa, usklađivanja odnosa individualnog i kolektivnog rada, okupljanja historičara u institutima i oko njih.

U okviru organizacionih poteškoća središnje je mjesto zauzimalo pitanje kadrova. Listajući dokumente vraćam se i u svoju vlastitu prošlost kada sam kao »naša mlada historičarka« apelirala da se stvore uvjeti za odgoj znanstvenog podmlatka i njegovo zapošljavanje u institutima. Istina je da je kvalifikaciona struktura historičara u Hrvatskoj bila iznad jugoslavenskog prosjeka što se tiče diplome Filozofskog fakulteta ili drugih fakulteta. Pa ipak potreba sistematskog odgoja kadrova bila je akutna kao i nužnost da oni steknu spremu iz suvremene naučne metodologije i iskustvo u istraživačkoj tehnici. Razumije se da sitne, atomizirane institucije nisu mogle povećati broj kadrova. I na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu to je povećanje bilo ograničeno nedostatkom materijalnih sredstava i nesuvremenom nastavom. Uostalom, nepovoljni materijalni uvjeti ionako su odbijali mlade ljude od znanstvenoistraživačkog rada. Stanje se nije promijenilo ni kasnije u vezi s postdiplomskim studijem. Ta koji bi mladi čovjek žrtvovao dvije godine bez ikakva jamstva da će se zaposliti kada postane magister? Bio bi samo u zaostatku za onim svojim kolegama koji su odmah po završenom studiju započeli tešku i dugotrajnu bitku da se zaposle u školama. Pri tom treba uzeti u obzir činjenicu da velika većina diplomiranih historičara odlazi na škole. Svatko će shvatiti da se nastavnici, s izuzetno malim brojem iznimaka, zaista ne mogu baviti znanstvenim radom. Istina je da mali broj mladih historičara, koji rade u muzejima, arhivima i drugim kulturnim ustanovama, ima priliku da postigne znanstvene kvalifikacije. Oni se, prema tome, mogu uklopiti u znanstvenu organizaciju. No samo na taj način ne bi bio osiguran napredak historiografije. Nužno je potrebno stvoriti uvjete za zaposlenje mladih kadrova u samim znanstvenoistraživačkim ustanovama.

Radovali smo se porastu proizvodnje na području historiografije u prvih 15 godina poslije oslobođenja, ali smo tvrdili da ona ima znatne slabosti između ostaloga, i zbog nedostatka organizacije. Osnovna težnja bila je posvećena obrađivanju novih područja, tj. povijesti 19. i 20. stoljeća. Iz okvira pseudomarksističke publicistike i malih radova, koji su iznosili određene činjenice, počeli su se izdvajati kvalitetniji rezultati mladog naraštaja. Ipak je povijesna publicistika, koja se ponekad predstavljala i kao znanost, imala veliku ulogu. Ona je obrađivala povijesnu materiju na temelju postojeće oskudne literature, ponekog slučajnog izvora, a ponekad i većeg broja izvora ali bez njihove kritičke analize, mehaničkim nizanjem. Rješavanje osnovnih povijesnih problema često je zamjenjivala primitivnom bijelo-crnom šablonom, kojoj je nasilno podvrgavala povijesne pojave kiteći ih zvučnim frazama o revolucionarnosti, naprednosti ili reakcionarnosti. U težnji da se svakoj pojavi i ličnosti prilijepi etiketa ostalo je netaknuto bogatstvo i svestranost povijesnog razvoja, što je donekle kočilo proces rasta kakvoće hrvatske historiografije a prema tome i priprema za sintetičke pothvate. Bijelo-crna publicistika gradila je na činjenici da je lakše skupiti nekoliko podataka i prezentirati ih u obliku pisanog teksta nego mukotrpni rad u arhivima i knjižnicama na skupljanju izvora, njihovoj analizi i interpretaciji. Plaćalo se po količini ispisanog papira, a »slava« koju je donosio takav rad bila je svakako veća nego priznanje znanstvenom istraživanju.

Kao što sam rekla, bilo je to ahistorijsko razdoblje. »Službeno« se osuđivao »historicizam« u nastavi i nauci. Pod tim se izrazom razumijevao zastarjeli pristup problematici bez aktualiziranja i odgovora na konkretne društvene potrebe. Međutim, taj se pojam počeo primjenjivati na povijest uopće. Posljedice se vide i danas, posebno u nastavi povijesti u školama. Kako je bila teška borba za stajalište da je znanstvena obrada cijelog povijesnog nasljeđa neophodni uvjet za kulturni napredak! Pri tom, nitko iz krugova historičara nije smatrao da ne treba težište istraživanja staviti na novu i najnoviju povijest koja je predstavljala neobrađeno područje. Zato je trebalo orijentirati mlade kadrove na to razdoblje. Koliko smo se trudili da dokažemo da je jedna stvar postaviti primarne zadatke u vezi s obradom najnovije povijesti, financirati ih i odgojiti za njih kadrove ali sa aspekta značenja i važnosti cijelog povijesnog razvoja, a drugo je omalovažiti istraživanje starije povijesti i ne brinuti se uopće za odgoj mladog naraštaja. Kao historičari osjećali smo se poniženi i nepotrebni zajednici. Bili smo fosili iz prošlosti, neprikladni čak i za obradu najnovije povijesti jer se povijesna publicistika cijenila više od znanosti. Bavili smo se disciplinom koju zajednica u najgorem slučaju tolerira i ne pridaje joj važnost kao faktoru u kulturnom razvoju. U borbi protiv takvih shvaćanja doživljavali smo poraze, sve dok se šezdesetih godina postepeno nisu počele mijenjati prilike i pokazale su se teške posljedice ahistorijskog razdoblja, koje se, u nekim svojim aspektima, održalo do danas.

Povijesne znanosti ne mogu imati onu društvenu ulogu što je imaju društvene znanosti koje se bave problemima suvremenog društva. U ekonomskim naukama, sociologiji, politologiji itd. društvena praksa zahtijeva prioritet određene tematike, koja se može društveno korisno obraditi izolirano od ostalih tema. Narativne povijesne znanosti dobivaju svoju pravu društvenu ulogu tek radom većeg broja historičara koji nizom analitičkih radova pripremaju sinteze određenih važnih povijesnih pojava. Sigurno je da su individualne, nepovezane teme korisne, pogotovu ako su rezultat kvalitetnog stvaralačkog rada, ali se pravi društveni efekt dobiva tek grupiranjem tema koje se međusobno povezuju i dopunjuju. Zato planiranje treba izvršiti u nacionalnim okvirima. Ne može se doći do sintetičkih rezultata mehaničkim prihvaćanjem i financiranjem ove ili one izolirane teme pojedinih instituta ili ličnosti. Potrebna je složenija organizacija planiranja koja bi skladno obuhvaćala i povezala i opće potrebe i lične znanstvene interese i afinitete. Usmjeravanje prema sintezama zahtijeva znatni prethodni napor u okupljanju svih raspoloživih snaga. Do sinteza se može doći samo putem brojnih manjih detaljnih radova, zbirkama izvora, različitim pomoćnim sredstvima: bibliografijama, metodološkim priručnicima, rječnicima, dobrom funkcijom arhiva i znanstvenih knjižnica. Historiografija ne može izvršiti svoje znanstvene i kulturne zadatke kao mehanički zbroj rada nepovezanih znanstvenih ustanova i pojedinaca. A upravo takva je naša historiografija danas! Treba, dakle, prevladati autarhičnost znanstvenih ustanova i impresionizam u njihovu radu. Ukratko, bez cjelovite institucionalne podloge istraživanju nacionalne povijesti, hrvatska historiografija ne može izvršiti svoju kulturnu misiju. U velikih naroda u kojih postoji duga historiografska i organizacijska tradicija i mogućnost financiranja iz različitih izvora, možda takvo planiranje u nacionalnim okvirima nije više potrebno. No u malih naroda, čija povijesna baština leži najvećim dijelom neotkrivena i neproučena, uglavnom zbog nepovoljnih uvjeta za kulturni razvoj u prošlosti, to je sigurno suštinska potreba. S obzirom na slabu međusobnu povezanost hrvatskih regija, jedino institucionalna organizacija i koordinacija u nacionalnim okvirima može dati toliko potrebne rezultate.

Sve što sam rekla bilo je mnogima jasno još u vrijeme početka rada Savjeta za naučni rad, koji je pokušao da i na području povijesne znanosti odigra ulogu koordinatora i inspiratora u traženju novih putova. Postignut je određeni napredak prema potpunoj anarhiji koja je dotada vladala. Bez obzira na različite poteškoće u odnosu na prirodne i tehničke nauke, društvene i humanističke znanosti naišle su na nešto veće razumijevanje. Novim načinom financiranja preko Savjeta za naučni rad pošlo se od stanovišta ravnopravnog položaja svih naučnih ustanova, grupa i pojedinaca, za razliku od prijašnjeg razdoblja birokratsko-administrativnog budžetiranja i stvaranja privilegiranih ustanova. Pa ipak, Savjet za naučni rad nije ubrzao proces prema stvaranju organizacione podloge za hrvatsku historiografiju. On je samo mehanički povezao planove pojedinih instituta i financirao ih. Umjesto planiranja sa stanovišta otvorenih problema u povijesnoj znanosti, na temelju analize stanja u historiografiji, ostalo se i dalje pri starom atomiziranom, nekoordiniranom načinu istraživanja. Osim u posljednje vrijeme, jedva da se može govoriti o nekoj znanstvenoj politici na području povijesnih istraživanja. Bila je to uglavnom dioba novaca s nastojanjem da se financirani radovi dovrše u obećanom roku.

Jedan od razloga za kočenje procesa stvaranja institucionalne podloge za nacionalnu povijest bila je činjenica što se g. 1961. pridružio patuljastim institutima Jugoslavenske akademije dinosaurus — Institut za historiju radničkog pokreta. Zanimljivo je da se upravo te godine u »Elaboratu o stanju naučnog rada u NR Hrvatskoj« Savjeta za naučni rad kaže: »Pri tom (tj. osnivanjem specijalnog instituta za historiju radničkog pokreta, M. G.) se umjetno izdvaja problematika radničkog pokreta iz organske cjeline novije nacionalne historije, za čiju obradu nema instituta i trebalo bi ga osnovati.« U tom se elaboratu nalazi i prijedlog za novu organizacionu podlogu hrvatske historiografije. Smatra se, naime, da bi za proučavanje starije nacionalne povijesti trebalo organizacijski osposobiti institute Jugoslavenske akademije u Zagrebu i Dubrovniku, dok bi za rad na novijoj nacionalnoj povijesti bilo poželjno da se organizira novi samostalni institut koji bi imao posebni odsjek za historiju radničkog pokreta i SKJ. Isti se tekst nalazi i u materijalima Ideološke komisije CK SKH. Kamo sreće da je taj prijedlog bio prihvaćen! Kakvih sve peripetija ne bismo trebali podnijeti! No to je bilo nemoguće. Arhivi, odnosno zavodi za historiju radničkog pokreta u svim republikama već su se bili prozvali institutima. Hrvatska je bila posljednja. Smatralo se pitanjem prestiža da takav institut proradi što prije i u Hrvatskoj.

Misao na institut za nacionalnu povijest bila je stalno prisutna u toku šezdesetih godina. U programu naučnoistraživačkog rada za g. 1962—1966. kaže se da bi s vremenom trebalo osposobiti novoosnovani Institut za historiju radničkog pokreta za »proučavanje naše novije nacionalne historije u cjelini (od pojave radničke klase)«. U programu razvoja istraživačkog rada u razdoblju 1964—1970. govori se o potrebi organizacione integracije u dvije institucije za feudalno i novovjeko razdoblje. Hoćemo li slične deklaracije ponoviti i u srednjoročnom planu za g. 1971—1975?

Potkraj pedesetih godina arhivi i zavodi za historiju radničkog pokreta po republikama dobili su status znanstvenih ustanova. Shvaćanje

koje nije razlikovalo publicistiku od povijesne znanosti, moralo je sada položiti ispit u praksi, tj. u vođenju ustanova koje su bile registrirane kao znanstvene. Ti su instituti putem znanstvenih analiza niza problema iz povijesti radničkog pokreta i SKJ trebali postepeno provesti u život skupne sintetičke zahvate. Za te su institute utrošene velike svote, rezultati su bili minimalni a političke implikacije znatne. Potkraj g. 1966. obilježila sam tu situaciju kao korak naprijed, dva koraka natrag! Danas su se ustanove za historiju radničkog pokreta najzad ipak pretvorile u institucije za suvremenu povijest ili se očekuju reorganizacije koje će osigurati potrebni znanstveni stupanj.

Arhiv za historiju radničkog pokreta Hrvatske osnovan je g. 1956. kao specijalna arhivska ustanova. Pretvoren je 1961. u Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske. S radom je započeo g. 1962. Imao je dvije faze razvoja: 1. razdoblje krize 1962—1967. i 2. doba saniranja krize. Od početka su postojali opsežni planovi koji se nisu osnivali na stvarnim mogućnostima djelatnosti jedne nove znanstvene ustanove. Nisu stvoreni uvjeti za odgoj mladih kadrova koji su se zapošljavali bez ikakva kriterija u znanstvenom odjelu. Nije se pitalo tko ima afinitet za znanstveni rad. Uz to su mladi suradnici dobivali zadatke koji, po opsegu i sadržaju, nisu odgovarali ni načelima znanstvenog rada ni mogućnostima početnika. Umjesto da se počelo raditi s manjim brojem mladih ljudi i da je plan bio prilagođen njihovu postepenom sazrijevanju, stvoren je predimenzionirani, neracionalni i skupi pogon. Izbor i obradu materije diktirao je publicistički kriterij. Nekritičnost i diletantizam obilježavali su tok rada — od postavljanja programa, preko utvrđivanja faza rada pa sve do rezultata. Bespomoćnost u organizaciji a i drugi razlozi doveli su do česte promjene radnog mjesta i tema za pojedine suradnike. To je onemogućilo djelatnost i onim mladim kadrovima koji su imali volju i smisao za znanstveni rad. Nije bilo kriterija ni u izdavačkoj djelatnosti. Angažirani su vanjski suradnici koji se nisu mogli uklopiti u znanstveni rad a publikacije Instituta nisu bile u skladu s funkcijom jedne znanstvene ustanove. Umjetno izdvajanje povijesti radničkog pokreta, SKJ i NOB iz nacionalne povijesti počelo je nositi plodove. Skupa institutska organizacija nije omogućila rezultate ni na tom području a kočila je financiranje rada na drugim sektorima. Zajednica jugoslavenskih instituta za historiju radničkog pokreta nije uspjela stvoriti ni čestite projekte na putu prema sintetičkim zahvatima. Nije bilo ni kriterija za raspodjelu sredstava preko Saveznog fonda za naučni rad. S druge je strane republički Savjet za naučni rad trošio dvije trećine sredstava namijenjenih povijesnim istraživanjima za golem pogon Instituta za historiju radničkog pokreta u kojem je, kao i drugdje, pomoćno osoblje bilo znatno brojnije od znanstvenog. Nije moglo biti kriterija za trošenje tih sredstava iz različitih subjektivnih i objektivnih razloga. Zbog takvog rada Institut je pao u velike dugove.

God. 1967. počelo je teško razdoblje organizacionog i financijskog saniranja Instituta, pri čemu se u više navrata postavljalo pitanje njegova daljeg opstanka. Eksperti komisije Savjeta za naučni rad predlagali su g. 1967. da se Institut pretvori u Institut za suvremenu povijest a da se Historijski institut Jugoslavenske akademije orijentira na stariju povijest. Čini se da osnivači tada još nisu bili skloni da prihvate to rješenje. Pokušalo se sa sanacijom Instituta kao takvog. Proces konsolidacije obuhvaćao je, uz promjenu organizacione strukture, restrikciju osoblja u administrativnoj i pomoćnoj službi i selekciju znanstvenog kadra. Bio je to bolan proces kada se ima na umu da danas doista nije lako naći zaposlenje. Institut je probio okvir svoje dotadašnje izolacije i počeo

pokazivati težnju da koordinira rad na širem području. Položaj ni dalje nije bio ružičast. Usprkos oštrom kursu, preuzeti zadaci nisu se izvršavali na vrijeme. Stoga je i dalje bilo dosta neprilika s financiranjem. U teškim porođajnim mukama ipak je nastajao zametak jedne znanstvene institucije a dio mladih suradnika počeo je davati svoje prve solidne rezultate.

U svjetlu ovih činjenica čovjek se zapravo čudi koliko je hrvatska historiografija napredovala u posljednjih desetak godina. Pojavili su se prvi kvalitetni radovi iz najnovije povijesti. Istraživanja su se počela širiti na specifičnosti svih hrvatskih regija, dakako, ne ravnomjerno i uz veće poteškoće. (U tom je pogledu instruktivna anketa časopisa »Dometi« br. 7, 10—12, 1969. u vezi s problemom razvoja historiografije u Istri.) Dok smo prije deset godina bili nesretni što nismo imali radova o narodnom preporodu u Dalmaciji, danas se već možemo pohvaliti lijepim rezultatima i mladim stručnjacima koji se bave dalmatinskom problematikom. Uz ova i mnoga druga »osvojena« područja postoje još uvijek znatne praznine (15—18. st., Dubrovačka Republika, Mletačka Dalmacija, Vojna krajina, agrarna problematika itd.). Hrvatska historiografija još nije učinila odlučan korak prema proučavanju šire društvene problematike u prošlosti. Ona je proširenjem svog područja istraživanja uglavnom u okviru političke povijesti, a u posljednje vrijeme i na neka ekonomska pitanja, stvorila tek pretpostavke za obradu bitnih vidova razvoja društva u prošlosti. Dalji napredak u tom pogledu ovisi i opet o organizacionoj podlozi.

Dok nam je dosada tek tu i tamo »kapnula« koja disertacija, pojavio se sada po prvi put određen broj mladih historičara koji stječu znanstvene kvalifikacije. Morali bismo im stvoriti povoljnije uvjete za rad u okviru čestite znanstvene organizacije.

U vezi s reorganizacijom Savjeta za naučni rad osnovana je prije godinu dana Zajednica povijesnih instituta i ustanova, koja je već svojim prvim koracima nagovijestila da želi voditi znanstvenu politiku a ne samo površno koordinirati raspodjelu sredstava. Njoj se nedavno pridružila, za sada, Inicijativna zajednica povijesnih ustanova na Sveučilištu koja obuhvaća i institucije van Sveučilišta. Ona se rađa u novoj atmosferi na Sveučilištu u kojoj se nastoji energičnije prići provođenju u život deklaracija o jedinstvu nauke i nastave i potreba da Sveučilište u većoj ili manjoj suradnji s Jugoslavenskom akademijom koordinira znanstveni rad na cijelom području Hrvatske. Nesumnjivo je da te dvije povijesne zajednice predstavljaju prvi korak ozbiljnijoj koordinaciji postojećih zametaka povijesnih instituta koje novi zakon o naučnom radu primorava na reorganizaciju kao i institute drugih disciplina. Dok ovo pišem nacrt je novog zakona izložen žestokoj paljbi. No bez obzira na moguće promjene, osnovna koncepcija, koja vodi prema integraciji znanstvenih institucija, očigledno će ostati netaknuta. Prema tome i povijesni instituti morat će se reorganizirati u skladu s novim zakonom.

U tom pogledu postoje dvije okvirne koncepcije s različitim varijantama: prva bi htjela prilagoditi institucije novom zakonu tako da bi se u biti jedva nešto promijenilo, druga bi htjela iskoristiti priliku da se najzad počne s provođenjem suštinskog organizacionog zahvata za kojim hrvatska historiografija vapi već dva desetljeća.

Prema prvoj koncepciji vjerojatno bi se instituti Jugoslavenske akademije pridružili kao jedinice Odjelu za društvene nauke Jugoslavenske akademije. Sumnjam u to da bi se na taj način mogli otkloniti

sadašnji najteži problemi i da bi se omogućila organizacija znanstvenog istraživanja širih deficitarnih područja sa sistematskim odgojem kadrova ili da bi se mogla ublažiti dosadašnja kronična nestašica novaca. Pri tom treba uzeti u obzir još jednu važnu činjenicu. Stvorimo li solidnu organizaciju s određenom materijalnom osnovom, neće biti teško postepeno odgajati kadrove za povijesna istraživanja 19. i 20. stoljeća. Neusporedivo je teže odgojiti medieviste. Mnogi se mladi ljudi doduše zanimaju i za starija razdoblja, no odrasli u suvremenom zahuktalom svijetu, oni se teško uključuju u rad u kojem dominiraju pomoćne historijske nauke i srednjovjekovna latinština. Da bismo dakle dobili nove kadrove za deficitarna područja srednjeg vijeka i razdoblja 16—18. stoljeća, moramo uložiti veće napore da ih odgojimo. Mislim da Jugoslavenska akademija snosi u tom pogledu velik dio odgovornosti. Uvjerena sam da se postdiplomskim studijem na Sveučilištu mogu odgajati znanstveni kadrovi samo u uskoj suradnji s povijesnim institutima, koji moraju biti organizaciono i kadrovski spremni da, uz ostalo, preuzmu i taj zadatak.

Po prvoj koncepciji Institut za historiju radničkog pokreta ne bi zasada mijenjao svoj značaj. Postepenim proširenjem područja rada on bi eventualno prerastao u institut za noviju nacionalnu povijest u toku određenog vremenskog roka. Nastojao bi okupiti što veći broj vanjskih suradnika koji se bave problematikom 20. stoljeća, a što je više moguće i 19. stoljeća, i težio bi da u svoj kolektiv uključi nove znanstvene kvalificirane kadrove. Osnivač bi i dalje ostao Izvršni komitet CK SKH.

Prva koncepcija održanja dosadašnjeg organizacionog stanja, uz manje promjene, ima svoju osnovu u sumnjičavosti prema tendencijama »centralizacije od gore«, ona se poziva na različite neuspjele »integracione« procese i na činjenicu da se često ne vodi računa o specifičnostima društvenih i humanističkih znanosti na koje se gleda sa stanovišta značaja velikih instituta u prirodnim i tehničkim naukama. Ona se boji nekog novog načina financiranja, poziva se na samoupravljanje pojedinih institucija i na rezerve kolektiva s obzirom na prošla razočaranja. Ona izrasta iz mentaliteta stvorenog u toku dugog niza godina u zatvorenim i nepovezanim ustanovama.

Različitim varijantama unutar te prve koncepcije zajedničko je uvjerenje da je Zajednica povijesnih instituta dovoljna kao faktor koordinacije rada i da zbog toga nije potrebna suštinska organizaciona promjena za kojom teže pobornici druge koncepcije kojima i sama pripadam.

Razumije se da pitanje integracije povijesnih ustanova ima sasvim drugi značaj nego što ga ima integracija instituta prirodnih i tehničkih nauka. Štaviše, i obilježja institucionalne podloge različitih društvenih i humanističkih znanosti nužno moraju biti različita. Na temelju svih svojih iskustava duboko sam uvjerena da dalji napredak hrvatske historiografije ovisi o jednom udruženom mehanizmu, o »federaciji« instituta i ustanova, koja bi omogućila kolektivnu brigu samih historičara za povijesna istraživanja u nacionalnim okvirima. Prvi bojažljivi i skromni koraci u tom pravcu već se mogu nazrijeti i u samoj praktičkoj djelatnosti Zajednice povijesnih instituta. Dakako da stvaranje organizacione podloge hrvatskoj historiografiji nije ni lak ni jednostavan proces i da će prouzrokovati mnoge glavobolje.

Mislim da treba poći od činjenice da danas postoje dva instituta koji mogu postati kristalizaciona središta nove organizacije. Historijski institut Jugoslavenske akademije kvalificirao se za taj zadatak svojom sustavnom pripremom osnove za medievističke studije: zbirkama izvora

kao što su sveske koje nastavljaju seriju Codex diplomaticus, radom na rječniku srednjovjekovnog i novovjekog latiniteta, repertorijem srednjovjekovnih izvora (međunarodnim i nacionalnim) te čitavim nizom drugih vrijednih edicija uz rad na starijoj hrvatskoj historiografiji i ekonomskoj povijesti 18. stoljeća i okupljanje vanjskih suradnika. Historijski institut bi, dakle, trebalo osposobiti da postane organizator znanstvenog istraživanja do kraja 18. stoljeća.

Drugo kristalizaciono središte je Institut za historiju radničkog pokreta. U toku g. 1969. on je uglavnom prebrodio krizu i stvorio uvjete za normalno funkcioniranje. Institut se pomalo već počeo otvarati prema istraživanju novije nacionalne povijesti i ima nekoliko mladih stručnjaka za povijest radničkog pokreta, SKJ i NOB ali i za ekonomsku povijest. Počeo je izdavati »Časopis za suvremenu povijest« s programom kakav dosad nije imao ni jedan časopis. Zadatak mu je naime da dade »poticaj raspravama o zajedničkoj organizaciji znanstvenoistraživačkog rada na području najnovije povijesti u Hrvatskoj« i da bude prilog Instituta »okupljanju snaga radi postepenog proširivanja istraživanja na različita područja društvenog života...« U okviru tog programa zadatak je časopisa da osigura sustavnu znanstvenu kritiku o osnovnim problemima najnovije hrvatske povijesti »da bi se tako ispunila osjetna praznina u poznavanju i ocjeni dosadašnjih dostignuća naše historiografije i stvorio solidniji temelj za budući rad«. Takva orijentacija časopisa, koja zacijelo ukazuje i na eventualni smjer razvoja samog Instituta, u svakom je slučaju jamstvo da će u prirodnom okviru nacionalne povijesti i radovi iz povijesti radničkog pokreta i KPJ dostići viši stupanj nego što je to moglo biti dosada. Nadam se da će mladi historičari u Institutu moći stvoriti podlogu organizacionim zahvatima koji će pozitivno djelovati na dalji proces razvoja hrvatske historiografije 19. i 20. stoljeća. To će dakako biti moguće samo ako se Institut za historiju radničkog pokreta što prije pretvori u Institut za noviju nacionalnu povijest.

Jasno je, prema tome, da Historijski institut Jugoslavenske akademije i sadašnji Institut za historiju radničkog pokreta predstavljaju organizaciona središta. Teže je, razumije se, konkretizirati na koji bi se način ostale postojeće institucije okupile oko njih, udovoljile zakonskim propisima i tendencijama razvoja hrvatske historiografije i riješile problem financiranja. Na inicijativu Zajednice povijesnih instituta svi kolektivi ustanova-članica trebali bi do jeseni zauzeti stav prema reorganizaciji svog instituta, pitanju organizacione podloge hrvatskoj historiografiji i prema mjestu vlastite institucije u njoj. Zasada bih spomenula samo to da u okviru koncepcije koja teži za temeljitom reorganizacijom institucionalne osnove postoje dva mišljenja: 1. da se stvori zajednička organizacija svih institucija na »federativnom« načelu, 2. da se provedu u život dvije institucionalne organizacije za razdoblje do 18. stoljeća i za 19—20. stoljeće.

Željela bih na kraju reći svoje mišljenje o dalekosežnim ciljevima prema kojima bi nova institucionalna podloga hrvatske historiografije morala težiti. Ona bi morala omogućiti: usmjeravanje prema većim sintetičkim pothvatima, usklađivanje istraživanja općehrvatskih i regionalnih problema, proces prema interdisciplinarnim i timskim istraživanjima, znanstvenu politiku sa stanovišta pokrivanja deficitarnih područja i općih razvojnih tendencija hrvatske historiografije, osiguranje pojedinih instituta udruženog mehanizma od kriza u kakve sada zapadaju (npr. Historijski institut u Dubrovniku), sistematski odgoj mladih ka-

drova za sva deficitarna područja, sudjelovanje instituta u dodiplomskoj i postdiplomskoj nastavi na Sveučilištu što bi omogućilo da se prijeđe na individualnu nastavu i tutorijalni sustav. Sa svojim stručnjacima udruženi instituti bi također mogli postati nosioci sustavnog rada na usavršavanju nastavnika povijesti (sadašnji seminari Povijesnog društva Hrvatske i zavodâ za školstvo obuhvaćaju samo dio nastavnika) i napora da se znanstveni rezultati unesu u škole. Brinuli bi se i za probleme popularizacije povijesti a uz njih bi se vezivale djelatnosti koje se ne uključuju striktno u znanstveni rad ali ipak predstavljaju dio procesa podizanja društvene uloge historiografije. Mislim da bi osnivači udruženih povijesnih instituta (bez obzira na to da li bi to bile dvije organizacije ili jedna) morali biti Sveučilište i Jugoslavenska akademija.

Teško mi je vjerovati da još postoje pobornici konzervacije naše institucionalne nedonoščadi! Ne mogu vjerovati da se svaki širi pogled na budući razvoj historiografije, koji nadilazi financiranje određenih projekata, može proglasiti vizionarstvom ili utopijom! Ne mogu vjerovati da bi Odjel za društvene nauke Jugoslavenske akademije inzistirao na održanju dosadašnjeg stanja! Ne mogu vjerovati da u Izvršnom komitetu CK SKH, kao osnivaču Instituta za historiju radničkog pokreta, ne postoji jednodušnost u pitanju pretvaranja Instituta za historiju radničkog pokreta u Institut za noviju nacionalnu povijest! Ne mogu vjerovati da još uvijek ima članova kolektiva, koji se boje svake promjene i nastoje održati zatvorenost i embrionalnost svojih ustanova! Ne mogu vjerovati da lokalni organi koji pokreću ustanove povijesnog značaja ne bi htjeli da podignu njihov kvalitet uključivanjem ili suradnjom sa zajedničkom organizacijom!

Mi historičari sličimo poljoprivrednicima koji za obrađivanje zemlje naše povijesne baštine nisu imali ni drvenih plugova a kamoli traktora. Kopali smo lopatama ali smo najčešće rovali rukama. Ne stidimo se svojih crnih noktiju! No baš zato dužnost nam je da ne sustanemo u borbi da mladom naraštaju historičara omogućimo da ore traktorima, tj. da otvorimo sva moguća vrata pravom stvaralačkom radu. Počnimo s tim da hrvatskoj historiografiji konačno već jednom damo njenu organizacionu podlogu!

Zagreb, 15. lipnja 1970.

ZAHVALJUJEM NA PITANJIMA

JEDAN ODGOVOR NA MNOGA PITANJA KOJA MI JE POSTAVIO VLATKO PAVLETIĆ U INTERVIEWU ZA »KRITIKU«

Antun Šoljan

Pitanja rijetko zaslužuju odgovore, još rjeđe zahvalnost: pitanja dovode pristojna čovjeka u nezahvalan položaj da govori izravno o sebi, a primoravaju ga katkad da govori o stvarima o kojima ne želi govoriti.

Ipak sve ovo što slijedi pišem da bih vam zahvalio na pitanjima. Pisac — notorno nepristojni društveni element — možda ni inače ne radi ništa drugo, nego izravno ili neizravno izvještava o sebi, prevrćući neprestano u rukama prljavo ali zlatonosno grumenje pitanja, koje muljevita rijeka vremena nanosi pred njega.

»Pitanja vremena« koja se postavljaju piscu ne razlikuju se uostalom od onih, koja se postavljaju ostalim suvremenicima: pisac samo češće od drugih na njih odgovara. Što su njegovi odgovori »neobjektivni«, osobni, ne umanjuje im vrijednost — na pitanja koja se postavljaju i nema često nikakvih drugih odgovora osim osobnih.

Piščeva je jedina sreća, ako se katkada, u rijetkim trenucima nadahnuća, uspije tim svojim osobnim odgovorima približiti nadohvat ruke. Pitanja su »goruća«, a pitaoci krvožedni, lažni proroci na sve strane podmeću, nude, krčme spremne odgovore — ali piscu u cijeloj toj sajmenoj halabuci ne ostaje drugo do strpljiva čeprkanja po blatu vlastitog krvotoka.

Jer pisac znade, kao i svi mi drugi, da nema danas niti jednog pravog pitanja, na koje bi postojao lak, nedvosmislen i valjan odgovor — a najmanje takav univerzalni, konfekcijski odgovor, koji bi podjednako utaživao svačiju žeđ i glad. U svijesti o toj nemogućnosti, pisac je možda najbliži današnjem znanstveniku — citirajmo jednog poznatog fizičara: »Ne znam boljeg načina da definiram granice današnjeg znanja«, kaže on, »nego da postavim neka pitanja, koja su nam već dovoljno jasna da nam usijeku u svijest naše neznanje« (L. L. Whyte: *Atomizam: struktura i oblik*).

Znanstvenik vjeruje možda u male žaruljice otkrića, a umjetnik u munju i bljesak otkrivenja — ali obojica znaju da smo danas, unatoč stoljećima napretka, okruženi istom neprodornom tminom. Ali obojica, paradoksalno, žive u vrijeme, koje sve lakše zaboravlja ona pitanja, koja su oni teškom mukom uspjeli postaviti. Žive u svijetu, koji glupo i olako napušta pitanja na koja ne može od prve odgovoriti. Žive u sustavu, koji nas sa svih strana okružuje *svojim* odgovorima — aksiomima na kojima se sâm sustav osniva — drskim i bezobraznim konfekcijskim rješenjima, koja se uvijek iznova skrpaju na brzu ruku, prema trenutnoj političkoj, društvenoj ili ekonomskoj situaciji.

Tim i takvim odgovorima, koji su katkad tek polovične istine, a katkad naprosto sračunata reklamna gesla, barata se javno, na sva usta, u ime svakojakih zastava: u ime budućnosti, u ime naroda, u ime moje i tvoje. Prodavači jeftinog optimizma su ustanovili da je lako izaći na kraj sa svakim pitanjem, ako mu pristupiš s trgovačkim mentalitetom i metodama. Sjetili su se da nema takvog pitanja, na koje čovjeku očajnom, ili siromašnom, ili neobrazovanom ili naprosto glupom, oni ne bi mogli s lakoćom podvaliti uvjerljiv odgovor. Što su pitanja? — puka kolebljivost i kunktatorstvo — ako im se suprotstaviš silom historijske nužde ili silom biološke vitalnosti ili naprosto silom tenkova! Evo gotovih, vrućih odgovora na veliko i na malo: »pitanja« mogu postojati samo oko prakse, tehničke izvedbe, u detaljima općeg prekrajanja svijeta.

Sjetili su se, hitri proroci, da je i najlažniju nadu lakše progutati od neizvjesnosti, da je bilo kakav odgovor bolji od nikakvog, da je svaka poluistina probavljivija od šutnje. I kao sajamski mađioničari vade iz cilindara ili šapki zečeve rješenja i mašu njima pred očima gladna i zbunjena puka, izvlače iz dvostrukih stijenki *attaché*-kovčežića univerzalne svežnjeve ključeva — i u ime tih rješenja i ključeva, kao vlasnici ekskluzivnih patenata, traže da upravljaju, vladaju, vode. I tako se smjenjuju — sa novim i sve novijim sustavima odgovora — iznad naših glava, iskušavajući na nama svoje ekskluzivne recepte, uvijek spremni da na svako pitanje odgovore kao iz rukava. Koliko smo se puta već supotpisali pod njihove odgovore, vjerujući u »praksu«! Oprostit će nam se možda, jer smo bili gladni, žedni i neiskusni.

A svijet je sve više nalik sajmu: više se i ne pita kako glasi pitanje, nego ima li gdje kakav odgovor. I kako je ovo doba uskih specijalizacija, začas je sve provrvjelo od specijalista: profesionalnih odgovaratelja. O, njih nimalo ne brine što njihovi odgovori izlaze za godinu dana iz mode kao šare na kravatama, ili se otrcaju kao jeftina bofl-roba; niti se ne srame, kad se ustanovi da su naprosto lagali; ne zbunjuju se: oni u magičnoj torbi imaju tisuću novih odgovora. To je progres, industrijska civilizacija: i odgovori se, kao roba, proizvode jeftino, na tekućoj vrpci.

Mi, kojima stvari nisu ni izdaleka toliko jasne, potisnuti smo nemilosrdno u rukavce takozvane »povijesne matice«, i odande tek ponekad podignemo dva kržljava prstića, da bismo štogod zanovijetali i kvarili pučku svečanost — a i tada nas brzo ušutkaju kakvim debljim prstom opomene, ili nam saspu riječi u grlašce. I kad kažem mi, ne mislim samo pisce, nego sve nas — pojedince.

I dok ti šutiš, profesionalni odgovaratelji odgovaraju umjesto tebe i u tvoje ime. I ne samo da odgovaraju, nego smišljaju i nova pitanja za svoje vlastite odgovore. Ni jedno od tih pitanja nije upravljeno tebi, ni jedno nije milozvučno »što si, tko si, kakav si?«. Ti, koji se mučiš da postigneš kakav-takav sporazum sa samim sobom i sa svijetom oko sebe, pokušavaš možda da sâm nešto kažeš, ti nespretno zamuckuješ, jer ništa sigurno ne znaš, ti petljaš, moliš odgodu, rok za razmišljanje, možda čak upozoravaš, ali smjesta te zagluše, nadglasaju, ušutkaju — i smjesta, glatko, nedvosmisleno, glasno i jasno ustanove: ti si takav i takav, to i to. Znamo mi takve! A kad si jednom »takav« i kada se to »zna«, nema više što da se ispitujemo!

I stoga vam posebno zahvaljujem na pitanjima. Čovjek mora biti zahvalan i za najskromniju pregršt pitanja, koja se upravе baš njemu; mora biti zahvalan svima, koji ih postavljaju. S čovjekom koji ti gura u usta gotove odgovore, ili koji umjesto tebe odgovara svijetu, dijeli te

nepremostivi jaz: on te imenuje, razvrstava, mijesi kao tijesto, kroji ti život, uskraćuje slobodu. S čovjekom, koji se o tebi pita, osjećaš bratstvo, ne zato što si polaskan njegovim pitanjima i pažnjom, nego zato jer se i sam o sebi pitaš.

Možda su univerzalni odgovori, spasonosni recepti, globalna rješenja, oduvijek bila u rukama slojeva i institucija, kojima je glavni misaoni alat praktična simplifikacija: crkava, stranaka, demagoga, trgovaca, sredstava masovne komunikacije, prosvijećenih i manje prosvijećenih vladara. Ali simplifikacija je svakako danas ucrtana u samom grbu vremena. Možda je zaista proistekla iz nužde — ima nas previše da bismo svakoga zvali po imenu i prezimenu — ali je ne zovu nužnim zlom, nego čak i svetinjom, za koju se gine.

Bilo kako bilo, nitko više ne želi da nas *upozna*, nego da nas čim prije *svrsta*. »Upoznavanje« je promjenljivi, živi kaleidoskop pitanja, koji te neprestano slijedi u stopu, kao pažljivo oko ljubavnice ili prijatelja; »svrstavanje« je gotov kalup, u kojem se moraš smjestiti bez ostatka — i ne dao ti bog, da iz njega izviriš: ti si roba nepodesna za pakovanje, smetaš rasporedu stvari, odvijanju prometa, pa će te brzo oblanjati ili oturpijati (a ako treba, i posjeći) na pravu mjeru.

Jedva da koga više zanima što ti govoriš i zašto govoriš i imaš li pravo, jedino je pitanje gdje spadaš, gdje ti je mjesto, i koji ti je prozivni broj. Broj je važniji od riječi, vrsta od imena. U olovnim se uzama mletačkih zatvora još pažljivo čuvalo ime i prezime zatvorenika, u koncentracionim logorima više ni otisak prsta, nego samo broj, a u bliskoj budućnosti neće ni to više trebati — čuvat će se samo općeniti nazivi za vrste, kao u zoologiji. Nećeš živjeti, a ni umrijeti kao Petar Petrović, nego kao pripadnik kakve političke stranke. Nećemo biti ljudi, nego razvrstani pripadnici.

Utuvili su nam već odgojem u glavu da, htjeli mi to ili ne, moramo nekamo pripadati; štoviše, da, znali mi to ili ne, nekamo i pripadamo. Ali moram na svoju sramotu priznati, da unatoč veoma politički orijentiranom odgoju, kojem sam bio izvrgnut zajedno s cijelom svojom generacijom, mnogi zamršeni nazivi političkih stranaka, u svim mogućim međusobnim kombinacijama, ostali su mi veoma dugo posve nejasni — »anarholiberali«, »socijal-demokrati«, »kršćanski socijalisti«, »trockisti«, da i ne govorimo o »centru desnice« i »ljevici centra«. I kad sam konačno uspio nekako dokučiti mutna, elastična i prigodna značenja iza osnovne pojmovne zbrke, postalo mi je još nejasnije, kako se tom priručnom terminologijom mogu kvalificirati živi i zamršeni ljudi, i to ne naprosto kao pukom oznakom klupskog pripadništva, nego kvalificirati njihova cjelokupna uvjerenja, njihovo, da kažemo, ljudsko biće, pa onda na osnovu takve naljepnice određivati njihovu sudbinu, osuđivati ih ili kovati u zvijezde. Tek kasnije, kad sam shvatio da je važna naljepnica, a ne njeno značenje, shvatio sam i to, da je terminološka jasnoća upravo ono što cijela suvremena evropska i svjetska politika izbjegava u posljednjih stotinjak godina: sve je to prežvakavanje nekolikih banalnih ideja u sjajnim novim ambalažama nazivlja. I ono malo finesa, što se moglo u toj zbrci razabrati, raščistili su oni, kojima je i takva raznolikost bila prešaren cvjetnjak, nedvosmislenim i surovim geslom: »Tko nije s nama, taj je protiv nas.«

Nama je dakle suđeno da proživimo svoj život među etiketama. Kazat će nam možda sociolozi da su takve naljepnice nužne u ovoj eksploziji masa da bismo se lakše snalazili (a političari će spremno tu nužnost primijeniti u praksi), ali to hvalevrijedno etiketiranje i razvrsta-

vanje ne pokazuje u zbilji nikako da se išta bolje snalazimo, već samo da se s nama drugi bolje snalaze.

I vidimo kako se tim »praktičnim« etiketama služe ljudi praktični, koji zaista misle na dobrobit sviju, i koji zaista traže praktična rješenja onih ćorsokaka u koje smo zabasali, ali isto tako i mnoštvo bjelosvjetskih hohštaplera, uzurpatora, mistifikatora i demagoga, hitlera i staljina, koji ne priznaju granice »praktičnih« značenja tih etiketa, nego priznaju samo golu silu prakse. Tako je značenje naljepnica u suvremenom svijetu postalo irelevantno, ostala je važna samo njihova primjena. Siledžije ne priznaju nikakvih konvencija, pa ni konvencije o jeziku: ono što danas znači jedno, sutra će značiti drugo, a ako treba, oboje ili nijedno.

I već sa strahom gledamo riječi: u prašini pribranog leksičkog blaga leže nemarno razbacane opasne formule, potencijalna gesla, prijeteće etikete, bezbroj strašnih mogućnosti. One leže kao prazne ljuske i čekaju da ih sadržajem napuni i primijeni u praksi, tko god se prvi sjeti. One su kao mrtve školjke na napuštenom pješčanom žalu jezika, koje će već neki snalažljivi huncut lakirati i oblijepiti njima svoje šarene sajamske kutijice — suvenire i igračke sile. A sadržaj kojim će ih ispuniti, neće biti teoretski apstraktan, neće biti predmet za lingvističke dispute, nego će biti od naše krvi i mesa.

Od časa kad se rodiš kao da svi čekaju da te što prije rasporede, odrede, okarakteriziraju, obilježe — od uličnog odbornika do književnog povjesničara. Guraju te u pretince, navlače na kalupe, stavljaju pod razne kape tvoju čupavu kosu, skraćuju te i produžuju prema veličini polica ili ladica, oblikuju te kao sirovu glinu, zanemarujući tu i tamo po neki detalj, da bi više odgovarao njihovim koncepcijama, kljaštreći ti tu i tamo po koju granu da bi ravnije stajao u njihovim drvoredima.

I svi su tu svoju ukletu želju za svrstavanjem, tu monstruoznu metodičnost i njene rezultate spremni nazvati tvojom vlastitom ličnošću, tvojim opredjeljenjima i uvjerenjima, tvojim stavom i tvojim htijenjem — a svrstali su te na osnovu podataka, koje su ti sami pripisali, i na osnovu karakteristika, kojima su te sami uresili. Ako se i staneš, a počneš od malih nogu, batrgati i braniti, oni se čudom čude, što nisi kao oni, i naprosto ti ne mogu vjerovati, da nisi sâm, po prirodi stvari, izabrao njihove odgovore, prihvatio njihove alternative, i da se nisi dragovoljno i svojeručno ubilježio u kakvu stranku, potpisao pod kakav program, zbio se u redove pod kakvu zastavu. Oni vjeruju jedino da su pametniji i od tebe i od mene — jer oni i sami sebe obmanjuju vlastitim odgovorima.

Uzalud ti je nijekanje: oni sami bolje znaju gdje spadaš nego ti sam. Uzalud ti je otimanje: jer otmeš li se jednoj etiketi nakon grdnih muka, oni te već spremno dočekuju drugom, i lijepe ti je na čelo s malo pljuvačke, kao kakav stari raspojasani gazda hiljadarku glazbeniku Ciganinu. Etikete, a s njima gesla, krilatice, floskule i demagogija, trijumfiraju nad znanošću, umjetnošću, razumom i osobnom slobodom.

I dok gacaš vijugavom i blatnom rijekom svoje sudbine, na svakoj okuci stoji po kakav naduveni suvremeni Krstitelj i rukama samo odmahuje po cijele buljuke pogana. I nema u tom odmahivanju ništa pojedinačno — ti ćeš biti krtica, a ti katedrala — nego je to bestidno kolektivno krštenje: vi ćete biti revolucionari, a vi reakcija; ova šihta su nacionalisti, a ova kozmopoliti; jedan red ljevičari, drugi desničari; na ovu stranu kritičari, a na ovu kritizeri.

I sve te etikete logično, jasno, sigurno, historijski nužno proistječu iz spasonosne formule, gotovog odgovora tvojih dušobrižnika. I jednom kad si tako zapakiran i adresiran, pošalju te ti ekspeditivni poštari na tvoje životno putovanje, a ni ne stave na omot »Ne tumbaj! Lomljivo!«.

I jednom kad si tako zapečaćen i upućen, nema ti više priziva na višu instancu — možeš jedino gunđati. Tek jednim će uhom osluškivati tvoje zanovijetanje i povremeno ti dobroćudno priznati: jest, neslužbeno bi se moglo reći i da imaš pravo, privatno ti nisi tako crn, nisi možda ni zaslužio baš to, ALI iz historijske perspektive ti si jebivetar, huligan, bitanga, crni Ciganin i besperspektivni ćorsokak rase ljudske.

Jer oni, razumije se, gledaju iz te historijske perspektive na koju imaju ekskluzivno pravo, a ti samo izvirueš iz svoje male ljudske perspektive kao miš iz posija. I kad čak i u tvojoj maloj privatnoj glavi sine da se tu radi o visokim i sve višim razlozima neke globalne, svjetske, futurološke, astralne, nadnacionalne, pa i nadljudske politike, ti uvidiš kako su tvoji razlošćići sitni, sebični, kratkovidni, i kako stoje na putu budućnosti globusa i ekspanziji čovječanstva u svemir. I da ti je bolje, ako želiš dolutati nekako do kraja svog besperspektivnog puta, da ušutiš.

O da, ti im iz početka vjeruješ u te više razloge, jer u igru nadijevanja imena uđeš mlad i neiskusan, tek načet, ne još sasvim prepariran, odgojem u školi, i misliš možda u sebi: ja doduše nisam takav, kakvim me proglašavaju, kakvim očito *hoće* da budem, ali »objektivno« ili barem »dijalektički« moj se stav može zaista tako tumačiti... međunarodna zavjera neprijatelja progresa mogla bi to iskoristiti... društvena logika, logika većine, uvijek je logičnija od osobne... osim toga, ja zaista nisam siguran u ono što mislim, ja i ne razumijem baš točno sva ta »kretanja«, »previranja«, »instrumente«, »faktore«, »nužnosti«.

I naivan i dobronamjeran kakvog su te rodili, ti lako zaboraviš da se taj tvoj stav ne samo *može* tumačiti i *može* kojekako iskoristiti, nego da ga upravo oni jedino i koriste i tumače, kako god hoće. Tumače ga i sebi i tebi, tvom trafikantu i tvom frizeru, pa i tvojem čitaocu. Možda iz početka vjeruješ da te tumače logično — po svojoj logici, kakva bila da bila, ali ipak po *nekoj* logici. Ali onda vidiš da se tumačenja mijenjaju brže i temeljitije od godišnjih doba — na svakoj postaji »društvenog razvitka« krcaju te u drugi vagon, ranžiraju na druge kolosijeke, šalju na nova odredišta.

I kad te rastumače na onoliko načina na koliko je objektivno i dijalektički bilo nužno, jednoga dana shvatiš da ti ni po kakvoj dijalektici, ni po kakvim jedinstvima suprotnosti i prelascima kvantiteta u kvalitet ne možeš biti ono što nisi, jer si već manje-više postao sveprisutan i tvoj javni portret odolijeva već svim fizikalnim i psihološkim zakonima — kao kakav veliki karakterni glumac, bio si čovjek s tisuću lica.

I — na pola našeg životnoga puta — ne možeš se više pravo ni osvrnuti na svoj javni život bez gađenja ili srama; rijetko tko može i gnjev sačuvati. Nakon što su te šminkali kao komedijaša i crnili katranom kao razbojnika, ni sam više nisi siguran koja je od mnogih uloga, što su ti ih veliki redatelji dodijelili, tvoje pravo javno lice, što predstavljaš za druge. Preostaje ti samo da se, kao kakav ostarjeli glumac, u časovima iskušenja pogledaš bez maske u zrcalo i vidiš na licu nezdrave brazde rezignacije. I poželiš da jednim potezom zbrišeš svoje javno lice, da sva ta svinjarija svrši; gajiš iluzije o tome da se povučeš u kakav privatni život, kakav arkadijski *procul negotiis*, i zavidiš drugim profesijama (uglavnom zato jer ih dovoljno dobro ne poznaš) koje nisu toliko politizirane ili javne. Ali kao što bi rekao messer Aretino »sudbina je bila ne-

prijateljski raspoložena prema tebi i nagnala te da zarađuješ kruh vještinom pera i nije ti dala sposobnost da ga zaradiš na neki drugi način« — i ti znaš da ti je kasno.

I ostaje ti samo da se prebrojiš: čime su te sve krstili. Više ti i ne pada na pamet da se pitaš zašto su te krstili baš tim imenima, a ne nekim drugim, jer si već shvatio da su razlozi — kao i kod vjerskog krštenja — sasvim metafizičke prirode. Prebrojavanje je posve mehanično, kao što je izbor etiketa bogat: uvrede, pljuvanja, nabacivanja blatom, odmahivanja rukom i udarci nogom, insinuacije, pogrde, sumnjičenja, optužbe, podmetanja i glasine, kukuruz pod koljenima, pepeo i prhut u prorijeđenoj kosi. I kad rasprostreš tu prljavu lepezu, shvatiš da ona nije plod povremenih histerija, nervoznih ispada, slučajnih zlikovaca — nego da je plod iste historijske nužde, koja ti neprestano visi nad glavom; da je plod koordinatnog sustava u koji smo svi uhvaćeni. Kad ne bi bilo tako, lako bi bilo oprostiti i zaboraviti — ta, vremena su teška, bože moj!: »neka prošlost pokopa svoje mrtve«! — i hajde da štogod konstruktivno gradimo!

Ali shvatiš ubrzo, da možda zbilja ne treba zaboravljati, nego zabilježiti. Ne zato što bi možda bilo neke naročite nade za bližu ili dalju budućnost, nego zato jer tvoji učitelji odgajaju u istom duhu i svoju i tvoju djecu, i već stupaju na pozornicu novi proroci, indoktrinirani balavci, kojima se sviđa igrati istu igru, dijeliti iste lekcije, nadijevati ista imena. Tko će im se usprotiviti? Laboratorijski zamorci, elektrogitaristi, nogometaši, slušaoci i gledaoci sredstava za masovnu komunikaciju? Treba bilježiti, da bi im se usprotivila njihova vlastita prošlost. Ako i nismo svoja sadašnjost, njihova smo prošlost svakako. Neka nas čitaju bar zato, da bi nas mogli falsificirati!

Treba bilježiti već za skromno ljudsko zadovoljstvo, da se nisi povukao sa scene kao kakav duševno poremećeni i pomalo smiješni Hamlet — figura iz literaturne ropotarnice — koji nije rekao što misli čak ni u monolozima koje nitko ne sluša. Naivni Hamlet! on je još jadan vjerovao u »savjest kralja«. Mi danas više i ne mislimo o kraljevima, kao Shakespeare, da su ljudi, mi ih osjećamo oko sebe kao potpuno nesvjesnu mašineriju.

Zaista, bude li itko za stotinjak godina prelistavao pisane dokumente ovoga doba, kako će malo u njima naći ljudske stvarnosti! O, bit će zabilježena među njima velika djela epohe i prepoznat će se bez sumnje najveće zablude, ali koliko će u svemu tome biti zapisano od moga i tvoga života, pravog, nehistorijskog života, čitaoče? Na žutim stranicama časopisa i novina razabirat će se jedna beznadna i tragikomična zbrka pojmova i ideja, iz koje nitko živ neće moći shvatiti gdje je tko stajao i što je htio reći. I tko ne bude znao čitati između novinskih redova, kao što mi naučili ili ne bude imao ključa za šifriranu literaturu, ili ne bude imao milosti (kao što je neće imati) za pokoljenja koja su se mučila da dođu do najobičnijeg rječnika svoga jezika, ni zbunjene i preplašene intelektualce, koji su se mučili da uopće dođu do riječi, taj će nemilosrdni potomak osjetiti s požutjela papira samo ćuh ludila, neurotičku jezu, smrad mračnih kompromisa i poraza, i odmahnut će rukom, izgubivši svaku nadu da se u tim tekstovima može orijentirati, i pomisliti možda kako smo svi bili ili groteskni donkihoti ili amoralni prevrtljivci ili naprosto kreteni.

Stoga vas molim da bacite letimičan pogled na ovaj niz trnovih kruna ili crvenih kapica sa zvončićima (kako hoćete), koje su mi naticali na glavu, već kako je historijska nužda nalagala. Kad bih prebrojao ovdje sve etikete, koje su mi nalijepili kolektivno, u društvu s mojim plačidružima po peru, ovaj bi popis bio beskrajan — navest ću ovdje samo ono nazivlje, koje je bilo upućeno samo mojoj skromnoj malenkosti.

Prišivanje etiketa seže duboko u prošlost i počeci mu se čudno poklapaju s onim razdobljem mog mladog života, kada sam počeo koliko-toliko misliti svojom glavom. Ili sam ga barem ja tek tada primijetio — etiketiranje je počelo mnogo prije moga rođenja. Jer nisam dospio još pravo ni poderati prvi par hlača na gimnazijskim klupama, kad mi je već u svijest bila usađena nejasna krivnja zbog mojeg »buržoaskog« porijekla. O svojem porijeklu nisam do tada puno razmišljao, ali su me ubrzo natjerali da oko toga razbijam glavu. Mladom se čovjeku teško osloboditi kompleksa krivnje, ali ga ne možeš spriječiti da misli logično: Zar ja moram trpjeti zbog grijeha svojih predaka? Ako je tako, kod kojih predaka prestaje moja odgovornost? Kod Adama? Znači da kateheta, na fakultativnim vjerskim satovima ima bar u nečemu pravo: postoji istočni grijeh! Ili bi možda bolje bilo reći — zapadni?

Što se mog osobnog »buržoaskog« porijekla tiče, moj otac je bio sudac, a moja majka srednjoškolski profesor, i nikako mi nije bilo jasno, kako to da njihove slučajne profesije mogu na bilo koji način određivati i njihov moralni lik. Što su ti činovnici, kuferaši, mogli imati s »buržujima« iz tadašnjih humorističkih i manje humorističkih listova? To više, što sam ja i onda mutno znao, da su oni po svom intimnom opredjeljenju ono što bismo danas u kakvoj zapadnoj zemlji zvali »lijevim intelektualcima« ili, manje laskavo, »salonskim ljevičarima«. Kojekakvi naivni humanistički ideali (svi ljudi su braća, umjetnost je svetinja, etc.) shvaćali su se u mom kućnom odgoju veoma ozbiljno i patetično. Što se opet materijalnih prilika tiče, i ono malo što su moji jadni roditelji možda mogli steći svojim profesionalnim radom, poput pljeve raspršio je rat i niz poslijeratnih obiteljskih nevolja. Bili smo, kao obitelj, manje-više činovnička sirotinja, i još ni danas ne vidim da smo se po čemu razlikovali od susjeda krojača, ili radnika u »Končaru«, ili primalje, koji su svi stanovali u istoj na brzinu sklepanoj poslijeratnoj novogradnji. Ali ipak mene je resilo »buržoasko« porijeklo, i mjesto da se ponosim svojim roditeljima, koji su u veoma teškim prilikama uspjeli sačuvati vedrinu i ravnotežu duha, i unatoč siromaštvu i bolesti sačuvati dostojanstvo i poštenje, ja sam ih se morao gotovo stidjeti. Ako ih i nisam morao uvijek, u mnogobrojnim cirkularnim upitnicima koji su tada obilno kolali, svrstavati pod »buržuje«, ostalo mi je samo da ih svrstam pod sumnjivi pojam »inteligencije«, u najbolju ruku »poštene inteligencije«.

Pomodno ludilo suđenja po porijeklu kasnije je malo popustilo (citirat ću ovdje jednog salonskog ljevičara: »Odbaciti pojedinca zbog njegove klasne pripadnosti ili prosuđivati njegov odnos prema društvu isključivo u klasnim pojmovima, znači reducirati ljudskost na apstrakciju«) ali ni do dana današnjeg nije posve iščezlo, pretočivši se u druge formule. To pretakanje pokazuje kako su formule uvijek važnije od svog sadržaja. Tako se, na primjer, mnogogodišnji pritisak na pisce, koji sam i ja iskusio, da pišu o radnicima i o problemima narodnih masa pretvorio jednim hokus-pokusom u pritisak da pišu *za* radnike i *za* mase — na sreću, taj je pritisak danas više društvene nego političke naravi.

Druga velika ideološka naljepnica, koju sam stekao već u školi, bila je da sam individualist, koji se izolira od masa. Gdje su bile te mase od kojih sam se izolirao, ne znam još ni danas — natjeravao sam krpenjaču (jer su gumene dušice za lopte onda bile luksuz), rješavao matematičke zadatke, s ozbiljnošću slušao predavanja o Lisenku, pisao sadržaj *Mlade*

garde, išao na radne akcije, gledao filmove o Čapajevu, jedva skucao koju paru da kupim pet *Kozara* ili *Sutjeski,* da ih popušim u školskom zahodu, i uopće radio sve što i ostali moji školski kolege, buržuji i neburžuji. Čak sam u stanovitom negativnom smislu bio i previše kolegijalan (ja sam, jasno, mogao biti kolegijalan samo u negativnom smislu), pa sam koristio ono malo autoriteta što sam ga kod nastavnika imao kao razmjerno dobar učenik i vješti svadljivac, da bih štitio nestašluke ostalih, i opravdavao zajednička kršenja školskih zakona. Od kojih je najveći skandal, i opet s ideološkim prizvukom, izazvalo dizanje jednih ženskih gaćica, uz pjevanje razredne himne, na stijeg postavljen u školskom dvorištu za svečane zgode. Ali ipak u karakteristikama, koje su uvijek pisali neki ljudi koje sam jedva poznavao i koje su me pratile uokolo, kamo god ja išao, u plavim zapečaćenim kovertama, stajalo je da sam individualist, da se izoliram, i da gledam s visine na obične ljude. U ono vrijeme su sve to bili ozbiljni grijesi: individualist je bila gotovo psovka.

Ali glavni su moji grijesi u tom razdoblju života bili odjevni. Još se danas jasno sjećam mržnje i netrpeljivosti u glasu jednoga posebno naprednog nastavnika, koji je javno, pred cijelim razredom, napao moje *ispeglane* hlače kao znak samoisticanja, izdvajanja iz masa, tjeranja buržoaskih navika i uopće kao ostatak staroga društva. Jasno se sjećam svoga totalnog zaprepaštenja, jer u to doba nikakvu važnost nisam pripisivao ispeglanim ili neispeglanim hlačama: hlače mi je peglala mama, koja je kao pravi ostatak staroga društva smatrala da u školu moram ići odjeven čisto i uredno, da je »ne bih sramotio«; meni samom su ispeglane hlače bile samo na nepriliku, jer su zahtijevale oprez u važnim sportskim natjecanjima, koja su se održavala po hodnicima škole za vrijeme odmora. Ali možda se nisam toliko zaprepastio zbog primjedbe na »ispeglane hlače« koliko zbog bezrazložne mržnje, koja je tako neočekivano prosiktala iz tog čovjeka, s kojim inače nisam imao nikakvih naročitih sukoba, pa ni odnosa uopće (profesori su se onda mijenjali velikom brzinom).

Tu istu mržnju, to siktanje, netrpeljivost u glasu, tu provalu potmulog bijesa, bezrazložnog, nerazumljivog jeda, čuo sam — uvijene u stanjol nejasnih i nevažnih riječi — mnogo puta kasnije. I uplašio bih se uvijek, kao i onda, ne prijekora, ne optužbi, nego upravo tog otrova, tog strašnog mulja koji se podizao negdje iz dubina tih ljudi, koji su optužbe izricali.

Druga velika odjevna ili, da kažemo možda obuvna optužba ticala se dvobojnih, žuto-bijelih cipela, koje su bile posljednji krik mode negdje prije prvog svjetskog rata. Dobio sam te cipele u jednom od onih paketa stare i poluiznošene robe, koje su razne dobrotvorne organizacije slale iz inozemstva kao poslijeratnu pomoć — da li Crveni križ, kvekeri, američki starokatolici, ne sjećam se više. Ondašnja naša moda bila je, što s ideoloških, a što s materijalnih razloga, jednolična i siva kao jesenji dan, i oblačeći takve cipele, ja sam bio izložen mnogoj zajedljivoj pridan, i oblačeći takve cipele, ja sam bio izložen mnogoj zajedljivoj primjedbi svojih školskih kolega; osim toga, cipele su mi bile i tijesne. Ali kako su moji roditelji u to doba veoma teško spajali kraj s krajem, cipele sam morao nositi naprosto zato što nisam imao drugih.

Nažuljan dakle tim dvobojnim cipelama, sa zaprepaštenjem sam čuo na jednom razrednom ili omladinskom, ne znam više točno kakvom sastanku, da su te cipele jedna od glavnih točaka takozvane »drugarske kritike«, koja da bi bila zadovoljavajuća mora postati i »samokritika«, to jest, posipanje pepelom. Optužba je glasila, da tjeram »frajersku« modu (što je značilo koliko i »prozapadnjačku«), i da se na taj način izdvajam iz puka i gazim sveta načela socijalističkog oblačenja.

Kako se u to vrijeme glavni ideološki rat vodio protiv cipela s izrazito visokim potplatom od sirove gume — takozvanih »gumerica« ili »gumidžonki« — i još opasnijih »špagerica«, s potplatom od pletena konopa (i jedna i druga moda bile su bez sumnje posljedica opće oskudice cipela s pravim džonom), još i danas sumnjam da je ideologija izvela na tom satu »kritike i samokritike« jedan opasni zaokret protiv dvobojnih cipela samo zato, da bi zakačila mene. Odonda se nisam nikad posve oslobodio dojma da ideološki pravci znaju lako postati krivuljama, kad nekoga treba smotati.

Danas kada i najžešći ideološki borci nose talijanske cipele, teško je shvatiti, da te netko moralno ocjenjuje gledajući ti u noge. Danas nitko ni od stida ne obara očiju. A ja sam se u posljednjim razredima gimnazije, s jednim od prvih honorara zarađenih pisanjem u novine dugo kolebao u duševnim mukama pred izlogom trgovine dok nisam odlučio da kupim svoje prve gumerice. Špagerice — to ne! špagerice još ni dan-danas ne mogu pogledati bez dubokog uboda krivnje.

Kad se već ovdje ovako nostalgično prisjećam školskih dana, dopustite mi da kažem štogod i o frizurama. Mogao bih štoviše napisati jedan cijeli skolastički traktat o frizurama. Na strogoj ljestvici, gdje su frizure bile raspoređene po svojoj ideološkoj vrijednosti, najgore su kotirale dvije: kokotica i tarzanica. Prema današnjim čupavcima i jedna i druga bile su slika i prilika nevinosti. »Kokotica«, u kojoj su bili očigledni elementi naših seoskih đilkoških frizura, bila je glatko zalizana sa strana, a u sredini se dizala ponosna kresta, po mogućnosti na samom vrhu malo kovrčava, katkada i do pedlja iznad tjemena. »Tarzanica« je manje-više bila ono, što je nosio Johnny Weismüller u filmovima o Tarzanu — gotovo jedinim američkim filmovima koji su do nas stizali. Borba protiv obje frizure bila je jednako oštra i beskompromisna. Jedina frizura, koja se priznavala kao ideološki posve čista, bila je glatka kosa srednje dužine, ali ne sasvim zalizana — morala je malo padati na čelo, à la Jesenjin, Majakovski i drugi revolucionarni likovi. Jasno, veoma je dobro kotirala i do gola ošišana brigadirska lubanja, i to uglavnom na »tricu«. Ošišati se na »nulericu« bio je već društveni *faux-pas.*

I najsitniji detalji odjeće znali su pasti pod udar ideološke kritike: širina hlača kod manžeta morala je iznositi najmanje 24 (to je bilo i službeno utvrđeno školskom okružnicom) a na košuljama se nikako nisu rado gledali široki ovratnici s velikim otvorom na grlu, gdje je opet bilo zazorno nositi kravatu uopće, a posebno kravatu vezanu u istostranični trokut.

I sve bi se to možda moglo smatrati malo čudnim školskim propisima ili bezopasnom javnom igrom, da u doba naročito žestokih kampanja za čistoću društvene zajednice, po uglovima grada nisu stajale grupe dobro odjevenih i posebno pouzdanih ideoloških boraca, koje bi te znale ostrići kao ovcu, isjeći ti škarama kakav posebno »frajerski« odjevni predmet, a onako pride, da naplate svoj trud, još bi prebili boga u tebi. Pa i to bi se možda moglo otpisati kao malo pretjerani izljev viška energije, koju ti žustri omladinci nisu potrošili u drugim javnim manifestacijama, da na ozbiljnim sastancima u okićenim dvoranama nisu ljudi odgovorni i svjesni izricali te iste odjevne optužbe u istom duhu s riječima kao što su »saboter« i »neprijatelj«, i »ostatak staroga društva«.

Ti su mi sastanci utjerali u kosti prvi pravi strah: dok sam gledao, ne znajući točno o čemu se radi, kako kolege kolegama udaraju nogom u

stražnjicu, izbacujući ih iz dvorane, a time i iz »naše zajednice«, čisteći tako društvo od Nepoželjnih elemenata i Ostataka, shvatio sam kako je lako oko nekoga stvoriti psihozu, udariti mu žig sramote, osuditi ga bez suca i porote, zauvijek ga etiketirati i izložiti ga neurotičkom nasilju. Kako su lako i brzo — razbacavši među puk tek pregršt formula — govornici uspjeli uvjeriti dvoranu da joj je netko neprijatelj! I kako je dvorana bila željna neprijatelja — još riječ dvije i kamenovali bi svakoga na koga bi govornik pokazao prstom!

Na tim sam sastancima isto tako shvatio da se nepisani zakoni ponašanja ne odnose samo na odjeću, nego na sve što jesi i što činiš — i da ti zakoni transcendiraju razum i sudske zakone. Jedan od elemenata, koje nisam uspio nikada do kraja savladati, bio je način govora: na sastancima, gdje se raščišćavaju problemi društva, politike i ideologije, a posebno kad se govori o »drugim« ljudima, ne može se govoriti ni istim glasom, ni istim rječnikom kao s prijateljem na ulici, ili kao s radnikom u tvornici ili seljakinjom na tržnici. Svi smo mi čuli razne varijante tog načina govora, a ako čovjek zastane na čas i sabere sve te govornike u jedno, može točno zamisliti jedan glas, vokabular, sintaksu i retorsku gestu, koji bi ideološki bili potpuno *à la mode*. Bezbrojne sam opomene dobio zbog »neozbiljnosti« ili »omalovažavanja« naprosto zato, jer mi glas nije bio dovoljno unjkav, terminologija nedovoljno aktualna, a predmet govora nije bio tek citat iz klasika ili dnevnih novina (koje smo tada na posebnim satovima »prorađivali«).

Bilo bi nam svima lakše kad bismo mogli dobroćudno reći, da su, eto, vremena bila prijelazna, da su ljudi bili malo histerični od rata, pa su znali malo pretjerati u ideološkom žaru, da je sredina bila malo zaostala pa je i dobre ideje katkada shvaćala previše doslovno ili deformirano. Sve su to stvari razumljive i oprostive.

Ali čak i najsirovije naivnosti nastavile su se i kasnije, pretačući se samo u druge formule: čak i ideološki rat za ispravno odijevanje ostao je vrlo duga vijeka. Kad sam se upisao na fakultet vjerovao sam da ću odahnuti od takvih stvari. Ali na jednom od prvih sastanaka studenata, kojima sam prisustvovao, slušao sam govor jednog kvadratnoglavog jakote, koji je zataknuvši palac jedne ruke pod pazuho i udarajući šakom druge po govornici gromoglasno i odlučno osudio jednog mog nešto starijeg kolegu zbog nošenja onog svilenim rubom opšivenog, u sredini pravilne polulopte malo udubljenog polucilindra, koji se kod nas popularno nazivao Eden-šeširom. Moj je kolega kupio taj šešir u pola cijene, u komisionu, zbog neke nevidljive mrlje ili greške u izradi, i tako je počinio grešku mnogo veću i vidljiviju, stekavši trajnu mrlju na reputaciji. Taj je Eden-šešir bio valjda nezgodan već po samom imenu, pa iako upotreba naziva nije bila poluslužbeno zabranjena kao u slučaju Trumanovih jaja, nije bila ni politički oportuna.

U jednoj svojoj kratkoj priči, priličan broj godina nakon ove studentske šeširijade, opisujući nošnju nekih mladića spomenuo sam »montgomery« ogrtače — bili su to zeleni kaputi od gumirana platna, s epoletama koje su se kopčale na ramenu. Urednik novina, kojemu sam ponudio priču, pozva me na razgovor pa iako nije priču odbio *samo* zbog tih ogrtača (bilo je u toj priči i kojekakvih drugih ideoloških grešaka), te mi je ogrtače svakako nekoliko puta spomenuo, kao netipične za nošnju naših omladinaca, kao riječ nerazumljivu čitalačkim masama, i kao neko »inzistiranje« koje »bode oko«.

Nošnja je valjda uvijek bila nekakav pokazatelj društvenog statusa, uniforma koja označava pripadnost — po diktatu običaja, ako ne

po programu — pa su takve pojave kao što su dendizam, ili individualna ekscentričnost, ili naprosto totalni nehaj prema normama odijevanja označavale upravo protest pojedinaca ili slojeva prema društvenoj uniformiranosti i nasilju konformiranja. U to vrijeme, koje je tako isticalo svoju demokratičnost, nošnja nije više znak statusa, ona postaje nešto mnogo gore: mjerilo tvoje ideološke orijentacije.

Svi oni, koji su zajedno sa mnom proživjeli revolucionarne poslijeratne godine, i koji su ipak dobili gratis karte za otvorenje Hrvatskog narodnog kazališta, možda će s pravom posumnjati u točnost ove moje tvrdnje — nošnja je ponovo stvar statusa. Ali tu, ne tako davno, prije ciglih pet-šest godina, nakon prijema priređenog u čast uglednih pisaca jedne strane zemlje, vodile su se duge skolastičke diskusije između ozbiljnih i odgovornih drugova oko toga da li smo jedan moj kolega pisac i ja stavili tom prigodom leptir-kravate zato da bismo našim vrijednim gostima pokazali svoj nezgodni ideološki stav, ili je naša namjera bila tek da se svečano odjenemo za tako važan društveni događaj. Ta je diskusija svršila prilično dobroćudno, ali, da je vremenski zamislimo još pet-šest godina unatrag, ona je lako mogla dobiti veoma maligni značaj i nepredvidivi opseg.

Današnjem će se mladom intelektualcu ovo natezanje možda pričiniti neozbiljnom dječjom igrom, ali mi smo u takvim igrama proživjeli svoj život — i možda opterećeni vidimo njihov produžetak ili transformaciju u svemu oko sebe — pa će nas te igre dopratiti valjda i do smrti. Uostalom, smrt ni iz početka nije bila isključena iz igre: koliko se onda razmišljalo hoćeš li rodu svome postaviti na groblju križ ili zvijezdu, hoćeš li ga opojati s popom ili s govorom odbornika.

Današnjem prosječnom mladiću koji svira i pleše u *disco*-klubovima sve što je čuo dan prije na svjetskoj televizijskoj mreži, činit će se smiješnim i besmislenim ratovi koji su se vodili u staromodnim »plesnjacima« oko šlagera, jazza i bugi-vugija. »Bugi-vugi« je bio pravi javni bauk, »rock'n 'roll« samo nepoželjan, a već su ugledne matrone uživale gledajući svoju dječicu kako vrte turićima u »twistu«. U Klubu književnika pijano društvo mladih literata bilo je ozbiljno javno ukoreno zbog repertoara svojih lumperskih pjesama. Sve to, sve to veoma je smiješno danas onima, koji ne znaju, kako su te stvari lakim i brzim postupkom mogle postati opasne, pa i tragične, i koji ne vide (jer možda nemaju razvijeno šesto čulo) kako se ta ista logika preobražava u druge formule i etikete, dirigiranog »javnog mnijenja«.

Ako je tada popularna »teorija odraza« — da literatura odražava stvarnost — ta sretna formula koja je pisce svodila na lako razbiva zrcala, trebala kakve egzemplarne potvrde, mogla ju je lako naći u književnoj atmosferi istoga doba: apsurdi života ponavljali su se u apsurdima literature. Književni horizonti nisu bili širi ni vedriji od tadašnjeg tekstilnog ili sartorijalnog stanja, a intelektualni život bio je manje ili više skolastičko natezanje gotovih formula iz svetih spisa na kojekakve »slučajeve«, koje bi praksa povremeno izbacila na vidjelo, obično kao kakav »eksces«.

Jedna od prvih, iako ne i najnevinijih uvreda, koje su se srućile na moju glavu, kao i na glave mojih kolega po peru, bila je »modernist«. Današnjem je čitaocu već veoma teško shvatiti, da su se uz taj inače ne baš jasni pojam, uz koji danas možemo vezati samo neke povijesno-književne ili formalno-estetske značajke, vezale veoma teške ideološko-političke konotacije i veoma konkretne posljedice: da vas, uzmimo, ne objavljuju, a ako vas i objave gdje u kakvom sitnom časopisu, da vas

napadnu u politički autoritativnim organima i dnevnicima s visokim tiražom, da ste »zagrebački bezumnik«, »iracionalni gorila«, »dekadent«, da ispuštate »tarzanske krikove«. Taj »tarzanski krik« mogao bi danas biti kakva kerempuhovska šala, ali onda je između redaka bilo jasno da se tu radi o jednom izrazito prozapadnjačkom kriku — preko filmova o Tarzanu. »Iracionalizam« bi se kao optužba mogao identificirati s običnim protestom takozvanog zdravog razuma, da onda u našoj službenoj estetici nije postojala gotova jednadžba, da je iracionalizam isto što i fašizam — stoji to napisano u djelima nekih naših još uvijek vodećih odličnika.

Sve bi to bilo još razumljivo ili barem objašnjivo, da se sve te formule, etikete, to crno nazivlje, nije javljalo gotovo uvijek u parovima — i da je pri tom parni pojam bio jednako uvredljiv, pogrdan i opasan, i ma koliko suprotan bio po značenju, uvijek se svaljivao na istu glavu. Tako je optužba da si »modernist« veoma lako našla ravnotežu u pogrdi da si »reakcija« ili »konzervativni natražnjak« ili čak, jednom, i »pasatist«. Tvoj »tobožnji avangardizam« uvijek se lako dao upotpuniti tvojim »tobožnjim tradicionalizmom« — a ja sam, u svojoj kratkoj književnoj karijeri, bio čas jedno, čas drugo, a katkada oboje istovremeno. Što sam sve to bio »tobože« samo pokazuje da nisam čak ni to mogao biti kako valja.

Od pogrdna pojma »modernist« nisu bili daleko ni još pogrdniji pojmovi »kozmopolit« i »déraciné«, što će reći odrod. Kozmopolitizam je kao pogrda došao ravno iz političke terminologije, a pojam »déraciné« izmislili su oni ideološki smetlari naše književnosti, koji su naučili dvije-tri riječi francuski, da bi mogli grditi francusku dekadentnu književnost i domoći se kakve diplomatske službice. U vrijeme kad se cjelokupna naša književnost nasilno odnarođivala, slijedeći po svaku cijenu primjere jedne strane, iako bratske, književnosti, taj »déraciné« je svakako bio crni humor. Ali skolastički govoreći: jedno gubljenje korijenja potjecalo je od proleterskog internacionalizma, a drugo od neproleterskog kozmopolitizma. I »déraciné« i »kozmopolit« graničilo je manje-više s izdajom naroda i njegove borbe, pa iako nitko nije izveden pred sud zbog veleizdaje, pomanjkanje patriotizma predbacilo se literatima u nekoliko navrata javno.

Međutim, da bi se zakon ravnoteže parova održao na snazi, i ja sam, kao i mnogi drugi, kršten uskogrudnim nacionalistom, »poznatim po svojim nacionalističkim uvjerenjima«, pa čak i lokal-patriotom, čim se za to ukazala prilika.

U to se vrijeme naučavalo, kako nema književnosti bez politike, kako je štoviše svaka književnost *per se* i politički čin. U kontekstu takvog naučavanja mene su znali proglasiti čak i »apolitom«; izrečena ozbiljnim glasom na nekom važnom sastanku, na kojem se odlučuje o tvojoj budućnosti, ta je etiketa mogla označavati veoma veliki grijeh. Međutim, nije prošlo mnogo godina, a na jednom isto tako važnom i ozbiljnom sastanku mi se reklo: »*Mi* nemamo ništa protiv tvoje literature, piši ti samo, kod nas je umjetnost slobodna — ali ne petljaj se u politiku!« U skolastičkim krugovima pronađena je tako sretna formula za mene (i za još neke kolege) da sam dobar pisac, ali da su moji feljtoni i članci »politički pamfleti«.

Tako sam od »apolite« preko noći avanzirao u »političkog borca«. Razumije se, nisu moje skromne spise proglašavali naprosto politikom, nego, kao i svaku politiku koja nije poželjna, politikantstvom, furtimaštvom, ezopovskim jezikom, skretanjem i podmetanjem, nesnalaženjem i »političkom nepismenošću«. Gotovo u istom dahu proglašavali su me »defetistom«, »demobiliziranim« i »dezangažiranim«, pa čak i »nihilistom«, a s druge srane »plaćenom opozicijom«, »ideološkim neprijateljem«, »barjaktarem ovakvih ili onakvih snaga«, pa čak i »kolovođom«.

Zadrtim šovinistom i nacionalistom proglašavali su me kad god je to nekome zbog nečeg bilo potrebno — ugledan političar me tako nazvao jednom iz čista mira, u dnevnim novinama, samo zato jer sam u tom času trebao biti izabran na jedan razmjerno odgovoran položaj. Ali da bi se ravnoteža konfuzije spasila — istovremeno me jedan žestoki Hrvat i moj bliski kolega optužio na jednom sijelu, da sam se prodao Srbima, a jedan profesor naše književnosti u inostranstvu predbacuje mi da sam se odrekao hrvatstva, jer da su sva negativna lica u jednoj mojoj drami koja se izvodi u Beogradu — Hrvati. Dok sam pisao književne kritike nazivali su me »dželatom iz Zagreba« jedni, a drugi me optuživali da dovoljno ne slavim naše, hrvatske, pisce. Nitko se živ, od ugledna političara do posljednjeg provincijskog stihotvorca, uvrijeđenog kritikom, nije potrudio da u tom javnom i polu-javnom blaćenju pruži i tračak objašnjenja i mrvicu dokaza. Etikete su važne, a ne detalji! Važno je »pravovremeno zauzeti stav« pa bilo to prema čemu! Ali u cijeloj toj konfuziji ipak se može nazrijeti stanovita metoda: uvijek se zna tko pije, a zna se i tko plaća!

Imam svakako takozvani »subjektivni« dojam, da sam plaćao uvijek ja. Optuživali su me doduše podjednako da sve radim za plaću, da sam zlatoljubac, kao i to da sam beznadni romantični donkihot. Optuživali su me zbog laktaštva, jer da samo želim da se domognem kakve fotelje, ali istovremeno i da već dugo fotelje zauzimam. Optuživali su me da se borim samo za sebe, ali i to da sam klikaš, grupaš, maltene *mafioso*. Optuživali su me zbog nerealističnosti i nepopustljivosti, a istovremeno zbog kompromiserstva i elastičnosti. Što grdim vlast i što se vlasti ulizujem. Ali s koje god strane dolazila, kakva god bila, svaka je takva optužba ujedno bila i razlog da za nešto negdje platim. Pa sam već pomislio da mnogobrojnim tužiteljima i grditeljima ponudim da platim što god se može unaprijed, samo da me ne grde — platit ću, ako se mora, ne treba još i pljuvati po meni.

Kad sam šutio i držao se po strani, onda su me na sav glas optuživali da sam se demobilizirao, da ne dajem obol javnom životu, da se ne zalažem za opću stvar, da sam »kabinetski radnik« i da sam se zavukao u »kulu bjelokosnu«. Kad sam progovorio o stvarima javnim i nekabinetskim, onda bi se osulo po meni drvlje i kamenje, da sam kritizer, politikant, da nemam »pravilne poglede«, da sam »dezorijentiran«, da se petljam u stvari koje me se »ne tiču«, pa čak i da su »javna natezanja ni oko čega moj privatni izvor prihoda«.

Dok je bilo u modi da se moje »modernističko« pisanje drži nerazumljivim i nepristupačnim, onda su me krivili što ne govorim za narod, za mase ili radnike; kad se ispostavilo da mali broj čitalaca ipak čita i razumije što pišem, onda sam postao pamfletist, koji traži »jeftinu reklamu«, »senzaciju«, »jeftinu popularnost«, koji apelira na razne »elemente« u čitalačkim masama. Još i danas u dnevnim novinama postajem prema potrebi »elita« koja se iživljava u »zatvorenom krugu« ili opet propagandist koji »naturava svoje jadikovke javnosti«, koji se »nameće« našoj publici i koji nastoji »proturiti« svoje poglede u tisak.

Kad već spominjem novine, dopustite mi da podsjetim, da se meni (i mnogim drugim piscima) već cijelo desetljeće i više svaljuje na glavu neki izmišljeni feud između novina *kao takvih* i pisaca *kao takvih*. I tu

etikete zamjenjuju svoj sadržaj: uvijek se radilo o tome između *kakvih* novina i *kojih* pisaca postoji sukob. Novine su se isuviše često identificirale s javnošću, isuviše olako sa službenom politikom — gotovo sve ovo nazivlje, kojim sam bio čašćen, primio sam, ako ne od samih novinara, a ono barem posredstvom novina. Bilo kako bilo, bio sam ipak jedan od pisaca, koji su najviše pisali u novine, tako da su me moji kabinetskiji i znanosti naklonjeniji kolege optuživali da sam se prekvalificirao u jeftini žurnalizam, ali — da se sistem ne bi narušio — novine su me u jednom slavnom članku optužile da »nisam htio surađivati«, a u drugom da »prezirem novinstvo«. Kad sam surađivao bio sam napadan da sam se novinama »prodao«, a kad nisam surađivao, onda je nastala vika »zašto ne surađuješ?«.

Svakako, jedna od najnovijih i najapsurdnijih optužbi, koju sam pročitao, potječe od jednog kvazinovinara, koji mi predbacuje da sam se »naobjavljivao knjiga« — što je ravno optužbi pekaru da se kruha napekao — pa da što ja sad tu zanovijetam u nekom članku! Manje-više, što mu se miješam u posao! Istina, da mi je na sastanku neke komisije jedan golobradi *politico* u vezi s istim mojim člankom predbacio, da što se time bavim, mjesto da »knjige objavljujem« protiv kojih, kako je blagorodno rekao, »on nema ništa protiv«. Raditi, raditi i samo raditi, rekao je još.

Koliko se riječi i crnila prosulo, da bi se došlo do javnog i patetičnog zaključka da jedna »zdrava sredina treba živu kritičku riječ«, da stvari »treba raščišćavati« ili još novije »diferencirati« — jasno: kritički — ali čim bih štogod umjereno zucnuo, imali su pri ruci prikladnu mišolovku: da moj istup nije »kritički«, nego »kritizerski«, da nije »konstruktivan«, a kad bi došlo do gustoga i da je »zlonamjeran«.

Kad bih spominjao slobodu, odmah se netko požurio da mi objašnjava kako apsolutne slobode nema. Povremeno su mi slobodu »davali« ili »garantirali«, ali kad bih za njom posegnuo rekli su mi da je »zloupotrebljavam« ili da je shvaćam »formalno-apstraktno«. Kako sloboda nije formalna ni apsolutna, nitko mi je nije ni formalno ni apsolutno oduzimao, ali nakon kakvog nezgodnog članka ili govora imao sam mjesecima, pa i godinama problema kako kruha da zaradim.

Uglavnom, ni kroz jednu gužvu, koja bi se pojavila na ideološkom nebu, bio ja počinitelj kakva grijeha ili ne, stajao ja po strani ili sâm zakuhao kašu, nisam prošao neokrznut. U svakoj ideološkoj panici moje su drame skidali s repertoara, članke mi odbijali, izbacivali moje priloge iz knjiga, stavljali me na kojekakve crne liste, zadržavali i zatezali objavljivanje, uzimali mi nagrade ispred nosa (koje bi žiriji već izglasali) nisu dopuštali da se domognem namještenja (kad bi me već kakva ustanova i pozvala), čak su mi ponegdje dobri ljudi i honorar platili — prema ranije sklopljenom ugovoru — samo da me ne bi morali tiskati u kakvom kritičnom času — i to ne zato što bi baš ta stvar bila ideološki nezgodna, nego što mi je ime bilo proskribirano, i što se moji spisi »čitaju povećalom«, kako je izvolio reći jedan urednik. Neke su moje knjige izlazile sa sedam godina zakašnjenja, neke se drame izvodile četiri godine nakon što su bile prihvaćene za izvedbu. U pojedinim težim razdobljima ostao bih bio kao riba na suhom, da se nisam znao okrenuti kakvim ideološki bezopasnim poslovima, to jest, robi komercijalnoj i masovnoj, anonimnim prijevodima, i uopće popularnom šundu, kojeg samo još u našim novinama teoretski brane i opravdavaju.

Kad već spominjem prijevode i prevođenje, reći ću i ovo: danas je lako biti prevodilac! Nekada si zbog prijevoda mogao stradati gotovo tako, kao da si sam napisao djelo stranog autora, osobito ako se njegovo ime nije nalazilo na listi politički prihvatljivih pisaca. Ponekad su gotovo sve grijehe T. S. Eliota i »anglo-američke« poezije (dok je to još nekome bilo važno — danas je to svima deseta briga), pripisali meni, koji sam ih samo prevodio.

Na primjeru mog skromnog bavljenja engleskim jezikom i književnošću uspio sam vidjeti kako se blaga optužba za literarnu ksenofiliju ili književni trač o »posudbi« ili »epigonstvu« u tren oka — u drugim koordinatama — pretvara u ozbiljnu i opasnu klevetu da sam strani plaćenik, zapadni agent, pa čak izravno i špijun. Kao špijun bio sam doduše toliko vješt, da se protiv mene ne može podići parnica, ali toliko nevješt, da to ipak svi znaju, pa da se to lansira kao glasina u svakom trenutku kada me treba »lupiti po prstima«. Bio sam špijun uglavnom »anglo-američki«, ali čuo sam povremeno da sam i »ruski« (nikad se ne zna!).

Bio sam dakle već gotovo sve što se može biti: »neprijatelj naroda« ali i »režimski čovjek«, »sluga vlasti« ali i »strani provokator«, bio sam »istaknuti pisac« ali u društvu s drugim »istaknutim piscima« bio sam, kao potpisnik jednog dokumenta, bombaš, podrivač bratstva i jedinstva, veleizdajnik. Bio sam naš »priznati pisac«, »eksportna roba«, ali i »piskaralo« i »bitanga«. Bio sam šovinist i izdajnik svog naroda. Bio sam član partije i »sumnjivo lice«. I što sad?

I što sam ja sad od tih mnogih epiteta? Jesam li čovjek od sto ili nijednog lica? I zašto mi nadijevaju sva ta imena: pa nitko u tom džumbusu nije pokazao ni najmanju želju da stvarno odredi tko sam, svima je samo trebalo da budem ono, što su u tom času htjeli da budem! I otimanje je, ponavljam, uzaludno: drugi o tebi misle, dakle jesi.

Da ne bi bilo nesporazuma: nikako ja ne mislim, da sam ja nešto posebno i da se tako nešto dešava samo meni. Govorim ovdje samo o sebi, jer mi je »slučaj« najbolje poznat. Sve se to obaralo i na glave mnogih mojih kolega pisaca, novinara, filozofa, i drugih javnih radnika. Mnogi su od pisaca to po svojoj naravi teže podnijeli, mnogima je stvarno i bilo gore, mnogi se od ponekog udarca nisu nikada oporavili. Mnogi su povukli logične konzekvence i prestali su pisati, ili su barem napustili sav javni život. Mnogi, koji su se rodili pametniji i sposobniji, nisu pisati ni počeli. Preprodaju kamione, pjevaju šansone, bave se politikom, igraju nogomet.

Oprostite mi stoga što vam ovdje ne odgovaram na pitanja »stručna« — čini mi se besmislenim u ovakvoj situaciji raščišćavati finese metrike ili analizirati metafore. Povlačenje književnosti u »stručnost« je, rekao bih, jedan od načina bijega duha pred nesavladivošću suvremene društvene i svjetske situacije. Jedino u čemu pisac može biti »stručnjak« jest život oko njega i u njemu. U ovoj situaciji, u kojoj je hrvatskom piscu — kao možda i svim piscima svijeta — zagarantiran svakodnevni obrok krivnje, kao što mu se garantira socijalno osiguranje, pisac se mora boriti čak i protiv etikete »stručnosti«, jer i ona, kao i svaka etiketa, potiskuje njegovo djelo u ono područje privida i opsjena, koje u suvremenom svijetu potpuno obavija dimnom zavjesom stvari kakve jesu i ostavlja, kao opasno oružje u rukama demagoga i mistifikatora, šarene igračke nazivlja. Čak je i većina pisaca danas od silne stručne kritičke terminologije zaboravila na literaturu. Od mnoge brige i pisanja za »slojeve« i »klase«, zaboravili smo običnog inteligentnog čitaoca — pojedinca. Od mnogih zastupnika javnosti, izgubili smo povjerenje u postojanje javnosti. Od stručnosti smo zaboravili ljudskost. Tu kao da leži

neko prokletstvo: sve što radimo kao da postaje samo sebi svrhom i zaboravljamo zašto smo to jednom počeli raditi.

Da bude jasno: ne krivim ja nikoga! Svi mi podjednako sudjelujemo u ovakvome svijetu, bilo da prividno njime upravljamo, bilo da se okrećemo protiv njega. Ali mi je dosta toga, da sam samo ja krivac za sve grijehe svijeta! Da što god ispadne negdje naopako, nađe se uvijek neki lukavac, koji upre prstom ravno u mene: »mi smo te, druže, upozoravali!« ili »zašto si šutio?«. Ne bih htio da i sam u sebe moram prstom uprijeti.

Zaista, u svemu tome nisam ništa posebno i nisam sâm. Slušajući kolege pisce iz raznih zemalja, s raznih strana globusa, počinjem pomalo misliti da sam ja već otpočetka bio na svim crnim listama na svijetu. Ovakav kakav jesam, i kakav možda hoću da budem, ili kakvim su me na kraju napravili, našao bih se na crnoj listi u svakoj božjoj zemlji. I dolazim tako do uvjerenja da razlozi protiv mene nisu nikako ideološki — jer ima li kakva ideologija u koju možeš strpati sve ove raznolike karakteristike kojima su me okrstili — nego sasvim osobni. To je gotovo bismo mogli reći nešto kao božanska pizma. Oni instinktivno, ali sasvim doslovno hoće baš *mene*.

Možda će se naći kakav prodavač etiketa, koji će to nazvati lijepom malom manijom progonjenja. Njemu bih možda mogao odgovoriti, da nije čudo što sam je u toku godina razvio. Ali neću; držat ću se samo blesavo, kao Josarijan iz Hellerove knjige *Kvaka 22:* kad se on, kao pilot, tužio da Nijemci pucaju baš na njega osobno, psihijatar mu je objasnio »Nije samo na tebe. Pucaju i na druge. Na sve.« — »Pa što sam vam rekao; zar to nije i na mene?« — pitao je taj naivko.

Čovjek se osjeti sam protiv cijeloga svijeta: kao da su se same prilike i vrijeme i život i ljudi ujedinili da sastave ovakav spisak uvredljivih gluposti i besmislica. Što je još nekolicina mojih prijatelja i znanaca — i možda cijela jedna nepregledna masa neznane braće — u istom položaju, ne umanjuje moju samoću. Što su i drugi sami, i što je svijet možda protiv svakoga, to mene ništa ne tješi.

Ono što mene zaista preplaši nije to da sam žrtva — bilo nečijih spletaka, bilo nečije borbe za vlast, bilo historijske nužde, bilo ljepše budućnosti, bilo svijeta uopće — nego me preplaši ona otrovna mržnja, koju sam jednom u čuo u glasu onog profesora, i koju sam prepoznao u tolikim glasovima, pročitao među tolikim recima. Tada znam da nisu važne riječi, nego bijes u riječima. Čujem taj bijes, ali ga ne razumijem.

Tko ga razumije i tko njime razgovara, taj odbacuje riječi. A tko odbacuje riječi, taj ne samo da nije više pisac, nego nije više ni čovjek.

I zahvaljujući vam još jednom na pitanjima, molim da mi dopustite da i sam sebi i vama i njima postavim i ja jedno pitanje: što li se toliko zanimaju i bave baš mnome od svih ljudi? Što me prevrću po rukama kao posljednji dinar? Po čemu sam ja to važan, da se mnome i dnevne novine bakću? Ako je to zato što ipak pridaju stanovitu važnost mojim pisanijama, poštuju, kako bi rekao Krleža »kutiju olovnih slova«, — naravno, na svoj specifični način — onda za sve nas još uvijek ima nade. Kad kažem za sve nas, mislim sasvim neskromno na cijelu humanističku tradiciju svijeta. Onda ni jedna riječ koju smo iskreno, pošteno i istinito napisali u životu nije bila uzalud. Onda se isplati govoriti.

Ali ako se mnome bave na taj način naprosto zato što se tako bave svakim čovjekom, pa je cijela ova girlanda uvreda i apsurda naprosto posljedica toga što sam živ, onda nam ne preostaje drugo nego da strpljivo saslušamo kako će nas dalje nazivati — zlikovcima ili defetistima, kozmopolitima ili šovinistima, donkihotima ili koristoljupcima, oportunistima ili opozicijom, špijunima ili čankolizima, laktašima ili dezerterima, klericima ili bezbožnicima, krvnicima ili galženjacima, bagrom ili bitangama, smećem ili spomenicima — da strpljivo slušamo i da u toj gromoglasnoj tutnjavi odgovora na sva pitanja, tiho i ponizno upitamo sami sebe, da li ćemo uspjeti izdržati sve to do kraja svog života razmjerno časno, bez pretjerano uprljanih ruku, bez prevelikih izdajstava i bez nepopravljivog kajanja, makar morali ostaviti iza sebe epitaf — kao H. G. Wells — onim sretnim pokoljenjima i onom »divnom novom svijetu«, u kojem će se jasno pokazati rezultati ovakve politike, rezultati koji se već sad naslućuju i očituju na sve strane, rezultati zbog kojih će ta pokoljenja i opet optuživati baš mene, pa im zato i odgovaram unaprijed tim epitafom: »Neka vas vrag sve nosi! Rekao sam vam da će biti tako.«

HRVATSKO NAIVNO SLIKARSTVO I IVAN LACKOVIĆ-CROATA

Dubravko Horvatić

U novije doba naivna umjetnost imala je u Hrvatskoj puno pravo javnosti potkraj XVIII i na početku XIX stoljeća. U osiromašenoj i geopolitički razjedinjenoj zemlji ni umjetnost nije više mogla polučiti onako visoke domete kao u prethodnim razdobljima od ranog srednjeg vijeka pa do baroka; opće su prilike uvjetovale njezin pad i provincijalizaciju. I stoga likovni ukus usmjeruju uglavnom diletanti i putujući slikari, često vrlo blizi onim prvima; oni podmiruju potrebe tržišta oslikavanjem različitih predmeta (satovi, streljačke mete, cehovske zastave, dućanski natpisi itd.), te obiteljskim portretima i sakralnim, većinom zavjetnim slikama. Ali ta naiva nije bila dugog vijeka, barem što se javnosti tiče. Hrvatski narodni preporod koji je duhovno, premda ne i geopolitički, ujedinio sve hrvatske zemlje, otkriva tridesetih godina prošlog stoljeća vrijednost hrvatskog likovnog izraza u minulim vremenima (dubrovačka slikarska škola XV i XVI st., majstori dalmatinskih katedrala od romanike do baroka itd.), te zahtijeva novovjeki pandan. I tako se s paralelnim nastupanjem klasicizma, romantizma i bidermajera, naiva malo-pomalo povlači s likovne pozornice, da bi u tijeku vremena, u eri akademskog realizma, pa i dugo još poslije, bila potpuno prezrena.

Ponovno se naivna umjetnost javila u hrvatskoj likovnoj javnosti tek prije četrdesetak godina. Prohujao je ekspresionizam s odjecima svih modernih smjerova, i skupina mladih umjetnika osniva grupu »Zemlja« (1929) s naglašenim socijalnim tendencijama. Na III izložbi te grupe, u Zagrebu 1931, izlažu i seljaci-slikari iz Hlebina, malog sela u Podravini (sjeverna Hrvatska). Tada debitira Ivan Generalić, danas najpoznatije ime hrvatske naivne umjetnosti, općenito priznat kao jedan od najvećih naivnih slikara našeg doba. Hlebinska slikarska škola, kako je odmah prozvan taj krug seljaka-slikara čiju je djelatnost inicirao jedan od utemeljitelja »Zemlje«, akademski slikar Krsto Hegedušić, orijentirana je znatnim dijelom, od svojih početaka pa do danas, na slikarstvo na staklu. Time se slikari iz Hlebina izravno nadovezuju na tradiciju lokalnog pučkog slikarstva na staklu iz ranijih razdoblja koje je bilo sakralnog karaktera, a u sjeverne je hrvatske krajeve došlo iz istočno-alpskog bazena. Osim tehničkih postupaka, i pojedini likovni elementi u slikarstvu Hlebinske škole ukazuju na to da ono vuče podrijetlo iz pučkog slikarstva na staklu. »Dvoplošnost koncepcije, lokalni kolorit, modelacija slijedi logiku ritma a ne rasvjete, crtež je siguran, forma primitivna, a — što je bitno — za volju simplifikacije ne odbacuje se sujet, koji je uvijek donijet iz života, a nikada izmišljen« — to je bio Hegedušićev program u radu s hlebinskim seljacima. Međutim, osim posljednjeg uvjeta, to je bio također program generacija slikara, od baroka naovamo, koji su na staklu slikali svece i svetice ili pak prizore iz oskudne mitologije pučkog kršćanstva. Različito od njih, u djelima autora Hlebinske škole ima socijalnih momenata, ponajviše tridesetih godina, ali kasnije je to većinom žanr-slikarstvo, no naići ćemo i na pejzažno slikarstvo, te na mrtve prirode i portrete. Ali i bez obzira na motiviku, u tijeku vremena predstavnici Hlebinske škole toliko se udaljuju od svojih predšasnika da već godine 1935. kritičar beogradske »Politike« kazuje prigodom Generalićevih slika kako one »potpuno izlaze iz okvira primitivnog stvaranja«. Naime, ona prvotna Hegedušićeva koncepcija, odnosno koncepcija preuzeta iz lokalne tradicije znatno se mijenja. To ne znači da se Hlebinska škola akademizira, nego naprotiv da se slikarske ličnosti unutar nje individualiziraju. Generalić (r. 1915) pronalazi svoj osobni izraz na putu od realizma do lirske fantastike, Virius (1889—1943) pak svoj snažni specifični realizam.

U poslijeratnom razdoblju, a pogotovu u posljednjih desetak godina, javlja se upravo mnoštvo slikara u Hlebinama i u okolnim podravskim selima, a također i u drugim krajevima Hrvatske. (Razlozi tome leže i u podršci vlasti koja prvih godina nakon rata gleda u naivnoj umjetnosti — umjetnost klase koja je revolucijom stupila na političku pozornicu, a također i u podršci publike koja u doba plime nefigurativne umjetnosti, osobito potkraj pedesetih i početkom šezdesetih godina, pronalazi u naivi ono što u ostalom suvremenom slikarstvu ne može pronaći — »čitljivost« i anegdotalnost. Ne treba posebno naglašavati da naivna umjetnost postaje stoga neobično kurentna na likovnom tržištu.) Među umjetnicima iz hlebinskog kruga posebnu pozornost zavređuju Ivan Večenaj, Mijo Kovačić i Ivan Lacković, a od ostalih, »nezavisnih«, Matija Skurjeni i Ivan Rabuzin u sjevernoj, te Eugen Buktenica u južnoj Hrvatskoj. U Rabuzinovim djelima krajolik poprima oblike što podsjećaju na optičke strukture suvremenih autora, a Skurjeni nas nekim svojim kompozicijama podsjeti na primitivne majstore gotičkog doba. Slike Eugena Buktenice, ribara s otoka Šolte, doimaju nas se svojom gotovo romaničkom stamenošću. Međutim, u velikom broju tzv. naivnih umjetnika koji danas figuriraju u hrvatskom likovnom izrazu ima i onih koji svojim radovima pripadaju više području »art brut-a« nego li naivnoj umjetnosti, a i onih čija bismo djela prije trebali susresti u etnografskom muzeju nego u umjetničkoj galeriji, jer predstavljaju samo suvremeni oblik pučke kućne radinosti. (Ima i neznatan broj takvih koji fingiraju naivnost, premda su se likovno školovali, no o njima ne treba ni raspravljati.) Najveći broj naivnih umjetnika koji se javljaju poslije rata, poglavito posljednjih desetak godina, posjeduje u svom djelu oznake primitivnoga, ali također u njihovu djelu ima i niz likovnih elemenata kakve jedan naivac, bilo da se radi o primitivcu izvan viših kultura i civilizacija ili o »modernom primitivu« u klasičnom značenju tog pojma, obično ne poznaje. Naime, činjenica je da je danas izolacija gotovo potpuno nemoguća, te da je i naivni umjetnik neprestano izložen utjecaju različitih vrsta vizualnih komunikacija što se nedvojbeno odražava u njegovu djelu, pa i onda kad slika svijet koji sa suvremenom tehniciziranom civilizacijom nije ni u kakvoj svezi.

Ivan Lacković-Croata (rođen 1932. u Batinskoj, Podravina) jedan je od najboljih i najizrazitijih predstavnika netom spomenute skupine, pa bismo se mogli zapitati o količini »primitivnog« u njegovu slikarstvu i o granicama »primitivnoga« uopće. Motivika Lackovićeva bliska je autorima iz hlebinskog kruga, a i tehnika slikarstva na staklu koju taj autor

često primjenjuje također ga povezuje sa slikarima iz njegova rodnog kraja. Kako slikari iz hlebinskog kruga posjeduju i slične stilske oznake, proizašle iz već navedenog Hegedušićeva programa, no primjerene svakom pojedinom autoru, to je Lacković donekle blizak i njihovim stilskim koncepcijama. Međutim, ono što naivcu obično predstavlja najveću kušnju, a to je svladavanje tehničkih problema, u Lackovićevu se slikarstvu ne nazire kao zapreka, pa estetički problemi zauzimaju u njegovu radu znatno važnije mjesto negoli tehnički. On je, zatim, kao i većina današnjih »naivaca«, svjestan svoje umjetničke djelatnosti, a u većem broju njegovih djela možemo zamijetiti intelektualni, a ne instinktivni pristup, što inače nisu osobine klasičnog »primitiva«. U prilog tome svjedoči činjenica da Lacković i one svoje rijetke nedostatke (nedostatke, dakako, s akademskog stajališta) umješno izbjegava ili pak spretno koristi u sveukupnoj kompoziciji; prvenstveno se to odnosi na anatomske nepravilnosti u figuralnim kompozicijama žanr-karaktera.

Intelektualni pristup dokazuje Lacković i angažiranošću svoga djela; dok angažiranost hrvatskih naivaca tridesetih godina nije bila voljna, svjesna, nego je nastajala kao plod bilježenja seoskih motiva, sajmova s prosjacima i s tučnjavama, seoskih požara i poplava, svađa zbog međe itd., Lackovićeva je angažiranost potpuno svjesna; kao primjer uzmimo sliku »Hrvatska kalvarija« iz 1969. koja prosvjeduje protiv iseljavanja, protiv izvoza radne snage u inozemstvo, kamo naš čovjek polazi trbuhom za kruhom. (Hrvatska ima najveću migracionu stopu u Evropi, a drugu na svijetu, odmah iza Puerto Rica!) Na takvo stanje Lacković reagira posve slikarski, ali svoj prosvjed dovodi do složenog sustava simbola što upravo ukazuje na spekulativni pristup: u krajoliku punom korova i čudnovatih cvjetova, oslonjena je na osamljeno golo stablo — slika. Na toj slici, što predstavlja središte kompozicije, vide se duge povorke seljaka i seljanki, a iz njihove mase niče gorostasni lik seljaka sa zavežljajem na ramenu kao znamen tih povorki. U pozadini te slike u slici nižu se srednjovjekovna mučila, vješala, glave nabijene na kolac, sve ono što stoljećima prati hrvatskog seljaka. Na nebu je glava žene u seljačkom rupcu, okrunjena trnovim vijencem: Domovina . . .

Premda je Lacković tu izravno angažiran, shvaćajući sliku, da parafraziramo Sartrea, kao akciju, u većini svojih djela on je zaokupljen drugačijim svijetom od onoga u kome svakodnevno živi. Naime, taj zagrebački poštar slika idilične krajolike sjevernohrvatske ravnice, pitoma sela zarasla u guštik i cvijeće, tako da samo sljemena krovova vire iza stabala i grmlja, kao hrptovi blaga koje spokojno pase. A kad se i čitavo selo pruži na slici, pod tim čudovitim Lackovićevim nebesima što ih je jedan njemački kritik usporedio s nebesima nizozemskih majstora, ono nas opet podsjeti na stado zbijeno u guštiku. Postoji neka bukolična crta i u Lackovićevim prizorima iz gorica, u njegovim ponoćkama, procesijama i pokladnim scenama, u njegovim prizorima poljskih radova; to su spomeni na djetinjstvo, to je ta romantična crta koja se javlja u mnogih modernih naiva, počam od Rousseaua. I upravo u toj obuzetosti različitim svijetom od onoga u kojem se čovjek zatječe, možemo uočiti pečat stanovite naivnosti, pa i onda kada slikar ne daje nikakva povoda za bukoličke ugođaje. Sajmovi, pa i seoski požari i seoski sprovodi, dio su jednog svijeta u kojem Lacković više izravno ne živi, ali koji — kao spomeni na djetinjstvo — žive u njegovu djelu.

Spominjući motiv sprovoda ne možemo zaobići jednu Lackovićevu sliku iz godine 1964, »Končarski sprovod«: to je možda najslikarskije djelo ovog autora, temeljeno gotovo isljučivo na kromatskim vrijednostima gline i crnice, truleži, različito od njegovih ostalih slika kojima je osnovna potka ipak linija. Naime, Lackoviću u gradnji slike linija služi u onom smislu u kojem je služila, primjerice, gotičkim minijaturistima, tim velikim primitivcima. I zato u njega nalazimo istu kaligrafsku geometrizaciju i minucioznu izvedbu detalja, tek što se u Lackovića, različito od primitivaca gotike, hijerarhija predmeta i osoba podudara s omjerima u naravi, a ne s njihovom »duhovnom važnošću«, kako bi rekao André Lhote. Isti autor, analizirajući jednog gotičkog minijaturista, kaže da »primitivci pokazuju u kompoziciji veliku sklonost okomitosti, simbolu smirenosti«. I tu tendenciju primijetit ćemo u Lackovićevim slikama, ali još više u njegovim grafikama i crtežima, na osnovi kojih ga možemo smatrati najvećim crtačem u hrvatskoj naivnoj umjetnosti uopće, a i jednim od najindividualnijih crtača koji su se pojavili u hrvatskoj likovnoj sredini poslije rata. S nevjerojatnim osjećajem za liniju, za zadebljanja i zatamnjenja u njezinu tijeku, Lacković zatvara bjeline, tvori čiste plohe ograničene potezom pera. Oko tih ploha gusto se nižu sitni grafizmi, prepleću se s njima ili ih zatvaraju sa svih strana. Njihovo međusobno prepletanje ili suprotstavljanje, što ima pokatkad vrijednost prepletanja ili suprotstavljanja svijetlog i tamnog, sačinjava u većini crteža živu jezgru u središtu plohe lista. Na Lackovićevim crtežima zamjećujemo i sposobnost detaljističkog obilježavanja koje posjeduje draž minijature.

U toj minucioznosti, u detaljističkom pristupu prepoznajemo još jednu crtu tipičnu za naivnog umjetnika. No, taj pomni, podrobni realizam toliko je precizan da autor njime postiže, u mnogim crtežima i slikama, upravo suprotnu namjenu od one koju je bio zamislio: svijet u kome je svaka pojedinost naslikana tako pozorno kao da je sama za se cijela kompozicija a ne tek dio jedne veće cjeline, svijet u kome je sve toliko »realno« da njegov »realizam« postaje apsurdnim, takav svijet doima se nadrealnim, jer je njegova stvarnost — »nadtočna«. Uz tu protegu nadrealnoga, što je svojstvena većini naivnih umjetnika, u Lackovićevu djelu pribiva nadrealna dimenzija i u onim mrtvim prirodama, gdje sam motiv nudi takvu atmosferu: čupovi nataknuti na gole grane, bundeve nabijene na kolje, a u pozadini pusto selo u šikari. Ili, posude sa cvijećem naoko bezrazložno stoje usred polja, a iza njih se steru jesenske ravnice i jesenska nebesa, što dočaravaju one svisvetske dane u studenom, kad polja tonu u maglama a svijeće se krijese na groblju iza sela. I u zimskom krajoliku nazočna je ta nadrealna, mitska atmosfera: neće li u to selo, u to pusto selo pod teretom snijega, u kojem ni žive duše nema, koje nadlijeću tek ptice, neće li u nj svratiti, sad u suton, jedna žena i jedan čovjek sa zavežljajem, umorni od duga puta, da se u tom selu, u jednoj štalici uz vola i magarca, o ponoći rodi Dijete?

Ono o čemu smo do sada govorili mogli bismo nazvati Lackovićevim nesvjesnim nadrealizmom. U tim djelima, naime, on ne nastoji dati nadrealno, nego ono rezultira stjecajem niza okolnosti. No, postoji nekoliko djela u kojima Lacković upravo inzistira na nadrealnom. Većina pripadnike Hlebinske škole, kad baš nastoji dati nadrealni sadržaj, služi se elementima karikaturalnog i grotesknog. U Lackovića toga nema, kao što nema ni hijerarhije predmeta u smislu njihove važnosti, što često pridaje nadrealističko značenje djelima naivaca, i kao što nema ni naturalizma koji također u ponekih naivnih umjetnika ima prizvuk nadrealnoga. Svjesno hoteći nadrealno, Lacković poseže za fantastikom. Najkarakterističnija je u tom smislu slika »Čudo u Konacima« (1963): sa svih strana sjatili su se seljaci da vide dvoglavog konja kojeg u selo

dovedoše Cigani. I taj dvoglavi konj, što ga za uzdu pridržava bradati Ciganin, pojavit će se u nizu Lackovićevih crteža, među drugim konjima što se međusobno prepleću na plohi, što lete zrakom u najrazličitijim položajima, dok im guste grive i repovi vijore u svim smjerovima. Ono što je u jednom trenutku, u jednoj slici, bilo tek nastojanje na nadrealnom sadržaju, pretvorilo se na brojnim crtežima u veličanstvenu viziju. Tu riječ, govoreći o Lackoviću, možemo bez rezerve upotrijebiti. Nije li, napokon, i »Hrvatska kalvarija« veličanstvena vizija jedne tragedije? Ne djeluju li Lackovićevi krajolici pokatkad kao vizije iz sretnog sna?

Hlebinska škola i hrvatska naivna umjetnost nije dobila u Lackoviću samo svog najboljeg crtača, nego i mnogostruku ličnost, koju ne možemo jednostavno ograničiti zamišljenim obrascima naivne umjetnosti; jer taj je slikar istodobno i naivac i rafinirani rutiner, umjetnik koji se u svom djelu upušta u najakutnije probleme svoje sredine, ali koji istodobno, u drugim djelima, djetinjski sanjari o idiličnom svijetu zemaljskoga raja. Taj složeni slikar, koji u svemu pronalazi osobnu mjeru, sljedbenik je jedne nemalene tradicije i, vjerujem, predšasnik u jednoj novoj preobrazbi tzv. naivnog slikarstva.

OPAKO NEŠTO

Jozo Vrkić

Okleveće li netko drugoga i baci na nj čari, a ne dokaže mu krivnju, zaslužuje smrt.

(Prvi član *Hamurabijeva zakonika*)

I tko bi pomenuja silu prući se prid knezom i prid suci, jurve sila ne more poginuti, ali na onomu koga imenuju, da ju je učinio, ali na onomu ki je imenuje.

(Deseti član *Poljičkoga štatuta*)

Zle sile, hudobe, nište život u najbitnijem. Snomorica i mučenje Artura Londona[1] u prirodi je prispodobivo strašnim kesičarima koji gljivastim korijenjem sisaju sjemenike domara, i da bih čitatelja pripravio na suludi svijet, za početak ću mu reći što biva s *ljudskim pepelom:* »usuli su ga u vreću za krumpire i otišli izvan Praga kaneći ga rasuti po polju. Videći smrznut put, palo im je na um da ga pospu pepelom. Vozač se smijao, kako mu se još nikad nije dogodilo da istodobno prevozi četrnaest osoba u *Tatri,* trojicu živih i jedanaestoricu u vreći«. Ovo je doba u kojemu se mrtvi ne štuju i stoga je opako. Pokojnika spaljivahu da mu se oslobodi duša od tijela, a opake sile razore najkorjenskiju svezu s precima, ništeći povijest pojedinca izgurkuju ga iz naroda, iz pravde i zakona koji je određen od iskona. Najveća je mora naroda da će mu suditi tuđin. I u krivnji ištes onoga tko će te razumjeti, ući ti u dušu, pa nas ova misao vodi k posvemašnjoj osami Artura Londona, komu sude sovjetski voditelji igre.

U rodu je osuda bila teška ali podnošljiva. Njegov je slučaj, kojim se hoće izvući priznanje nevinoga, priličit vađenju užarene mazije ili mučenju inkvizicije, jer je Partiji dragovoljno pristupio. Neki je istraživač društvenoga ustroja, odredio prebivanje u društvu kao *biti s ove ili s one strane.* Povukodlačeno čovječanstvo odvajkada ima načine da manjina gospodari većini, grozomornim domišljanjem *tajna su se društva* očuvala do današnjega dana, a onu su obrazinu nazbilj[2] zamijenila ideologijskim licemjerjem.

Sve metode, s pomoću kojih sile čovjeka da prizna ono što nije učinio, teže udvojiti osobu. Tvarno mučenje nije toli opako kolik duševno, i po tomu se dosta razlikuje od inkvizicije, koja je kliještila noge ili žegla dlanove. Ali poput njezinih, i ovi se načini tvore na ćudorednoj podlozi, na vjeri u nešto nad pojedincem, te se opravdavaju u ime Boga, ili u ime naroda. London se u muci sjeća kršćanske sudbine, kad su bacani lavovima, i poučno je kako vazda pobjednik počimlje ništiti suborce

---

[1] Artur London: *Priznanje (iskustvo s procesa u Pragu),* Prosveta 1969, Beograd.

[2] *Dukduk* je ime morskih duhova, koji s vremena na vrijeme posjećuju sela, a sveudilj su točno obaviješteni o svakom prekršaju običaja. Red i zakon održavaju, naravski, tako da uglavnom stradaju neposvećeni. Uvečer budu svečanosti, a danju lutaju, skupljaju darove i novac od školjaka. Svaku ženu, koja ugleda *dukduka,* umah smaknu. Vrlo lukavo znadu održati u tajnosti identitet maskiranih, tako da jedan za drugim povremeno odlaze u grmlje, skidaju obrazinu i svlače nošnju, predaju je drugomu, i zatim se pomiješaju među mnoštvo. Tako nitko nije dulje vrijeme nenazočan. Duhovi uminu, ne zna se kamo, ostaju samo neposvećeni, puni straha i orobljeni. (Kaj Birket-Smith: *Putovi kulture)*

(kao da ispašta pobjedu, koja je sveudilj stečena zločinom), za što imamo izreku, da *revolucija jede svoje sinove.*

Ajme ti se pobjednicima.

Muče ga snom, svjetlom, hodom, nemoću, razaranjem intime. Da ne bi bio *ono što jest,* tjednima mora pripovijedati svoj život od prve svijesti do uhićenja. A mjesto nade razumijevanja, opetujući pospanom istražitelju najskrovitije zakutke duše, počimlje se sam sebi gaditi, te je kraj pripovijesti o sebi biće u besmislu, smiješno, odvraćeno od tragedije. Valja izgubiti sebe da bi postao ono što oni hoće. Ali se i mučitelji prevare. Ne dadu mu oka sklopiti, te mu se prizre davni razgovor s družima. Zameću neku raspru na engleskomu, a istražitelj mu viče: »Češki! Češki!« — našto on pita drugove iz halucinacije: »Ne poznam toga čovjeka.« Zavide mu što znade jezike, pa i to postaje sumnjivim. A kad ga posve poživotinje, mjesto bezvoljna bića, u njemu prenu silovitu žud za životom.

Vežu mu oči da bi bio u tami. Zastane li u hodu, tuku mu glavom o zid, »neka mu se srede misli«. I tišina je metoda. A prije uhićenja ćuti znake manije gonjenja, istu onu boljku koju ima društvo što ga je i on pomogao stvoriti. Nitko se ne ozivlje kad telefon zazvoni, izbjegavaju ga prijatelji... U uzama mu pak daju obrok koji se puši, a bez žlice je i svezanih ruku. Tad stražar povuče jelo: »Dajte to, i nastavite hodati.« Dvaput se zaustavi udahnuti zraka, a stražar ga rukne u leđa da hoda. Zašto stražar? I s česa su mučitelji propali odvjetnici ili ini nedoučeni. Uostalom, nikad nema jasnih pitanja, saslušanje je histeričan monolog istražiteljev. A prave su mu muke u sebi: dokle ne zirka stražar u samicu kroz očnicu, piše čavlom na košulji *nevin sam,* tražeći najjezgrovitiju riječ.

Ali poruka ne stiže nikomu, a kad obavlja nuždu stoječke, u nj je uperen mitraljez. Posve ponižen otkriva polako društvo u kojemu je živio. Iz hrpe listića izvlače mu izvještaje omladinskih organizacija, vojske, partijske ocjene o španjolskim borcima, o kojima je *i on sâm* strogo sudio, čuvajući čistoću epopeje. Spozna tad kako se u svemu vidi urotnička nakana. Što je imao bogatiji i djelatniji život, to veća mu je sadanja pogibelj. Također je opasan i misaon život. Samicu mora oprati za drugim, a ne za sobom, te se javlja strašna misao o *drugomu čovjeku.* Stražar mu skine lisičine kad nateknu prsti, ali su oni sad zgrčeni i nemoćni, te *mrzi vlastite prste.*

A oni to i hoće. Podsmjehuju mu se kroz rupu na vratima, ali se umore od toga. Kad zaspe u hodu, *hvataju ga dvije ruke,* svlače do pasa i rone mu glavu u mrzlu vodu. Ispituju ga o vjeri i prijateljstvu, te ćuti oštru misao, kako je čovjek nazbilj među ljudima, a ne u prirodi. Ti se ljudi domišljaju najotajnijoj muci, pa kad u besnu tlapi o zemlji i svjetlosti, izvedu ga s krinkom *na njegovo sunce,* plašeći ga omčom oko vrata. Potpisao bi svako priznanje za pet minuta sna. Valja mu kleknuti da bi mogao jesti, u tomu uništenju dostojanstva sjeti se ljudskoga klečanja, strahote u duhu. Navire mu misao o bratu, o nekomu iz iste utrobe, koji će imati za nj sućuti.

Uvode mu šumove, jecaje, ženske glasove, nekoga vuku hodnikom. Istražitelji su puni taštine nadljudi, jer *sve znadu* o čovjeku pred sobom. I ono što će se s njim zgoditi. A oni se igraju, natječu se unutar istražiteljske momčadi, hvale se svojim formulacijama »priznanja« kao loši pjesnici. Nu, i za njih se zbivaju opaki trenuci, na nadgledu se otkriva nesnošljivost službenoga i tajnoga istražnog aparata. U istražiteljima tad ćuti strah, kroz koji mu se ukaže narod, jer su njegova *priznanja* samo zato da se narod ustravi. Sjeća se španjolskoga naroda, kako se zatvorio u kuće i zaludu ranjenici kucaju o prozore, ono slavno *Umrijeti u Madridu!* uzaludna je tlapnja i odveć kasno opamećivanje.

U hodu zaspe i udara o zidove, te se vidi da je šišmiš savršeniji. A priroda je ravnodušna i puna ironije. Netom je uhićen, dolaze mu u stan obavljati premetačinu, i sin mu tuđim ljudima prvi put prozbori *tata.* U njemu su raslojeni prostori: dok on drhti od studeni, istražitelj se bakoči zavrnutih rukava. Ćuti dvojnost u sebi, permsku ćut kukuljice. Kćerka mu dotle piše: »Vrlo sam sretna što ti mogu reći, kako sam upravo na tvoj rođendan dobila u školi dobre ocjene, te se nadam da ću dobrzo dobiti pionirski rubac« — koji je toliko želio. A prostore su raslojili i u Černiševskomu, koga su iz mrzla Sibira vozili u vrući Astrahan. O tomu sam nekoć napisao pjesmicu za zidne novine.[3]

Uznik je opet pred tajnom osamljenosti, koju je zaboravio iz puberteta. Žarulja svijetli sveudilj, on je motren a druge ne vidi. Vazdan hoda, i to postaje posao, društvena korist. Za svaku ga boru na složenoj odjeći stražar probudi. Tko mu to nalaže? Propis, ili je nešto opako u njemu. I s česa mu govori: »Gladni ste, je li? E, pa priznajte! Dobit ćete cio obrok.« Zašto ga budi, stavi li u snu ruku pod pokrivač. A studeno je u samici, zatekao je ledene mosure. Mora od besna postati automat, da mu zagospodare *mozgom.* Hoda s rukama uz tijelo, na šavu hlača, ne mijenjanju mu veće lisičine, premda mu natiču ruke, a papuče mu daju vazda nove, da ga žulje. Predmeti dobivaju čudovišnu službu, kao i ljudska zanimanja. Kad mu se raskrvare noge, liječnik ga pregléda dvije sekunde, propisuje mu lijek za lučenje tekućine, jer da ne mokri dostatno.

A što je s narodom, u ime kojega se čovjeka žrtvuje. Da bi izvojštio pravicu, puk ima sveđer na raspolaganju *bunu.* Rimska se rulja jednoć pobunila nagnuvši u trk za trkačem Philocomumom. A na poziv Partije, da pišu o Londonu sve što znadu, raste hrpa pisama, koju mu istražitelji revno pokazuju. Te su nam javne psihoze svima znane, i možemo se uznički nasmijati: koliki će učiniti karijeru, a — moj Bože — koliki će sebe uvući u *priznanja,* osobito oni koji su slali *romane u nastavcima.* Zaboravili, kako je svaki obrat moguć u društvu bez ćudoredna sustava.

Opakovci u čovjeku izazivlju ćut nemoći i ćut krivnje. Koriste se svakom slabom točkom njegove intime, jer imaju vremena za razmišljanje i odstupanje. Oko sebe šire tajanstvenost, da se oćuti autoritet i strah u žrtvi. Najosobitija je nemoć zbog *riječi,* od koje se boji: grozovitim silogizmom ono što je *mogao* znati i izdati, postaje *zbiljsko.* Sotonski uckaju sužnje jedne protiv drugih, svaki je od njih *zlotvor* za ostale. Na poćudne mu odgovore dadu jesti, a kad punim ustima veli: »Nemam što priznati, nisam kriv« — istražitelj mu stiska grlo da ispljune zalogaj: »To ste htjeli! Ovdje se častiti, a nećete priznati!«

Ali se i nemoćnik može svetiti. Dosta je da odbije naredbu, i već izazivlje pomutnju, pa jedan stražar vazda ide po upute. Može štrajkati glađu, a oni će — da im ne bi umro — obavljati rendgenski pregled nakon jela. Oćutite najednom kako je iza tih metoda sva znanost Pavlova i drugova, i kako je ova grozomorna uljudba samo pričin napretka.

Jer se sve bitno o čovjeku događa posve u snu, koji je uminuće iz *buke besmislica,* u njemu se javlja *ono najgore i ono najbolje u nama.* U razaranju duha san se očituje posebnom ironijom, jer se London sje-

[3] **Led i sunce kroz tijelo**
Na kraju su svijeta cvjetovi mraza
u Astrahanu cvjeta moja bolest
ostat ću kao felasi u zrncima
faraonima su krali Arapi zube.

ća kako su puni poleta, posjetivši SSSR, »držali da je grijeh spavati«. Možda ga muče isti oni sudruzi, koji u ideologijskom zanosu misle tako i dalje. U snu i snomorici još se jedino nešto zbiva u životu, i sav radostan zuri u zidne pukotine, da odatle izađu prijatelji i načnu razgovor.

Sve se unaprijed znade, jer je njemu dodijeljena uloga. Maska, kojom su mu prekrili oči, sjeća nas drevnih glumaca, i kad mu je istražitelji slučajno zaborave staviti na lice, pred nama se zbude prizor ganutljive drame.

Istražitelj mi je zaboravio staviti povez na oči. Vozimo se prama Ruzinu, put mi je dobro znan, opazih najednom kako iz moga doma izlazi tast, pogrbljen i potišten, vozi kolica za koja se drži moj mali Michel u ružičastu odjelcu, koje mu je moja žena donijela iz Pariza. Na nogama ima bijele cipelice. Široko je otvorio crne oči i skakuće kao vazda. Prizor trenutan, ali me potresa do dna duše. Ne mogu suspregnuti suze. Stadoh jecati.

Istražitelj se čudi. Jedva izustim. Kad je shvatio da sam maloprvo opazio sina, ganut je i protiv svoje volje. Daje mi cigaretu i smiruje me, a zatim mi rupcem veže oči: »Za vas bi bilo bolje da sam to učinio prije!«

Ali opakovcima svaka čuvstvena sveza s drugima služi metodi udvajanja ličnosti. On ispašta za obitelj i za narod (jer je Židov), i zapravo je ljubav ucjena. Ovo se razaranje intime započimlje odanošću Partiji i njezinu isposništvu, *joie de vivre* se zamjenjuje pripravnošću na žrtvu. A sad se otkriva u paklenskoj projekciji, kad mu istražitelj dlanima prekriva ženino pismo i među prstima čita samo jednu rečenicu: »Naravski, nije lako izdržavati šest osoba, ali ću se uz pomoć Partije nekako snaći.« *On mu veli,* kako ga se žena javno odrekla i zaiskala rastavu. Da bi uznici predahnuli od mučenja, priznaju kako su bili ljubavnici ženama zatočenih drugova, te se čuvstvo očituje gotovo bezvrijednim i život nebitnim prama umu, koji se počimlje raslojavati.

Jedva čeka da ostane nasamo u samici, kako bi o svomu stanju raspravljao s drugovima koji izlaze iz zida. Prijetnja je ludila strava i posebna slast. Kao da će ga osloboditi sadašnjosti i ostaviti ga u prošlosti, bogata života koji je proživio pod južnim nebom i nosi ga u sebi u krajolicima i božanstvu ljudi s kojima se razumije. Nu, to bogatstvo doživljaja biva pogibeljno s himbe onih koji žive u tamnici kao krtice u vlazi; oni ga sile na heretičnu i konačnu misao revolucionara: »Je li revolucija velika samo onda kad se rađa.«

Revolucija je u svojim počecima internacionalna ideja, a na njezinu kraju London doživljuje samoiskonsko u čovjeku, jasnu spoznaju samoće i bezizlazja, gorku laž svečovječanskog spasa. Život je skučen na najprvotniju ćut prepoznavanja: znade tko mu je su-čovjek po tomu, kako mu udara glavom o zid. Londonova je sudba pouka o potpunomu padu internacionalnoga, i na njemu se očituje mit o ispaštanju, koje nekad bijaše izopćenje iz roda a danas je vraćanje u zavičaj. Pakao je kazne u prvomu slučaju zbiljsko ispaštanje pojedinca, dočim se u drugomu slučaju društvo brani od nepoćudnih. Glavno im je krivca učiniti nesretnim, i posve se poklapa s modernom mišlju o *zavičaju kao daljini.* Narod koji odlazi iz zavičaja, ima vazda povijest krivnje i ispaštanja, nekoga prokletog približavanja sudbini koju naslućuje a ne doživljuje nikada. A očito je, da veliko svjetsko pitanje krivnje i kazne svaka sfera duha rješava drukčije: na Zapadu društvo mora dokazati pojedinčevu krivnju, a na Istoku pojedinac mora dokazati da je nevin.

A Istok duha zbilja opstoji, posve različan slici istoka sunca. U njemu je izgubljen (zatrt) religijski pojam iskupljenja, koje je najveća nada

i ufanje da čovjek neće ćudoredno nestati, i zacijelo je zamjena negdašnjoj vjeri u korjensku besmrtnost kroz pretke i želji da se ostane čist u potomcima. Ali svjetlosti i ljepote ispaštanja više nema, i pogledajmo kako suze postaju voda: »Nije mogao shvatiti kako je teško njegovoj materi, on plače i viče kad ga nešto boli. Učinilo mu se da je to neka igra, govorio je: *voda,* ručicom mi rastirući suze po svemu licu.« Djetinjska jednostavnost pred sfinginim svijetom, u kojemu je i današnja gonetka ili pitalica bila sudbinska, pokazuje se mudrošću života u starcu komu je cilj šetnja — *štap u šetnji* — te raskriva neljudskost svakoga ideologijskog cilja, očito iz doba čovjeka koji još nije spoznao sebe.

A doba u kojemu prebivamo *skrivenom će namjerom ljetopisca* biti prikazano drukčijim nego što jest. Staljinovu se pokloniku činilo genijalnim *da* i *ne* njegova vođe, a za našu je misao to svijet suptilne groteske. Kad Londonu usne istražitelj slušajući njegovu ispovijed, u radosnu predahu govori o onomu što vidi: »željezni ormar u kutu obojen sivo, sa dva krila, ključ je u ključanici...« A u zoru lakne i krvniku i žrtvi, zlurado je pita: »A, čekate da se žuna glasa?«

Istražiteljeva je osoba cinična, kao hudoba paklena, i počimlješ vjerovati da utjelovljuje neko zlo, jer nije moguće da je takvim postao misaonim i čuvstvenim razvojem. Zapravo istražitelj utjelovljuje tamne voditelje igre, koji više nisu pojedinci i mala moć, nego izviruje njihova huda nakana sučeljenja *naroda i naroda.* Internacionalnost komunističke ideje, bratstvo narodâ, iskopnilo je u zaumnosti. »Ako je osoba zbilja židovskoga podrijetla, istražitelji podese da mu to ime pod bilo kakvim izgovorom uvedu u zapisnik, premda ono nema nikakve veze s postavljenim pitanjem. A ispod imena primeću etiketu *cionist.*« Ovo se pakleno naljepljivanje neke tobožnje izdaje vazda opetuje.[4]

Grozomorna sudba Artura Londona raskriva društvo s obrazinom. Ovi nam bjesovi pokazuju i prikrito zlo: nestajanje ljudi šaptom u svijest mu je vratilo, kako su i *oni* tako tajom odvlačili ljude. Njegova sudba pokazuje i to, kako se vazda *poslije* spozna istina, proces mu je bio pravo pučko kazalište, dovozili su *kamione rezolucija* kojima ga narod osuđuje.

A oni kojih je proces tajan nemaju nade u rehabilitaciju poput Londonove, mjera je njihove sudbe svagdanja mogućnost susreta s mučiteljem, koji ih pita, odignuvši klobuk: »Kako vaša majka?« Život im može biti uništen *jednom malom metodom,* a *opako je nešto* u njihovo siromaštvo unijelo čudovišnu poeziju. U uzama bi jutrom dobivali topao, pušav kruh, cio obrok najednom, da ne odole i pojedu ga svega te vazdan ostanu bez njega. Mladi su ljudi vraćani u zavičaj, u progonstvo na rodno tlo, prekidali su školanje, a jedan što je poludio ište kroz mosorske škrîpe i vrtače *iskonski humak* na koji je prognan.[5]

---

[4] A kad je narod *samoizdajan,* u općoj maniji gonjenja, paklene metode priznanja bivaju tragične i potresne. Pitali Alžirca, što ćuti kad mûčī.

»— Umaram se... Doduše, radimo na smjenu, ali je teško znati tren kad posao valja prepustiti drugomu. Svatko misli da je već na domaku uspjeha, pa ne želi da se drugi kiti njegovim perjem.«

A *pranje se mozga* obavlja *razlozima* koje uhićenik mora *pobiti* jedan po jedan:
1. ne opstoji »alžirski narod«
2. alžirsko je rodoljublje posve besmisleno
3. »felasi« su ambiciozni kriminalci, prevareni bijednici

»Već se i to da je netko sam ocjenjuje kao buna. Stoga moramo biti vazda s nekim. I šutnja je prijeporna. Valja glasno misliti.«
(Po knjizi Frantza Fanona *Prezreni na svijetu,* koju će objaviti *Stvarnost.*)

[5] Ne mogu zaboraviti sliku hrvatske idile: ne mogavši se zaposliti, kopao sam na nadnici tuđe vinograde, i vazdan sam se uz red niz red nadmećao s nekim mladićem s one strane gore. Najednom je stao sumanuto uzgrćati stog crljenice, u oblik humka, uspeo se na nj smijući se grozno: »Sad znam na što sam prognan!«

Ovo se *ludilo humka* dade objasniti *svemirski besvjesnim* (zen). U drevno se doba vjerovalo da je Tvorac, izronivši iz mutna kaosa, uzašao na humak i učinio ga svijetu počelom.

Još nema cilja koji bi opravdao ikakvo sredstvo nasilja nad mišlju i čuvstvom. »Nema ničesa vrednijega na ovomu svijetu od čista i plemenita srca. I baš se među tim najjednostavnijim ljudima krije najveće blago ljubavi i dobrote.« Barem jedan čovjek kao nada, vazdašnje je bilo Londonovo ùzdânje, jer dotle hudobe bijahu nemoćne. Nakon strašne patnje, kako je *sloboda* bila skladna i čudesna.

U dolini primijetih neku priliku, razgrće dubok snijeg i maše rukama. Čuli se povici. Zastao sam i začuđen prepoznao Lizin glas. »Gerarde! Gerarde!« Uznemiren sam joj potrčao u susret. Sluh sam napeo, ali ništa ne razabirem. A onda najednom čujem: »Gerarde, slobodan si! Slobodan si!« Evo je, sad je posve blizu. I plače i smije se. Baca mi se u zagrljaj i ljubi me: »Slobodan si, Gerarde moj, slobodan si!«

Na nekom će *stećku povijesti* o nama ostati mudri i gorki uklesi:

Četvorica jednog vode
od slobode zbog slobode.

(Mak Dizdar)

STRUKTURIRANI KONCERT

POVODOM JEDNE NESVAKIDAŠNJE LONDONSKE GLAZBENE PRIREDBE

Natko Devčić

Sve je za mene bilo pomalo neobično, počev od mjesta održavanja pa do zadnjega detalja, na koncertu ansambla »The Pierrot Players« što se pod vodstvom skladatelja Harrisona Birtwistla odvijao 3. ožujka 1970. godine u velikoj dvorani Queen Elizabeth Halla u Londonu. Koncertno zdanje je impozantan betonski agregat, star nepune tri godine, smješten na desnoj obali Temze između dva mosta, s prilazima u dvije razine, prizemnima za motorizirane posjetioce koji se svojim vozilima na neki način podvlače zgradi pod skute i pješačkima u obliku dugih, visoko izvedenih galerija koje čovjeku omogućuju da — primičući se ulazu — s jedne strane odmara pogled na rijeci i karakterističnoj liniji Parlamenta i Westminsterske Opatije, a s druge da se privikava na neobičan — da ne kažem zastrašujući — izgled zgrade, te da bi na kraju, ipak pomiren s njime, ušao u više nego prostran i svijetao foyer, sretan da se tamo može izgubiti u šarolikom mnoštvu posjetilaca. Ali betonska vizija ni ovdje posve ne napušta posjetnika; ona ostaje prisutnom i u unutrašnjosti, u obliku plošnih sivih vertikala koje — razbijajući monotoniju zidova — ujedno unose u foyer i u dvoranu specifičan dah arhitektonske suvremenosti i tako neprimjetno ostvaruju ambijent, prikladan za suvremene sonornosti. Još i više od toga — i sam oblik koncertne dvorane, ni po čemu senzacionalan ili nametljiv, rezonira suvremenošću: dugačak pravokutni prostor s koso položenim auditorijem potpuno ravnih redova sjedalâ, na dnu te dijagonale prostor za izvedbe, a na vrhu, za staklenim zidom, »režija« sa svim potrebnim uređajima za zvučno i svjetlosno interveniranje.

Ne znam kako se u ovom koncertnom prostoru doimaju posjetioci u konvencionalnoj večernjoj odjeći, ali posjetioci koncerta, o kome je riječ, pretežno mlad svijet, djevojke u hlačama i mini-suknjama i bradati momci, pristajali su ovamo odlično. Nisu smetala ni ulaženja u sjedala tehnikom »prekoračivanja«, niti ostavljanje kaputa i ogrtača na podu, između redova (pod je podstavljen i čist, a razmaci široki). A jedan prizor u foyeru, za vrijeme pauze, naprosto me osvojio: kroz ograđeni prilaz, gdje se »u repu« ide do tezge s napicima, neka se djevojka, sa svojom šalicom čaja, vraćala »protiv struje« s izrazom nepomućene sreće pored niza šutljivih lica i — nikome ništa (koridor je dovoljno prostran).

Ne znam također kako u toj nekonvencionalnoj koncertnoj dvorani djeluje neki solistički recital s tradicionalno sastavljenim programom ili tradicionalno programiran komorni, odnosno orkestralni, koncert. Ali ova priredba ansambla »The Pierrot Players« potpuno se tu uklopila.

Evo, što je sve bilo na programu večeri: »Orionov mač« za komorni ansambl Davida Bedforda (r. 1937), »Tri engleske pjesme« za glas i glasovir Lorda Bernersa (1883—1950), četiri »Interludija iz jedne tragedije« za klarinet i magnetofonsku vrpcu i »Meduza« za komorni ansambl i elektronske zvukove Harrisona Birtwistla (r. 1934), »Hoquetus David« Guillaume de Machaulta u aranžmanu za komorni ansambl, »Sports et Divertissements« za glasovir i recitatora Erika Satiea (1866—1925) i — jedan mađarski čardaš! Buket tako šaren, da ni gornji abecedni redoslijed ne unosi sklada u to šarenilo, kao što ga ne bi unio niti povijesni (a kamo onda staviti vječni »čardaš«?). Međutim, voditelj koncerta, H. Birtwistle, uspio je od ove hrpe raznorodnih djela složiti ipak skladnu cjelinu, slijedeći jednu svoju osnovnu ideju, koja je očito morala prethoditi — barem u većem dijelu — izboru pojedinih točaka.

Koncert je započeo prvim interludijem — punktuelnom svirkom klarineta na kompleksnom elektronsko-zvučnom fondu sa magnetofonske vrpce. (Kod ovoga, kao i kod ostala tri interludija, instrumentalist, smješten sa strane, izranja iz potpunog mraka, osvjetljavan jednim jedinim, vertikalno emitiranim, zelenkastim *spot-light*-om, da bi na kraju točke opet utonuo u tami.) Poput šoka djelovao je nakon interludija čardaš — u izvedbi komornog ansambla (osvijetljenog punim, crveno intoniranim svjetlom) i u aranžmanu, koji namjerno potencira tipičnu virtuoznu karakteristiku komada. A kao savršena protuteža čardašu, u asketskoj antidekorativnosti svojih melodijskih linija i u zvukovnom šarmu arhaičkog modusa, stajao je na kraju programa, ispred zaključnoga, četvrtog interludija, hoquetus velikoga glazbenog majstora srednjega vijeka, Guillaume de Machaulta. — No da se vratim na treću točku. Poslije čardaša suvremeni se zvuk ponovno javlja u »Orionovom maču« D. Bedforda, koji nalazi u konstelaciji zviježđa Orion poticaj za formalnu dispoziciju i strukturalnu izvedbu svoje skladbe. Pendant »Orionovu maču« je »Meduza« H. Birtwistla, koja figurira na korespondentnom mjestu u drugom dijelu programa — najobimnije djelo večeri, u kome autor, jednako kao i u svojim interludijima, domišljato koristi i elektronske zvukove, samo ovaj puta sa dvije magnetofonske vrpce: sa jedne transformirani zvuk saksofona, a sa druge zvukove, proizvedene sintetskim putem. I, napokon, simetriju dovršavaju dva suvremenika, svaki sa po jedne strane Kanala (La Manche), svaki u po jednom dijelu programa, a obojica satirični, obojica ironični i obojica antiromantični: Erik Satie s klavirskim ciklusom uz recitaciju »Sports et Divertissements« i Lord Berners s tri solo pjesme (»Lullaby«, »The Lady Visitor in the Pauper Ward«, »The Green-Eyed Monster«). Naravno, tu su još 2. i 3. interludij, jedan na kraju prvoga, drugi na početku drugog dijela programa. Ukratko, savršeno izbalansirana cjelina:

First Interlude from a Tragedy
CZARDAS
THE SWORD OF ORION
SPORTS ET DIVERTISSEMENTS
Second Interlude from a Tragedy

Chess Piece

Third Interlude from a Tragedy
THREE ENGLISH SONGS
MEDUSA
HOQUETUS DAVID
Fourth Interlude from a Tragedy

Skladbe E. Satiea i Lorda Bernersa bile su izvođene u stražnjem dijelu koncertnoga prostora, na vrlo visokom podiju, a sav ostali dio programa ispred toga podija, u nivou prvoga reda sjedala, pod (crveno obojenom) osmerostranom skeletnom metalnom konstrukcijom, koja — osim toga što izaziva asocijaciju na također osmerostrano građenu meduzu, kao i na naslov Birtwistlove skladbe — daje dobrodošli vizuelni okvir izvođačkom aparatu, jer bi se on bez toga okvira doimao pomalo rastepeno i dezorganizirano (uostalom poput bezbrojnih nekonvencionalnih sastava što ih suvremeni skladatelji gotovo za svako svoje djelo na drugi način komponiraju). — Ostaje još da se spomene »Šahovski komad I« Julije Kendrick u izvedbi studenata Kraljevske muzičke akademije, u pauzi koncerta, u foyeru: nepretenciozna aleatorička igra za udaraljke, dovoljno zamjetljiva da kroz žamor posjetilaca svojim pulsom ispuni prekid između oba dijela programa, omogućujući tako kontinuirano djelovanje čitave priredbe, a opet dovoljno diskretna da ne skreće na sebe preveliku pažnju, tako da ovoga puta nitko nije trebao uzvikivati: »Ta razgovarajte! Krećite se! Ne slušajte!« — kao što je to jednom Satie bio činio, kad je njegova glazba, pisana za izvođenje u pauzi neke priredbe, ispala i suviše primjetljivom i atraktivnom.

Nemam namjere da ulazim u detalje prvi put izvođenih djelâ D. Bedforda i H. Birtwistla, da kritički osvjetljavam neke glazbeno-vremenski i suviše tradicionalno organizirane dijelove »Meduze«, što ispadaju iz stilskoga okvira cjeline djela ili da odvagujem nisu li 1.392 zvuka, proizvedena udaraljkama na kraju »Orionovog mača« ipak bila previše i tome slično. Ja bih, naprotiv, želio istaknuti značaj svjesnog strukturiranja koncerta, koje ovdje prelazi granice uobičajene brige oko sastavljanja nekog programa i poprima konture pravoga stvaralačkog zahvata. Zahvata, koji na neki način rješava problem forme koncerta i tako mu daje još jednu dodatnu dimenziju, jedan nadređeni oblikovni element, jedan specifični parametar. U konkretnom slučaju taj je element predstavljala simetrija (»Orionov mač« — »Meduza«; »Sports et Divertissements« — »Three English Songs«) i izbalansiranost kontrasta (»Čardaš« — »Hoquetus David«) velikih dijelova, dakle neka periodičnost u velikome, što kontrastira aperiodičnosti unutar svakoga pojedinog dijela, naravno s izuzetkom čardaša, koji svojom kvadratičnošću forme i zabavnošću sadržaja neodoljivo prkosi ozbiljnosti cjeline i predstavlja svojevrsni iracionalni element u kompoziciji programa. Slušajući ga u onom ambijentu i onom »kontekstu«, čovjek mu se mora nasmijati, ali ga na kraju prihvatiti i konstatirati da je to bio dobar »štos«!

Samo se po sebi razumije da način, na koji je Birtwistle sastavio program i strukturirao ovaj koncert, nije jedini, ali meni se čini da bi neka druga nadređena ideja vodilja trebala uvijek postojati pri oblikovanju programa, jer realizacija takve ideje samim koncertom apsolutno onda pribavlja koncertu još jednu novu kvalitetu, obogaćuje ga kao cjelinu i opravdava kao društveno-umjetničko događanje koje može posjetiocu omogućiti naročiti neposredni doživljaj »koncerta po sebi« — ono što suvremena sredstva masovne telekomunikacije, kada služe samo kao prenosioci, nisu nikako kadra.

Idem još i dalje. Zapravo i ne dalje, nego samo u još jednom drugom pravcu. Naime, čini mi se također da komponiranje koncerta kao takvog, koje se danas sve češće pojavljuje, nije bez veze s općim razvitkom stvaralačke glazbene misli kroz posljednjih dvadesetak godina. U tome razdoblju serijelna glazba doživljava svoj nastanak, uspon i vrhunac, da bi naglo nakon toga izgubila vitalitet, te praktički i dovršila svoj ne baš

dugi vijek. Međutim, ona za sobom ostavlja kao opću baštinu neke principe i način gledanja, koji ulaze u svijest (i podsvijest) suvremenih skladatelja, pa stoga možemo u manipuliranju s gustoćom, odnosno u statističkoj formi, s jedne strane, a u redukciji na nadređene oblikovne faktore s druge, vrlo lako prepoznati transformacije i konsekvence serijelnog muzičkog mišljenja. A ja bih dodao da serijelnoj glazbenoj baštini treba pripisati također i ovakav smjeli, inteligentni i uspješni pristup do nedavna vrlo zanemarivanom poslu oko oblikovanja koncertnih programa — pristup, kakav je učinio Birtwistle svojom »Proljetnom pjesmom«.

»Proljetna pjesma« (»Spring Song«) — to je, naime, bio naslov što ga je Birtwistle dao čitavome koncertu. Izvodio se na izmaku zime, jedne vrlo studene večeri, a samo vedrina ružičastoga neba na kraju dana kao da je promrzlom posjetiocu (onome što dolazi pješačkom galerijom) nagovještavala blizo proljeće. Ne bih mogao ustvrditi da i »Proljetna pjesma« predstavlja početak nekoga glazbenog proljeća, ali rezonance, što ih je ona nekim svojim parametrima kod mene izazvala i misli — posljedice tih rezonanca — što sam ih u ovome napisu iznio, ipak su u nekoj vezi s proljećem. Uostalom:

> »*U restoranu je stajao glazbeni automat. Bilo tko ubacivao bi novčić. Primijetio sam da je glazba, koja bi uslijedila, pratila plivače* (što su plivali u jezeru pored restorana, op. aut.), *i ako je oni nisu čuli.*« (John Cage)

prosudbe i raščlambe

MODERNIZAM ILI SUDBINA POEZIJE A. B. ŠIMIĆA (2)

(Nastavak iz prošlog broja)

Dubravko Ivančan

VI

Intimno, psihološki Šimićeva etika počiva na sažaljenju. Živa je, emocionalna, što nam je kod njega pjesnika, a ne filozofa, blisko. To se sažaljenje napose odnosi na žene i siromahe.

Siromaštvo za pjesnika nije samo u nedostatku materijalnih dobara (usput, više bi mu odgovarala imenica »bijeda«). Ono mu je kao i kod Dostojevskoga, u ekstremnim oblicima, već svojevrsni »porok«, neka ljaga bića i života:

> Jedno pred drugim stide se da sjednu
> za takav ručak
>
> i dokle jedu boje se
> da ne bi jedno drugom život pojeli.
>
> *(Ručak siromaha)*

Siromaštvo je ovdje, kako vidimo, već neka perverzija mišljenja i zaključivanja, izopačenost uma i osjećanja. Opterećeno je osjećajem krivnje siromaha, da i ono malo što ima otima svome supatniku. Značajna je, naime, ta zaslijepljenost što ne vidi krivca vlastitu stanju, nego okrivljava samu sebe za isti položaj drugoga. Siromah ne samo što je lišen materijalnih dobara, nego je još i pogrešno usmjeren s obzirom na krivca i uzročnika siromaštva. Odakle mu ta usmjerenost? Ono, kako ga vidi pjesnik, nije samo materijalna porobljenost, nego i »moralna« zalutalost (moralnost se ovdje uzima kao neki opći odnos prema svijetu, a ne, kako je očito, etički). Siromah izopačeno uzima svoje siromaštvo kao neki nedostojni žig, neizbrisivu oznaku. Ono je već do te mjere proniknulo biće siromaha, da mu nedostaje opravdani revolt protiv takvog stanja. Kao što nevino osuđeni u okrutnim sudskim procesima počinje držati da je doista počinio imputiran mu prijestup, tako siromah osjeća siromaštvo kao neko svoje nedjelo, zasluženu kaznu. I kao što pjesnik u *Ženama pred uredima* pita:

> Zar može biti
> da za njih nema utočišta izvan moje pjesme?

tako i u svojim *Siromasima* uzima u zaštitu siromaha onako kako to on sam ne bi znao i umio. Krivac za siromaštvo jest bogataš *(Napitnica, Siro-*

mahu). Time dodirujemo još jednu oznaku Šimićeve poezije: socijalnost. Imao je razvijenu socijalnu, antikapitalističku svijest. Ona nije morala biti utemeljena na nekoj aktualnoj doktrini, ni pobuđena njome. U savjesti kakvu je imao Šimić mogla je biti spontana reakcija osjetljivog i etički izgrađenog bića.

Siromah mu je kapitulirao pred siromaštvom:

U njihov život
sve dolazi izvana
i njima ravna

(Pogled siromaha)

Siromah je posve izgubljen u svijetu i za svijet. On ni u čemu nije subjekt, već puki objekt u svakom zbivanju. Posve razoružan.

Tu sjede sada
Pogled im se ni na čemu ne može da smiri
Pometen bludi
i traži izlaz izvan prostora

Siromah je izbačen iz života i zemlje. Nema više moralne snage da se bori za svoje mjesto na zemlji, već posve poražen i suvišan »traži izlaz izvan prostora«, dakle svoj potpuni nestanak, uklanjanje. Kriv je što je živ i što uopće zauzima neki prostor među bićima. Možemo se pitati, je li Šimić u pravu pjevajući takvu psihologiju siromaha, zanemarujući u njemu svaki revolt, bunu. Autor *Siromaha* nije revolucionarni doktrinarac već pjesnik. Psihološki, životno istinit je podatak da je čovjeka moguće definitivno slomiti. Stalna poniženja i nasilja na žalost nekoga mogu posve potlačiti i učiniti pasivnim. Utvrdivši to Šimić je pokazao veliku pronicavost i originalnost. Neprestanim porobljivanjem moguće je trajno fiksirati bijedu u siromaha, kao što je u izmišljenim sudskim procesima moguće fiksirati tobožnju krivnju u osuđenika. O tome smo u našem stoljeću imali ne samo jedno svjedočanstvo. Potlačivanje može imati svoju nepopravljivu stranu, može se stalno učvrstiti i trajno deformirati. Zbog toga pjesnik pjeva sa žalošću:

U siromaštvo gledah
i htjedoh da ga opjevam

Al kad se dublje zagledah unutra
zanijemih
vidjeh:
Bezdana je bijeda

(Post scriptum)

Ova se bezdanost bijede odnosi na njenu sporadičnu nepopravljivost (riječ »bijeda« ovdje je u punoj smislenosti zamijenila riječ »siromaštvo«). To nam je pjesnik htio reći, a ne da je revolt nemoguć ili čak nepravedan. Nepopravljivost bijede jest ono što izaziva njegovu beskrajnu žalost.

Šimić je jasno vidio i drugi pol bijede. To su »bogataši«. Pjesnikov pogled na njih i opet nije samo obična sociološka determinacija, već seže dublje. Bogataš nije tek socijalno privilegirani, već osobno u dubini korumpirano biće. Egzistencijalno nije sposoban ući u životni krug siromaha. Bogataš nije to samo novcem nego i srcem kojega nema. Siromah mu je estetski fenomen, zanimljivost u panorami bića što pruža mogućnost uživanja:

»Iščeznu ko miris.«
Bogataš gleda kud si nesto, čudeći se

(Siromahu)

Smrt siromaha ne pobuđuje u njemu osjećaj krivnje zbog toga što je pokraj njega egzistirao siromah kao takav. Bogataš je okorjeo i u svojoj okorjelosti ciničan je. Ciničan je kao estet (neronovskog tipa), ali i kao svjesni tlačitelj:

Sad hajdemo piti, piti!
Plod sve tuđe muke
dolazi u naše ruke!

(Napitnica)

Pjesnik u svojoj viziji vidi polarizaciju čovječanstva što uzima planetarne razmjere. Jedni propadaju, suše se, drugi se debljaju i tove. Jasno uočava klasnu polarizaciju društva i to izražava vrlo osebujnim jezikom:

— — — — — — — — — — — — —
Čovječanstvo biva uže, neki ljudi širi
skoro će po zemlji ići tek vampiri.

Zemlja biva pusta,
nekoliko samo bića debljajući stenje.

(Konac)

Od takve vizije do poezije revolta samo je jedan korak. Da je poživio, pjesnik bi taj korak zacijelo i učinio. Drugo je pitanje kakvo bi mjesto zauzeo revolt u njegovu djelu, jer Šimić je kao čovjek bio veoma slojevit. Bolest i sasvim osobne preokupacije vukli su ga na druga područja pjevanja. Tako ga je privlačio fenomen smrti, nestanka, ili pak žene i susreta sa ženom. Uza sve to posve je sigurno da mu ne bi nedostajala socijalna komponenta i da bi je i produbljivao. Možemo samo nagađati da li bi se bar donekle odrekao svoga individualizma i uključio u neku općenitiju društvenu struju. U svakom slučaju čovjeku kakav je bio A. B. Šimić ne bi to bilo ni jednostavno ni lako.

VII

Smrt je tema koja je pjesnika mnogo zaokupljala. Osobito i zbog toga što je bio tuberkulozni bolesnik.

Mene jedu bakterije
Trune jadno meso
Bože zar ti nije žao?
Ja sam dijete. Bože! Dijete!

(Bakterije)

Ovo su rijetki stihovi u kojima je Šimić izrazio sažaljenje nad samim sobom. I treba reći: raniji stihovi iz razdoblja prije pojave *Preobraženja.* Kasnije pjesnik kao da se priučava, disciplinira i odnos mu prema smrti postaje stoički. Odnos prema vlastitoj smrti. Tuđa smrt čini se da ga više uznemiruje nego vlastita. Prema sebi se odnosi strože nego prema drugima. Rekli bismo — herojski. Moramo li takav odnos prema smrti uzeti kao nešto normativno? Čemu tražiti da se netko tko voli

život i tko je natprosječno životan na stoički način miri sa svojom smrću? Voljeti život je prirodno, a isto je tako naravno negodovati na smrt. Međutim, nije sasvim izvan domašaja normalne psihologije željeti vlastitu smrt (ne u smislu neke dionizijske opojnosti nad samouništenjem). Ne mislim reći da se Šimićevo mirenje sa smrću odnosi na jednostavnu želju za njom, ali i kod njega (kao i kod mnogih drugih ljudi) ima momenata u kojima tu želju, iako ne sasvim izravno, pokazuje. Tako je to u pjesmi *Ovaj život:*

O ovaj život u kojem je sreća
od ljudi s kojim negda dijelili dana zauvijek
se rastati
i još veća
sa svima ostalima nikad se ne sastati!

Mnogi čovjek ima trenutaka, a možda i razdoblja, kada mu se smrt čini jedinim utočištem od razočaranja u životu. I kad mu ona izgleda posve logičnom, kad osjeća da u životu nema više što tražiti, kako je život sav doživljen, a ono što bi još moglo slijediti jest nepotrebno ponavljanje i balast. Ima filozofa koji tvrde da je čovjeku čak i prirođen nagon prema smrti. Nije li popularnom Freudu thanatos jedan od ugaonih stupova ljudske psihe?

Kod Šimića ipak više prevladava stoička svijest nego neki tamni nagon. Ta svijest će u temelju i opet biti etički fundirana, a posljedica joj je u poeziji ista kao kao i kod pjesama na druge teme u kojima pjesnik pokazuje svoj eticizam. O tome je već bilo riječi i to će biti još dopunjeno na drugom mjestu.

I smrt će biti sasma nešto ljudsko

Ovo »sasma ljudsko« znači kod Šimića bez ikakva mitiziranja i mita. Ponajprije bez religioznog učenja (što je za njega mit) o besmrtnosti duše. Za pjesnika tako prihvatiti smrt jest nešto etičko, nije mu naime dostojno tješiti se nečim čega nema. Etički mu je, ma kako to nekada bilo teško, po svaku cijenu stajati uz nešto što držimo istinitim. To je ovdje za njega čovjekova apsolutna smrtnost. To daje njegovim kasnim stihovima o smrti jedan uzvišeni karakter, no zrači i svojevrsnom hladnoćom.

Na ležaju se tijelo s nečim nevidljivim rve
i hropti
i smalaksava i stenje
i onda stane.
Kao kad mašina stane. I stoji. Ni makac.

(Smrt)

Ne možemo se oteti nečem ahumanom u ovom pjevanju o smrti. Pa i nehumanom budući da pjesnik ljudsko tijelo uspoređuje sa strojem. Za razliku od organskog, stroj se doima hladno i ta hladnoća i strogost prodahnjuju čitavu spomenutu pjesmu. Kod ovog razmatranja nikako se ne radi o tome da umanjimo vrijednost stihova o kojima se radi. Sve prije nego to. Htjeli bismo samo dovesti u sumnju apsolutnu normativnost takva odnosa prema smrti za svakog čovjeka. Što vrijedi za Šimića ne mora vrijediti za svakoga i može nam se manje herojski odnos prema smrti učiniti vjerojatnijim, humanijim, prihvatljivijim. O tome nam povijest kulture daje dovoljno svjedočanstava.

U Šimićevoj *Smrti* možemo vidjeti konzekvenciju njegove ranije pjesme *Opomena:*

Čovječe pazi
da ne ideš malen
ispod zvijezda!

Pusti
da cijelog tebe prođe
blaga svjetlost zvijezda!

Da ni za čim ne žališ
kad se budeš zadnjim pogledima
rastajo od zvijezda!

Na svom koncu
mjesto u prah
pređi sav u zvijezde!

Nije lako razložiti ovu pjesmu iz *Preobraženja* (ovdje ne idemo za njenom potpunom interpretacijom). »Zvijezde« znače ljepotu noćnog kozmosa, ljepote kozmosa uopće, simbol su više ljepote uopće. Prah simbolizira nepoetično, zemaljštinu. Ići »malen ispod zvijezda« znači ići nedostojan njih, upućen samo na svakodnevne ciljeve i svrhe, bez ikakva idealizma i smisla za ljepotu. Bez solidarnosti s kozmičkom ljepotom. Čovjek se osmišljava i otkupljuje otvarajući se toj ljepoti koju najbolje izražava sama umjetnost. Ispunio je svoj smisao otvarajući se toj ljepoti, prožimljući se njome. No, i u ovim relacijama smrt ostaje nešto »sasvim ljudsko«, naime solidarnost s ljepotom zemlje, obitavalištem čovjeka. Ipak preostaje neki dualizam između »praha« i »zvijezda«. Šimić se ne solidarizira naprosto sa svakom zemljom, svakom ograničenom i prolaznom pojavom, nego tek »višom« pojavnošću. Taj dualizam nije izrijekom prevladao, nego se kod njega opet pojavljuje npr. u pjesmi *Tužaljka:*

Što možeš biti ti na zemlji
zvijezdo moga neba?

pjeva rastajući se od voljene žene. Možemo reći da je to nebo njegovo inteligibilno ja, svijet »koji duša sama za se stvara« *(Ljeto),* svijet pjesničke projekcije za razliku od zemaljštine drugih, tuđih projekcija. Njih Šimić nije uspio bogatije razviti. Mi im tek možemo ući u trag, ali ne i posvema ih dokučiti.

Više nego vlastita, nerazumljivija mu je i nečuvenija smrt drugih dragih bića. Kod toga napose mislim na pjesme *Nad trupom* i *Ćutljivi sastanak s prijateljem.* Osnovno s čime se pjesnik ovdje sukobljuje jest posvemašnji nestanak prijatelja, nestanak bez nade u ponovno viđenje. Prisutna je, dakle, misao o besmrtnosti, ili još točnije, misao o smrtnosti. U Šimića se nešto buni protiv toj misli, naime, da čovjek zauvijek nestaje:

O tko je taj
što učini te manje vrijednim nego kakvu stvar,
lešinom koja zakopa se negdje
i ostavi.

(Ukop druga)

Ti pod zemljom. Tu pod mojom nogom.
Već odavno si zemlja. Zar ta zemlja — Ti?

(Ćutljivi sastanak s prijateljem)

VIII

Valja kazati što našem pjesniku znači »zemlja«. Ona mu nije kao kod dionizijskih, orgijskih panteista vječan proces stvaranja i rastvaranja, neumornog kruženja atoma, rastenja, venenja, procesa koji u duši izazivaju neku opojnost. To je opojnost »vječnog prstena« (Ujević), neprestane izmjene godišnjih doba, sjetve i žetve, kiše i sunčanog vremena, bezvjetrice i oluje, jalovosti i plodnosti. Ništa od toga ne nalazimo u Šimićevu doživljaju zemlje. Ona je za njega hladna, mrtva materija, ne u smislu neke filozofsko-fizikalne doktrine, već kao doživljaj. Ona je nešto najneaktivnije, mrtvo — »prah«. Napose zbog toga stoji pjesnik zapanjen nad tolikom proturječnošću između živog i neživog, živog čovjeka i »trupa«. Mogli bismo reći, da kao što kod njega postoji izraz »sasvim ljudsko«, ljudsko bez svake mitizacije, da bi mu tako odgovarao i izraz »sasvim zemsko«. To bi naprosto bila mrtva materija bez sposobnosti da se dalje preobražava, preoblikuje. Nešto tako mrtvo na prvi dojam predstavlja osim praha i kamen, koji se u Šimićevim pjesmama ponekad javlja kao odjek doživljaja njegove rodne Hercegovine:

Taj brijeg na kojem često miruje moj pogled
dok sjedim sam u sobi! Pust je: tu ne raste ništa

Tek kamenje se golo plavi.

(Pjesma jednom brijegu)

Evo primjera kako pjesnik doživljava zemlju. Kao nešto neživo na što se svodi u konačnoj redukciji. Time mu je proturječnost između živog i neživog to veća i smrt nečuvenija. Intelektualno pošten pjesnik ne provocira silom u sebi vjeru u besmrtnost koje nema. U njemu na kraju preteže demitizacija svega — života, zemlje, svijeta, neba:

Nebo je već dugo praznina
bez Boga i serafina,
beskrajna pustinja siva,
kroz koju kadšto aeroplan, grdna tica, pliva.

Ne lete više gore duše kao laste.
Čovjek u zemlju legne i sav se raspe.
K Bogu izgubismo pute.
Pjesnici stoje pred ništavilom i ćute.

(Prazno nebo)

Pjesnici nekad nadahnuti vjerom
pjevahu ljudima o onom kraju
u koji čovjek prêđe kad ostavi tijelo

Danas se svakom fantazija slomi
na rubu ovog svijeta

Dalje je ništavilo
pred kojim pjesnik stoji nemoćan i nijem.

(Nemoć pjesnika)

Šimić nije nadahnut vjerom, no treba reći, ne samo vjerom u nebo, nego ni vjerom u zemlju. Ništa manje pustinja mu je i zemlja. Sve se svodi na pustinju. Kako spomenuh, taj hladni ateizam, za razliku od orgijskog, kakav je recimo u Nietzschea, razbija tek nepodnosiva misao

da pravdi neće biti udovoljeno, da će disharmonija jednostavno ostati ono što jest, bez ikakve kompenzacije, kao već u spomenutim stihovima pjesme *Žene pred uredima*. Ipak preteže rezignacija nad svemogućnošću teže, zemlje, smrti, ništavila.

Pojedini Šimićevi stihovi mogli bi nas zavarati u pogledu njegova doživljaja svijeta. Ponegdje se čini da je to ipak hilozoistički panteizam ili možda bolje rečeno kozmizam, naime da on ipak osjeća neko bratstvo sa »zemljom« i njenim pojavama. Tako pjeva:

Na zemlji nam je ostati zauvijek
Životinje i biljke naša su rodbina
i kamen samo naš najdalji brat.

(Zemlja)

Izgledalo bi kao da zemlji ipak pridaje neku toplinu, osjeća makar i daleku srodnost spram nje. Da kamen naprosto nije samo okamina, nego da zrači nekom blizinom, simpatijom, životom. Šimić to, međutim, obilno demantira. Naglašava jaz koji dijeli ljudsko jastvo, odnosno sudbinu, od datosti predmeta u kozmosu. Taj je jaz, kako to izražava u većini stihova sugestivnijih od navedenih, nepremostiv.

Mi gledamo se nijemo. Brijeg i čovjek.
Ja nikad neću znati gdje se
sastaje naš različiti smisao.

(Pjesma jednom brijegu)

»Zemlja« nije samo tuđina. Ona je i prijetnja i opasnost. U prozi napisanoj paralelno s citiranom pjesmom Šimić piše: »kasnije, kada se u meni razvila refleksija, brda mi nisu bila samo tuđa; njihova ogromnost, neizmjernost težine (koja je tolika da i sama riječ težina čini se ovdje neumjesna jer izaziva pojam mjerenja), stabilnost, trajnost — činile su meni čovjeka s njegovom sitnošću, nečim krhkim što se jedva, gotovo nikako neda s njim usporediti... (Nespojivost je nesavladiva ne samo pri pomislima na svijest, nego kad se usporedi moja krhkost i sitnoća, prolaznost s tvrdoćom, ogromnošću, trajnošću — gotovo bi se moglo reći s vječnošću jednog brijega. Tako se čovjeku čini kad ga gleda); To uspoređenje čovjeka poražava: čovjek je blizu svom iščeznuću« (Sabrana djela 1960, Proza II, str. 149). Rekli smo da je Šimiću zemlja prijetnja i opasnost. Zašto prijetnja? Svojom se postojanošću »grozi« ljudskoj sudbini, čovjekovoj vremenitosti. Čovjek »ima« sudbinu koja se proteže u luku od rađanja do zrelosti i smrti, dok je zemlja toj sudbini superiorna svojom mrtvom postojanošću.

Pod brijegom voda teče. I ljudi se muče radom.
Brijeg stoji, plav i visok, susjed neba.
— — — — — — — — — — — — — —
Mi rastat ćemo se tuđi jedno drugom.
Ja umrijet ću. Brijeg se neće maći,
ta plava skamenjena vječnost.

(Pjesma jednom brijegu)

Brijeg nadmoćno stoji, uspravan, dok se ljudi pod njim muče radom. Imaju »sudbinu«, a to je ovdje rad. Snose je, »muče se radom«. (Šimić je u ovoj pjesmi bogatije razvio svoje dojmove o hercegovačkom brijegu nego u svome proznom zapisu o njemu.) Fizički izraz za snošenje sudbine jest sagnutost — pod nečim, micanje i nepostojanost. U tom pogle-

du brijeg je nadmoćan čovjeku. On se ne miče, »on se neće maći«. Uspravan je, bez sudbine, i najposlije on je ne-smrtan, »plava, skamenjena vječnost«.[4]

»Zemlja« tako nadmoćna čovjeku (ne treba napominjati da brijeg ovdje predstavlja zemlju), donekle je odsutna u noći u kojoj se čovjek osjeća slobodniji i manje ugrožen njenom prisutnošću. Ona je, međutim, ipak prisutna i opet na prijeteći način. U gore citiranoj pjesmi Šimić pjeva:

U noći ga ne vidim. Svi smo duboko u noći.
Al znadem: on je tu! Ko ćutanje je težak.

Ove nas intuicije prisjećaju nekih drugih. Noćni kozmos, kako je već primijećeno, Šimiću je manje teretan nego danji i upravo zbog toga što u njemu iščezava (no ne i potpuno!) materijalnost koja pritište. Tako njegov »somnambulizam« *(Mjesečar)* dobiva svoju afirmaciju kao dokidanje teže i nadmoćne materijalnosti. Od toga je samo jedan korak do gotovo nepodnosiva osjećaja prisutnosti izvora dana i života, sunca. Sunce daje te se pojavljuju stvari što ograničavaju ljudsku slobodu i prijete njegovoj sitnosti. Kao izvor svjetla u kome izranjaju stvari sunce prijeti, i to aktivno:

Odavno mi se tijelo krije
od sunca, moje pogibije
Životvorno sunce
mene bonika plaši smakom
Dođem li poda nj, u istom trenu
oborit će me jednom zrakom
Past ću bez krika na moju sjenu.

(Smrtno sunce)

Sunce je ovdje aktivna prijetnja, pogibija. Vidi se kako je pjesnik doživljavao sunce na taj način i kao tuberkulozni bolesnik (»Životvorno sunce / mene bonika plaši smakom«). Tumačenje ove pjesme sa stajališta bolesti autora niti je suvišno, a niti bez osnove, ali je ne može protumačiti do kraja kao ni samu umjetničku vrijednost citiranih stihova. Važnije je vidjeti ih u duhovnoj cjelini njegova ustrojstva. Prisutnost bolesti osobito se opaža u pjesmi *Vraćanje suncu,* ali i ovdje je važniji jedan drugi njen sloj. Radi se o Šimićevu, da tako kažemo, etičkom odnosu spram sunca, a koje je ovdje i intenzivan, intenzivirani život presnažan za autorovu krhkost:

Bez glasa gorim u tjeskobi
Vraćam suncu što od njega dobih

Pjesnik u neku ruku »izravnava račune« sa suncem (životom u širem smislu). To je vrlo karakteristično za svu njegovu duševnu nastrojenost. Opravdava se, uspostavlja ravnotežu, »vraća« dobiveno, afirmira pravednost. U tome se uvelike razlikuje od jednog sv. Franje koji se prema kozmosu ne odnosi u prvom redu etički, već religiozno. Svi su mu fenomeni kozmosa i života »braća« te mu je tako i sunce brat, kao što mu je

[4] Šimić ovdje dijeli s Pascalom samo pola njegove intuicije. Pascal se također grozio fizičke nadmoćnosti univerzuma ili materije s obzirom na krhkost ljudskog bića. Šimićeva primjedba, kako se čovjek od materijalnog univerzuma razlikuje i odlikuje sviješću nije u njega rodila barem ravnotežom između onticiteta jastva i svijeta, ako već ne i doživljajem nadmoćnosti svijesti kao kod Pascala, za kojeg je čovjek u usporedbi sa svijetom trska, ali »trska koja misli«.

smrt sestra. S njima ga ne veže dug koji valja vratiti, nego simpatija, ljubav. Odatle nedostižna toplina Franjine *Popijevke suncu* koja je s čitavom njegovom pojavom značila i znači epohu. Drugačije je kod Šimića. Misleći na sunce on ne osjeća ljubavi, već ima na umu pravednost, vraćanje duga, izravnanje računa, nadoknadu, kako bi uspostavio etičku neporočnost. (Franjo, doživljavajući život kao nezasluženi dar, ne bi ni pomišljao da se za nj može odužiti.) U takvo držanje našeg pjesnika uvlači se neko mjerenje, račun, odbijanje i zbrajanje. Skrupulozni etičar strogo važe kako bi se obje strane izravnale. Šimić odvraća suncu, izvoru života »hladnoćom« osjećaja dužnosti, da namiri ono što je dobio. Ne stapa se sa suncem u kozmičkoj solidarnosti poput asiškog sveca. Ostaje distanca, a odatle strogost i hladnoća njegovih stihova. Nema stapanja što je karakteristično za ljubav. Ostaje pridržanost autonomnog ja, koje je »pravedno« uzvratilo darovanom. I ovdje, gdje bismo se tome najmanje nadali, očituje se novovjeki eticizam s njegovim konzekvencijama tako karakterističan za našeg pjesnika.

IX

Zanimljiv i značajan je Šimićev odnos prema ženi. Taj se odnos provlači kroz čitav njegov opus i čini ga jednim od naših najistaknutijih erotičara i pjesnika žene. Šteta što kroz njegova ostvarenja možemo tek naslutiti što bi još u tom pogledu dao da je proživio prosječan ljudski vijek. Njegova erotika nije neka površna zaljubljenost, već iz nje raste čitava metafizika značajna za cjelokupan njegov pogled na svijet. Uz neke druge intuicije eros mu otvara vrata u nj. Od vremena Dantea dakako to nije jednokratan slučaj u poeziji. No upravo stoga Šimićeva izvornost na ovom području zaslužuje svu našu pažnju i priznanje.

Ženu i ženstvo pjesnik doživljava kao drugi pol kozmosa. Kao pojava žena mu je neobjašnjiva i nečuvena gotovo poput smrti i uništenja:

I gdje je kraj
u kojem sada njine duše ljube

Te žene sad su
zvijezde

(Izgubljene žene)

One
na moju ruku stave svoje srce

i onda umru s ove zemlje
u krajeve za njih Bogom određene

(Žene s jednim srcem)

Ne, žene nisu s ove zemlje
Već to su izdna nebrojenih plavih noći naše mladosti
bijele čežnje izrasle iz tijela

(Žene, mladići, ljeto)

Prvobitno je Šimićev odnos prema ženama erotsko-idealistički, platonski. Žene su mu mit ove zemlje bez mita, ljepota ove zemlje koja je prah, pustinja. Zanimljivo je kako se u pjesnika prožimlju dvije intuicije. Prvo, porijeklo mu je žena nezemaljsko, nadzemaljsko. Kao da su potekle iz neke idealne sfere ženstva i sišle na zemlju iz druge, njihove planete. Iz mita koji je njihova zbilja. U drugu ruku u pjesnika je izo-

štrena filozofska refleksija i kritičnost. Žene su mu projekcije čežnji mladića, svjestan je što im pozajmljuje njihova idealizatorska fantazija. Po njoj su one »subjektivne tvorevine«. Kod Šimića se na mnogo mjesta osjeća kritička refleksija, i to ne prepisana i preuzeta, već njegova vlastita. Po tome on nikako nije naivan pjesnik. Već veoma mlad, sklon i sposoban za refleksiju isprepleće nju i doživljaj, odnosno razmišlja o onom što doživljava. To se jedino ne zamjećuje u gričkom razdoblju. Prekidajući s njime i prelazeći na slobodni stih on već u početku pokazuje znatnu i vrijednu refleksivnost.

Šimića zanima egzistencija žene. Uz divljenje njenoj ljepoti, nečuvenosti njene pojave i postojanja, javlja se u njega i samilost prema ženi. Ona izaziva u njemu neku generalnu erotičnost, što se vidi u pjesmama koje se ne odnose na jedno jedino drago biće, na ženu koju ljubi. Samilost je jedna od najkarakterističnijih popratnih pojava erotike. Zaljubljenik (a Šimić to znade biti, ma kako to neobično zvučalo u općem smislu) uz idealizaciju osjeća za predmet svoje ljubavi beskrajno sažaljenje, čija je modifikacija npr. strah da se ljubljenom biću ne dogodi nešto nepredvidivo strašno, da je to biće neprestano ugroženo. Od čega? Šimić će u svojoj divnoj *Tužaljci* reći, od »svijeta drugih ljudi«, od ove zemlje:

Iz moga svijeta gdje si bila čudo
ti zauvijek odlaziš. A šta će
od moga čuda ostati u svijetu drugih ljudi?

»Njegov svijet« gdje je žena čudo jest idealna domovina, projekcija pjesničkog srca. Ondje je žena u svem njenom dostojanstvu. »Svijet drugih ljudi« jest zemlja u svojoj vulgarnosti, grubosti. Osjeća se da taj svijet prijeti onom višem, idealnom, da mu je nadmoćan. Ili da se izrazimo aksiološki: vrednote što su više to su krhkije. Niže, elementarne, jače su. Tako u strukturi bitaka više podliježe nižem. Analogno Šimić doživljava i bića. Viša i vrednija lomnija su i podliježu nižim. Svijet je strukturalno tragičan, a ta njegova tragika posebno pogađa žene kao više na ljestvici bića. Žena je izvrgnuta stradanju, degradaciji. Iz citiranih stihova jasno se razabire pjesnikova briga za voljenu ženu. To je briga koja ide pod ruku sa sažaljenjem:

O zašto moje čudo rastat ćeš se sa mnom
i biti nekom samo žena?

Strašno zbog čega pjesnik brine, a što se ženi može dogoditi jeste da nekome bude »samo žena«.

Ja imah 16 ljeta kad me mati uda
— — — — — — — — — — — — — — —
I otad moram da ga čekam svake noći
u postelji iz koje izići mi ne da
ni on ni svijet ni zakon ni Bog,
ja moram čekat svake noći kad će doći
i uzeti po običaju svoj užitak.

(Žena o sebi)

Biti samo žena znači evo u Šimićevu smislu biti naprosto objekt požude, predmet tlačenja i žrtva jačega, biti degradiran s obzirom na svoje više porijeklo u kome je vidi pjesnikova moć idealizacije; znači biti negirana u onome u čemu je ona nešto izuzetno, nečuveno, a što se otima ovome svijetu u njegovoj doslovnosti.

Stupanje u život žene kao žene, dakle prestanak djevojaštva Šimić već doživljava kao stradanje. Po isključivosti takva gledanja pjesnik se razlikuje od jednog Kranjčevića koji je znao pjevati s više gorkog realizma:

Nijema je stala besrdna avet,
Vjeri i umu podla rugavet:
Stoput anđelku strgaše krilo —
Igrački bit će, košto ih bilo!
I lijer cvate, cvijet se razda,
Jedan se truni, a drugi cvjeta;
Pjesnik što plače, ne plaču vazda
Curice mlade šesnaest od ljeta!

(U maskiranoj gomili)

A. B. Šimić pripisuje ženi finiju, prozračniju egzistenciju nego muškarcu. Vidi je u njenoj većoj ugroženosti, zapravo bitnoj, zbog toga što je u neku ruku samo gost na ovoj zemlji kojoj iskonski ne pripada. Ne odnosi se to samo na djevojke i mlade žene, nego na žene svih kategorija, žene uopće. U svakom slučaju pripisuje im dublju psihu (i veću suptilnost nego muškarcu). Ne jednom on se zaustavlja i nadnosi nad tu dubinu:

Te žene u se izgubljene
i teškom ćutnjom zaključane!
Te žene
s beskrajnim Unutra!

(Žene s jednim srcem)

Pristupa im iz beskrajne distance. Možda je odviše smiono objema pjesmama iz zbirke *Preobraženja* pod naslovom *Povratak* davati erotsko značenje. Ta se pretpostavka može osporavati, no sklon sam da ih tako tumačim zbog rasporeda u zbirci, konteksta u kome se obje ove pjesme nalaze. Iz distance znači ovdje bestjelesno ili još bolje nadtjelesno. Iz lišenosti teže, zemaljskog:

U noći kada šumi u tvom uhu tiha mjesečina
znaj:
ne koraca mjesečina oko tvoje kuće
Ja lutam plavim stazama u tvojem vrtu

U stanovitom smislu mogli bismo reći kako pjesnik većinom nije dorastao da ženi pristupi tjelesno, ili da tjelesni pristup ne drži nekim oskvrnućem. Mislim da se ovdje ne možemo pozivati na eventualno u Šimića zapretano kršćanstvo ili još određenije — puritanizam. Kod njega se zapravo radi o prastaroj borbi između erosa i seksusa što su je davno uočili poganski, grčki filozofi. Eros mu je tako uzvišen i kreativan, da mu se seksus pričinja degradacijom. Do sada nijedan hrvatski pjesnik nije pokazivao takvo prisustvo erosa i sposobnost za nj. Drugo je pitanje zašto ga on u većini ostvarenja vidi u tolikoj proturječnosti sa seksusom. To sigurno nije iz svjesnih puritanskih predrasuda. Puritanca skandalizira već golotinja kao takva, dok Šimića u nizu pjesama očarava žensko golo tijelo. Ono ga, međutim, očarava erotički i stoga protestira protiv same mužjačke pohote, koja mu se čini degradacijom žene. Pomirenje između erosa i seksusa on registrira vrlo rijetko, iznimno.

No vratimo se sada našim pjesmama. U obje Šimić evocira golemi erotski prostor što ga oko sebe stvara žena. On je ugrožen grubom mužjačkom senzualnošću. Da bi se stupilo u nj ne povređujući ga, zahtijeva

se preobraženje. Dosadašnja egzistencija, biološko postojanje kao takvo ne može se bez povrede približiti ženi. Da bi se to moglo i smjelo valja se osloboditi od posve biološkog, »zemaljskog«:

Polako ćeš zaboravljati prošlog mene
Pred tobom ja ću rasti
nov i visok

Na obale je došao stanovnik s neke nove zvijezde. Valja prijeći metamorfozu, postati »nov«. Tek netko tko potječe sa uzvišenije planete nego što je zemlja i njena zemaljština može se bez ugrožavanja približiti ženi iskonski nadzemaljskoj. Samo se tako mogu susresti i prožeti dva prostora, a da nijedan ne bude grubo prekoračen i oskvrnut. Stih: »Na obale je došao stanovnik s neke druge zvijezde« i ne znači drugo nego da se ispunja uvjet ovog susreta i prožimanja.

Gola žena u *Preobraženjima* ne izaziva kod pjesnika muškaračku požudu, nego ga u prvom redu zadivljuje mitskom ljepotom. Dovodi ga, unutar religije ljepote, do religiozne ekstaze. To se izražava tako te on »moli tijelima nevidljivih nebeskih boginja«:

Ja znadem: s dalekog neba sjaju
u moju sobu gola tijela žena

I klečeći na prostrtomu plaštu plave mjesečine
molim nijem iz nijeme noći
tijelima nevidljivih nebeskih boginja

(Prenuće)

Šimić će tek u pjesmi iz posthume *Sva sunca ovog ljeta* prići tjelesnosti bez pomisli na oskvrnuće. Tek ovdje je prekoračio mladenačku erotsku distancu, a da to prekoračenje ne doživljava kao degradaciju. Svjedočanstva takvih stanja i doživljaja relativno su rijetka i kasna:

Kad sam s tobom životinja sav sam
i udišem te u se, ispijam te u se
i ispijam te u se svu duboko svu
u nasladi se tijelo s tijelom svija

Rečeno je već da u Šimićevu djelu muškarac većinom pristupa ženi kao jači i kao opasnost. Kao gola tjelesnost. Žena se, međutim, nikada do kraja ne priklanja tjelesnosti, a kada joj i pristupi ili podlegne, jedan joj se eterični dio njena bića otima. I kod prostituirane žene *(Pjesma nekih žena)* ostaje nešto što protestira protiv takva stanja. Žena nikada ne pada do kraja, nikada se sasvim ne okalja i ne zaboravlja posve svoje nezemaljsko porijeklo. Mladićski i erotički kod Šimića je to što ženino biće prvotno vidi u njenoj ljepoti i očaravanju, a što je u nekom neprijateljstvu sa seksualnošću. Tek rijetko i kasno pokazuje prevladavanje ovoga dvojstva.

»Moja vječna sudbina romantika...« napisa na jednom mjestu. Točnije bi se moglo govoriti o njegovoj vječnoj sudbini idealiste, i to u smislu velike idealizatorske (u pogledu žena erotske) kreativnosti duše. Eros u širem smislu i jest upravo ovo duševno stvaralaštvo. Ono se kod njega proteglo i na godine kada kod većine ljudi zamire. Zbog toga čitavo njegovo djelo u dobrom smislu te riječi nosi neki mladenački pečat.

Šimićevo se sažaljenje nad ženom proteže i na ženu majku, roditeljicu novog života. U materinstvu on prvenstveno vidi patnju, razdvojenje, rastanak, otuđenje. Ako se igdje u njegovoj poeziji ogleda da je on pjesnik krize, onda je to u temi materinstva (misli se kriza čovjeka i međuljudskih odnosa). Intimnije i čvršće veze između ljudi nema no što je ona između roditeljice i djeteta, ali je, evo, i ona napukla, i u nju se uvlači otuđenje. Veće razlike u tretiranju ove teme kod Matoša i Gričana s jedne, te Šimića s druge strane teško je i zamisliti. Prvima je majka kao takva simbol čvrstoće i stalnosti ljudske ljubavi, te najjača veza sa zavičajem i domovinom. Kod našeg pjesnika gubi ona svaku lokalnu pripadnost (u pjesmi *Mati* iz *Preobraženja* ne prebiva više ni u običnom ljudskom domu), s prijekorom se distancira od svoga poroda i nije nikakav posljednji jamac za prevladavanje tuđine među ljudima.[5]

O što učinih! Što te rodih!
Zar čim te primih rukom, ne bi više moje?
I čim te u svijet stavih, svijet mi tebe ote?

(Materinstvo)

Materinstvo je već u početku otuđenje (doduše u drugom smislu nego kasnije razdvajanje roditeljice i djeteta). Rastenje djeteta samo je rastajanje. Iz duha ove poezije mogli bismo reći da žena-majka iskonski nezemaljskog porijekla rađa za zemaljsko i za zemlju, dakle tuđinu. »Svijet«, zemlja otima joj dijete čim ga rodi, čim više nije pod njenim srcem. Što više raste, osamostaljuje se, dijete sve manje pripada majci, svijet ga udaljuje od nje. Rastenje je rastajanje. U svojoj biti rađanje je tragično.

---

[5] Ovdje bismo ponovno mogli dotaći pitanje književnosti krize. Fanatici krize skandiraju na svojim književnim mitinzima: »Kriza! Kriza!« nalazeći svekoliko stvaranje u izražavanju i iznošenju katastrofa, zalutalosti, neredovitosti. Zacijelo umjetnost, ako želi biti integralna, ne smije zaobilaziti napukline i ponore života. Život, međutim, koji je nad umjetnošću u osnovi teži harmoniji i ide prema prevladavanju proturječnosti. To je i normalno, jer inače ne bi mogao opstati. Čovjek ne može opstati u vječnom nemiru i raskidanosti. Nesavjesni propagatori radikalne krize i apsurda, koji od svega toga ne osjećaju ništa dublje, nastoje u umjetnosti dezavuirati sve što izražava neku harmoniju. Grci su dobro uvidjeli da učinak tragedije treba da bude katarza. Umjetnost se, baš kao ni život, ne može održati u trajnoj disharmoniji. U tome je, da tako kažemo, »pravo« Matoša nad Šimićem. Čovjek se ne može definitivno duhovno razlučiti od majke, zemlje, svoje povijesti, a da to ne odvede u abnormaliju i monstruoznost. Time ne mislim potcijeniti umjetnost krize nego je pokazati u stanovitoj njenoj provizornosti, prelaznosti. Pravo Šimića je pravo izgubljenog sina koji hoće svoju vlastitost. Matoš to nije bio manje od njega u okvirima svoga duhovnoga pothvata. Razlika je između njega i Šimića po mome mišljenju u tome, što se on dospio vratiti dok Šimić za to nije imao vremena. U tom pogledu vrlo je instruktivna pjesma *Mladić* koju vrijedi u cijelosti citirati:

Ima li itko na svijetu
kom bi se mogao obratiti?
Od ljudi se morah odvratiti
Knjige me samo smetu

Da ima barem bog da mi on
pomogne iz ovih muka
i da mi njegova ruka
pokaže pravi put!

Al boga nema više
u hramu ni izvan hrama
O zašto mi ubiste boga
i ostaviste me sama!

Kad bih se mogao vratiti
u djetinjstvo, k ocu i majci
i biti dijete što slijedi
njihove zapovijedi!

Ovako (već blijeđi od zvijezda)
mučim se dane i noći
i nitko mi ne može pomoći
ni ljudi ni bog kojeg nema

O hoću li ikada moći
bar izreći taj očaj?
ili vječno
usta mi ostat će nijema?

9*

Najdublja pjesnikova pjesma o materinstvu jest *Marija*. Bogorodica, doduše, ne rađa za zemlju i zemaljštinu nego za stradanje i žrtvu u ime ideala. Šimić je fino zapazio da Krist iskonski zapravo ne pripada majci i ako je »razdvojenje« ikada bilo u osnovi materinstva, onda je to bilo u materinstvu Marijinu. Ona je po evanđelju zapravo bila samo (a paradoksalno i čak) instrument Boga za izvršenje otkupiteljskog djela. Marija pokazuje »sveti egoizam«:

Ja znadem da si gledajući gdje ga gubiš
poželjela da nikada ga ni rodila nisi
i da je vječno pod srcem ti osto

Šimić je osjetio Marijino priklanjanje višem određenju, iskazao mu priznanje i poštovanje:

I da si na koncu
svih muka i svih boli vidjela svoj poziv službenice

Ona se priklanja višnjoj volji nakon unutarnje borbe što je čini ljudski uvjerljivom. Što ta borba ne prelazi u protest održava je u njenom pozivu službenice, u onome što Marija u evanđelju i jest. Pjesma ima osjetljivih prijelaza i nijansa, ali je u njoj održana cjelovitost i spasena ravnoteža. Šimić je ovdje pokazao veliku snagu talenta. Nije lako biti uspješni umjetnički interpretator tako općeg, a ujedno i osjetljivog mjesta iz kršćanske predaje. Ovom je pjesmom pokazao kako je imao sve uvjete da uđe i opjeva i druge misterije kršćanstva. Njegova rana smrt zastire nam vidik s obzirom na moguće perspektive njegova daljnjeg razvoja u tom pravcu.

Značajna pjesma o materinstvu jest i *Umorstvo djeteta*. Mogli bismo reći da je Šimić i ovdje »na strani« žene. Između dileme da majci koja je ubila pripiše krivnju, ili pak da je tumači tragedijom, on se »odlučuje« za tragediju. Majka koja je umorila dijete nije prestupnik, već tragična osoba, nosilac neumitne sudbine. Fatum je onaj koji je jači od nje i koji je »opravdava«:

O Bože, zašto stavi
u ljudski život sramotu i glad?
i zašto život što je u meni proklijo
raste kao moja smrt?

Vidljivo je da se radi o nezakonitoj materi pritisnutoj sramotom takva materinstva. Jednako tako o bijednici koja gladuje. To je jače od slabe i nezaštićene žene, nedorasle surovosti zemlje. Umjesto osude i revolta pjesnikov uvid i saučešće s položajem nesretne žene izaziva njegovu samilost. Ova majka ne snosi krivicu, ona je žrtva. Ipak, nikada površan, Šimić ne opravdava čin umorstva djeteta jeftinim parolama socijalne poezije njegova vremena. Taj čin nije bez teških posljedica:

Ne tebe
U tebi umorih gotovo svu sebe

Ovdje pjesnikova intuicija prestaje i gubi se u neodređenom. Ipak, čini mi se, i ovdje se javlja nešto od Šimićeva eticizma koji je između ostalog u tome što su etički principi vlastitost pojedine osobe te ona u ime njih kažnjava samu sebe. Bog što ga majka apostrofira u pjesmi više je dekorativan, figurira kao *deus ex machina*. Ne kažnjava on, već »u tebi umorih gotovo svu sebe«, osoba kažnjava samu sebe. Ove su tvrdnje donekle slobodne zbog neodređenosti u kojoj završava motiv, ali zbog eticizma izražena u nizu drugih pjesama mogu biti i vjerojatne i opravdane.

X

Duhovno možemo u Šimića razlikovati četiri faze stvaranja: (a) Gričku ili idilično-pastoralnu, (b) fazu slobodnih stihova, (c) ekspresionističku fazu ili fazu *Preobraženja*, te (d) realističnu fazu od *Preobraženja* do smrti. Najteže je lučiti fazu slobodnih stihova od ekspresionističke i to je razlikovanje donekle utilitarno s obzirom na prikladan princip grupiranja stihova. Ekspresionistički se elementi, naime, nalaze u slobodnim stihovima do *Preobraženja*, ali ne dominiraju u tolikoj mjeri kao u njegovoj jedinoj za života objavljenoj zbirci. Nezgodno je drugu fazu njegova stvaranja nazvati npr. modernističkom, jer takva su i *Preobraženja*, te mi se kod sistematizacije Šimićeve poezije izabrani termin za razdoblje nakon Griča čini još uvijek najprikladnijim. Mogući prigovor je evidentan: druga je faza determinirana isključivo formalno dok su ostale tri označene sadržajnim oznakama.

Prijelaz iz razdoblja u razdoblje uvjetovan je promjenom sadržaja, načina doživljavanja, kuta gledanja. Slobodnim stihovima Šimić se izrazio udaljavajući se od idilično-pastoralne manire. Napustio je regionalizam i za novi, urbani sadržaj upotrijebio slobodni stih. Ekspresionizam bijaše poseban akcent Šimićeva gledanja, hipertrofija subjekta, projekcija kroza nj. U njemu dominiraju pjesme s početnim zamjenicama »ja« i »mi«, a tako i tipične deformacije stvarnosti, odnosno kreacije iz subjekta, kao što je ekspresionističko upotrebljavanje boja i sl. U pjesniku se još nisu nataložila iskustva što bi dominirala nad nadmoćnošću vlastitog preoblikovanja. Mnogo su mu češći ugođaji, prikazivanje vlastitih stanja nego li faktički zahvati u zbilju. To se mijenja s njegovim ciklusom *Siromasi*, gdje postaje objektivniji što nam je sinonim za realnost. Sadržaj je, kako vidimo, odigrao odlučujuću ulogu. Šimić se nije slučajno odrekao ekspresionističkih elemenata. Njima je izražavao dominantna subjektivna stanja što ih je iznosio bez većeg objektivnog iskustva. Sada usvaja sve više činjenica. Njima ekspresionistički rekviziti ustupaju svoje mjesto, i to zbog važnosti im i dostojnosti da budu pjesnički izražene. Važnost i dignitet iskustva potiskuju sve što sprečava da ono bude izraženo na najkraći i najjednostavniji način. Ono je tako važno te zahtijeva izravno izražavanje tako da se svako pretjerano »metaforiziranje« može činiti oskvrnućem, larpurlartizmom u lošem smislu riječi.

Goran je primijetio da bi se Šimić razvio u dobrog novelistu budući da mu neke pjesme pokazuju sadržaj prikladan za novelu. Da je ova primjedba točna uvjerit će nas lektira pjesama kao što su to *Čačuga* ili *Postanje jednog pisca*. U ovim pjesmama on je već pripovjedač u pravom smislu riječi (doduše ne samo u njima, no ipak ovdje najizrazitije). Obje su balade sa satiričkim podtekstom te stoje na granici lirskog kazivanja (toliko dobre da spadaju u izbor njegovih pjesama baš kao i *Gospodskom Kastoru* u probrane stihove Kranjčevića):

Za ženom čeznuh oduvijek i dođoh ženi svoga prijatelja
— imah sada prijatelja jer imah novaca —
i očajan joj pričah o nesreći što me prati
na sve me strane vuku žene, ne mogu da koraknem od žena

Dakako, ona povjerova i sveza se otad za me
svojim tužnim pogledima. No ja ostah tvrd
tek kasnije popustih
Malo poslije
izbacih prijatelja iz njegove kuće
i sjedoh sam unutra

(Čačuga)

Ovi stihovi dovoljno potvrđuju sve veće Šimićevo usvajanje i izražavanje objektivnog iskustva. Spadaju u završnicu puta što ga je njihov autor pokročio od eminentno lirskog reagiranja do objektivnog prikazivanja. Taj put nam najbolje tumači formalne promjene u njegovu opusu i dopušta stanovite sistematizacije, pokazuje svojevrsnu logiku i red u razvoju našeg pjesnika. Ne treba ni spominjati da taj red nije posve čvrst ni apsolutno uočljiv. Još manje su moguća neka sigurna predviđanja o eventualnom daljem Šimićevu razvoju. Duh poput njegova mogao nam je prirediti svakojakih iznenađenja. Sigurno je samo da bi ta iznenađenja bila, poput svega onog zrelog u njegovoj pjesničkoj ostavštini, trajan ures hrvatske književnosti.

GOSPODARENJE U ZAČARANOM KRUGU

Krešimir Brant

Po nojevskoj je logici najopasnije stvari nazvati vlastitim imenom: ako nešto zaudara, kaži radije: »Ne miriše«.

»Konferencijaši«

Neki dan sam u Zagrebu i u Beogradu zvao veći niz funkcionara više puta u tijeku dana. Nije ih bilo: neki dolaze kasno, neki su na putu, glavnina je na konferencijama. I tako mi se ponovo nameće problem racionalnog djelovanja naših službi i tzv. rukovodilaca. Kod toga bih odmah objasnio oznaku »takozvanih«, da se tkogod ne uvrijedi pa ne rekne kako »kišem« na »vlast«. Prvo, rukovodioci koji većinu svog vremena provode na konferencijama imaju malo vremena da rukovode, jer rukovodstvo ide uz akciju a ne uz konferencije. Drugo, rukovodioci koji većinu svog vremena provode na konferencijama toliko su ovisni o ishodu konferencija da ne rukovode uopće nego većinom predstavljaju samo transmisiju za kolektivni stav, te bi trebalo da se zahvale na nazivu rukovodilaca, smatrajući se samo organizatorima ili koordinatorima rada. Treće, u samoupravnom društvu naziv »rukovodilac« zvuči »falš«. To je, de facto, staljinistički izraz za jedno društveno stanje u kojemu ima vođa i vođenih. Kakvog smisla imaju, međutim, ova dva termina kad se potiru u samoupravnom društvenome mediju? Ako je, naime, samoupravljač samoupravljač, onda ne treba rukovodioca, jer rukovodioca treba onaj koji sam sobom nije kadar upravljati: jer za to nema fizičku ili mentalnu sposobnost, jer nije odrastao, jer još nije (ili više nije) samovlasni pravni subjekt; rukovodioce trebaju, na kraju, mehanizmi. Zato: »takozvani«. I na razmišljanje: da odbacimo termin koji se ne slaže s društvenom osnovom. Ali da se vratimo pitanju »konferencijaša«!

Poznato je iz povijesti da se dosele svako — da se ne izrazim u višoj kategoriji — »nadleštvo« smatralo na vrhu savršenstva, no u moderno doba u širokom svijetu potreba je da se njihova funkcija podvrgne kritičkom ispitivanju i stručnom rješavanju. Ja sam uvjeren u to da je ono čemu bismo mogli kazati, u širem smislu, administracija u nas nevjerojatno rasipanje radnog vremena i radnih sposobnosti i, poviše toga, da je to rasipanje unošenje kvasca daljeg rasipanja radnog vremena i radnih sposobnosti izvan javne administracije. S tog bih stanovišta želio istaći da je traćenje vremena na konferencije posljedica:

— nestručnog i nesuvremenog postavljanja i uzubljavanja javnih funkcija u njihovoj interakciji (slabosti tehnologije rada);
— nedefiniranih ili nedovoljno definiranih prava, dužnosti i odgovornosti (funkcionalne slabosti);
— neznanja koje traži korektiv u kolektivnom raspravljanju problema (po krilatici: svi znaju sve, dakle sam mogu znati malo ili nimalo a da budem i ostanem u funkciji);
— nepovjerenja u nosioce funkcija;
— nedostatka studijske odnosno naučne podgrade akata administracije, dakle inferiornog položaja nauke izvan struktura koje donose odluke;

— nedostatka opće, dosljedne i principijelne organizacije društva na samoupravnoj osnovi.

Mislim da nam prije svega nedostaje upravo to: dosljedna i principijelna (kompletna i kompleksna) organizacija društva na samoupravnim osnovama i da se bipolarnost i tripolarnost u našem društvu ispoljava i u veoma niskoj efikasnosti administracije. Pokraj elemenata samoupravnog društva, u nas su prisutni, naime, i elementi etatističkoga koncepta i stalni infiltrati sa Zapada. Etatistički koncept nije sposoban da ovlada svijetom ni pristajanjem, ni osvajanjem: nije riješio probleme kibernetskog funkcioniranja društva na razini oslobođenog rada. Zapadni koncept sadrži kao pokretačku silu eksploataciju čovjeka čovjekom, a taj princip nije spojiv s trajnim i kolektivnim interesom ljudske vrste, jer je antagonistički raspolavlja, ne omogućuje ostvarivanja životnog standarda prema radu i ne daje nikakve izglede za trajan mir u slobodi. Prema tome ostaje samoupravni koncept kao univerzalni koncept i pravac kretanja, i to, naravno, ne kao principijelno, postavbeno rješenje, nego u praktičnom djelovanju. Ako, međutim, govorim o trostrukom prisutnom konceptu, jasno je za koji se naše društvo opredijelilo, kao što je i dijalektički neizbježna privremena prisutnost triju rješenja, te je oštrica kritike upravljena isključivo nedosljednom, nesistematskom, sporom, nekonzistentnom i neinventivnom ostvarivanju izabrane koncepcije, ali prije svega gađa one koji traže, nalaze i rukama, nogama i zubima brane u sistemski tuđim rješenjima osobnu prednost i korist, prenemažući se prečesto od puste samoupravne frazeologije.

Začarani krug integracija

Privredni razvoj se svagdje u svijetu kreće u pravcu stvaranja tzv. velikih integriranih tehnoekonomskih sustava. Veliki sustav objedinjava, naime, podjelu i organsko sklapanje rada u efikasnu cjelinu, s optimalnom distribucijom tereta kapacitetne i prometne funkcije na njihove nosače: radne jedinice i njihove proizvode, s mogućnošću punog angažiranja nauke u radu, s otvaranjem mogućnosti za čvršće planiranje i za plansko vođenje razvoja. Odatle je razumljivo što se, po logici privrednih i društvenih interesa, i u nas težište razvojnog procesa sve više premješta na integraciona kretanja, te se življi proces integracije mora smatrati najbržim i najjeftinijim načinom za povećanje obujma proizvodnje i zaposlenosti, za pojeftinjenje proizvodnje, za stabilizaciju cijena i vrijednosti novca, za čuvanje akumulacije od devastiranja minulog rada krivim ulaganjem u paralelne i suvišne kapacitete. U tijeku procesa integriranja privrede pomalo se u nas prevladava i natražno poimanje funkcije i značenja tržišta. Kod nas je, naime, dugo vremena bila u prvom planu teza potrebe izgradnje »perfektnog tržišta«. Ona je, naravno, u osjetljivoj mjeri prisutna i sada, ali ipak postaje pomalo sve jasnije da je danas u svijetu konkurencija nešto drugo od onoga što je bila u drugoj polovini XIX i prvom dijelu XX stoljeća. Tržište danas nije sajam beskrajnog niza nudilaca koji se nadmeću standardiziranim robama. Danas pedeset posto asortimana u evropskoj trgovini nije starije od deset godina, a čak devedeset posto roba u američkoj privredi nema toliki staž, što pokazuje sve očitije da je motor konkurencije nauka. Osim toga, posebno u socijalističkim uvjetima nije primarni zadatak privrede da ostvari »perfektno tržište« nego perfektnu proizvodnju radi perfektnog zadovoljavanja potreba društva, čemu tržište treba samo da pomogne kao *jedan* od niza instrumenata, i to *prvenstveno* za verifikaciju efikasnosti udruženog rada sa stajališta općedruštvenih interesa i kriterija, a ne u svrhu čiftinskog nadmetanja i porobljavanja potrošača i proizvođača.

Integraciona kretanja predstavljaju, međutim, u najmanju ruku praznu tehniku ako u svim porama privrednog života nije prisutna nauka i ako nema efikasne ekonomske organizacije. Štaviše, integracije vođene i provođene bez adekvatne naučne i ekonomsko-organizacione koncepcije, pripreme i prorade predstavljaju zapravo *opasna* kretanja ekonomije, jer nepripremljene i neprorađene integracije stvaraju dodatni *kaos* u privredi mjesto što bi njime ovladale. Ako integracijom stvoreni veliki sustav vodi podjeli rada, specijalizaciji i okrupnjavanju serija pukim organizacionim i samoupravno-dogovornim zahvatima bez krupnog ulaganja, bez naučne misli kao *preteče* nije moguće izabrati ni proizvodne pravce, ni asortiman, nije moguće organizirati ni samu proizvodnju, a pogotovu je nije moguće korisno plasirati, što i jest osnovni uvjet da bi se proizvodilo, te taj primjer vjerojatno dovoljno ilustrira neophodnost svestrane naučne pripreme svake integracije, ali i više od toga: nužnost da proizvodnja i nauka budu i ostanu u trajnoj suradnji.

Kada govorim o organizaciji rada kao *preduvjetu* za uspješnost integracionih kretanja, onda ne mislim samo na *tehničku* organizaciju rada: uza svako potcrtavanje i njenog značenja za ekonomiju ukupnog radnog vremena (sadržanog u minulom i živom radu), neophodnog u proizvodnji, *prvenstveno mislim na ekonomsku organizaciju rada.* Ta je, naime, komponenta organizacije i na današnjem niskom nivou udruženosti našeg rada *teški invalid* naše privredne stvarnosti, a da bi uopće mogla biti i prisutna u krupnim (integriranim) asocijacijama rada kao faktor stabilizacije ekonomije i unapređenja društvenih odnosa. Čak naša katedarska nauka uglavnom još ne uočava postojanje tog problema, no ne uočava ga ni većina profesionalnih organizatora, vođenih danas pretežno tehničkim a ne — kako bi bilo ispravno — društvenim aspektom pitanja, a još su manje i (takva) nauka i takav profil organizatora u tragu pravilnom rješavanju društvenog aspekta ekonomsko-organizacionih problema u uvjetima samoupravne društvene orijentacije. Naša se ekonomska nauka uglavnom bavi ili makroekonomijom (zanemarujući da se makroekonomija u suvremenu društvu uopće ne može distancirati, a najmanje u socijalističkoj sredini, od mikroekonomije, jer je makroekonomija struktura koja se sastoji od mikroćelija u interakciji: da se u ekonomiji radi o organskom kompleksu) ili se bavi mikroekonomijom, zanemarujući društveni odnos, previđajući isto to organsko jedinstvo u ekonomiji, brza da traži rješenja u tehnici, prenoseći iz tehnički razvijenijih sredina suvremena *tehnička* rješenja, a zanemarujući da je ekonomija prije svega pitanje *društvenih odnosa.* Ni nauka ni praksa ne nalaze dovoljno odlučno i odsječno u pojavnim oblicima ispoljavanja zakona vrijednosti čvrstu vezu mikroekonomije s makroekonomskim fenomenima, a koliko to institucionalizirana nauka i vidi, oblike ispoljavanja tog zakona u robnoj proizvodnji samoupravnog društva traži za izmijenjeni društveni odnos *krajnje neinventivno i slijepo* u analogijama prema oblicima za koje je Marx utvrdio da su prisutni u klasnoj društvenoj strukturi, dakle u uvjetima eksploatacije, nemajući ni intuicije ni talenta da u svojim istraživanjima krene novim putovima, na koje upozorava jednako bit novih društvenih odnosa kao što su ih nagovijestili već i klasici marksizma.

Prema tome: integracije da, ali na konceptu jedinstvene (samoupravne) ekonomske organizacije i uz punu angažiranost nauke. Bez toga su integracije jalove.

Tupoglavci[1] na djelu

Samoupravni koncept je samosvojan: po njemu radni ljudi upravljaju cjelinom uvjeta svog razvoja na osnovi *općedruštvene svojine* i tendencije ubrzanog potpunog dokidanja svake eksploatacije, između ostalog i društveno-objektiviziranom raspodjelom prema *živom* radu i njegovoj efikasnosti i prema dostignutom stupnju razvoja materijalne osnove društva, težeći za ubrzanim podizanjem sve ravnomjernijeg životnog standarda radnih ljudi kao osnovne pokretačke sile društvenog razvoja kroz dinamično-ravnotežnu ekonomiju, uz puno uključenje nauke u svoje izborne odluke kao i u provedbi tih odluka u život. Taj je društveni odnos i ekonomski koncept potpuno različit od onoga na Zapadu i od onoga na Istoku, i taj koncept mislim da mogu bez rezerve prihvatiti svi radni ljudi Svijeta. Taj koncept nužno ima svoju ekonomsku filozofiju, ekonomsku teoriju i specifičnu praksu. Ekonom-

[1] Budući da ovdje ne pišem satiričku prozu, na početku riječi je »pristojni« dental (prim. autora).

ska filozofija toga koncepta se neposredno može izažeti iz radova klasika marksizma; za novu ekonomsku teoriju u radovima klasika su jasne direktive za one koji su sposobni kreativno misliti, tj. misliti izvan tautologija i analogija; iz nove ekonomske teorije djelomice je rutinski a djelomice primijenjeno-istraživački postupak da se nađu dosljedna praktična rješenja. Na ovo troje se nadovezuje kodeks ponašanja (etika) samoupravljača, dijametralno oprečna (apsolutno u okvirima samoupravnog društva; u odnosima sa socijalističkim zemljama i sa zemljama u razvoju na osnovu reciprociteta) kodeksu ponašanja privrednika izvan samoupravnog društva. I etika je samo utilitaristička kategorija: u samoupravnom društvu kodeks ponašanja, prenesen iz drugog temeljnog društvenog odnosa, društveno je štetan, o čemu pruža nebrojena svjedočanstva praksa: gomilanje nerazriješenih ekonomskih i društvenih proturječnosti.

Premda stvari stoje tako i premda bi to veći broj javnih radnika i profesora društvenih nauka trebalo da zna nego što zna i uvažava; premda bi to trebalo da znaju najodgovorniji ljudi u privredi, događa nam se da privlačimo na sređivački rad u privredi Amerikance, Švicarce, Norvežane, itd., a jedan ugledni tjednik za privredna pitanja čak u uvodnom članku poziva na prenošenje gotovih rješenja iz privredno-razvijenih sredina. Slijedeći tu i takvu logiku, naša zemlja mora da je posljednjih godina izdala veoma krupna devizna sredstva (sâm znam za približno pola milijarde starih dinara u dolarima i švicarskim francima) za pustu papirčinu elaborata i da vidi leđa stranih kompanija što se izvlače iz obveza, naravno: neobavljenog ili beskorisno urađenog posla. Dobro je prenijeti u našu zemlju najmoderniju tehničku organizaciju i tehniku rada, ali nam ekonomsku bit problema ne može nitko riješiti izvana. Proces temeljitog ekonomsko-organizacionog preobražaja čitave naše privredne i društvene strukture, kao zanemareni element privredne i društvene reforme, neophodan našem društvu kao svagdanji kruh, moramo voditi mi sami, a u goloj tehnici nam je svatko dobrodošao tko je u datom razdoblju najnapredniji. Tehnička organizacija mora biti, drugim riječima, podređena samoupravnoj ekonomskoj (dakle: društvenoj) organizaciji. To bi tupoglavci u našoj privredi trebalo da napokon shvate, a ne da rade suprotno društvenoj logici, najmanje pak da izazivaju smijuriju na međunarodnim skupovima, misleći da demonstriraju naš samoupravni liberalizam govoreći kako nam Amerika organizira neke radne organizacije. Zapad nam, istina, »organizira« privredu, ali na drugi način: da se preko naših leđa tuku svjetske kompanije, jer smo, glupavo i tupavo, uzeli da je konkurencija to kad nam se tri domaća Lazara pru sitnom proizvodnjom na uskom tržištu, uz krupne paralelne investicije za slabo iskorištene kapacitete, utapljajući stare proizvođače, umjesto što bismo shvatili da je konkurencija u uvjetima male zemlje prije svega izlazak na svjetsko tržište krupnom specijaliziranom proizvodnjom koja se osniva na komparativnim prednostima, a uz najširi i najdublji angažman nauke kao voditelja velike moderne proizvodnje, i u tehnici-tehnologiji i u ekonomiji.

»Socijalističke« piranje[2]

U ovoj se zemlji događaju nevjerojatne stvari pod okriljem diletantske »teorije« o tržištu kapitala. Ako ste u radnoj organizaciji koja je u novčanim neprilikama, ne morate biti u našem privrednom galimatijasu nimalo zabrinuti. Treba li vam pola milijarde ili čak dvije milijarde starih dinara kredita, ni po muke. Nećete se obratiti, naravno, bankama, pogodnije su trgovačke kompanije, naročito iz republika s nižim životnim standardom, posebno iz republika koje dobivaju državne dotacije ili ubiru anuitete iz prijašnjih dotacija: uz kamatu od petnaest do dvadeset i četiri posto dinar nije u pitanju.

Može se uzeti da već dobro posluje industrija koja ima takav akumulacioni koeficijent (po teoriji cijene radne efikasnosti) da 15 do 25 posto, računato od kategorije brutto-dohotka, odvaja u akumulaciju. Ako treba, dakle, kamatnicima — »socijalističkim« piranjama platiti petnaest ili dvadeset i četiri posto kamata, posve je jasno da proizvodnja ostaje bez akumulacije, da nije sposobna za proširenu, pa čak ni za prostu reprodukciju, jer mora zahvatiti i u amortizaciju, često i u osobne dohotke da namiri »socijalističke« piranje. Kamata između privrednika tipičan je instrument eksploatacije, i on će to ostati u svim društvenim uvjetima: ona predstavlja udio u novostvorenoj vrijednosti s naslova svojine (ili minulog), a ne (živog) rada, reflektira, dakle, eksploataciju i rađa samo eksploataciju. U ekonomskom sistemu samoupravnog društva ona je u odnosima između privrednika besmislica, to je u nas jasno i nedvoumno izrazio i pokojni — u našoj današnjoj »teoriji« zaboravljeni — Kidrič. Ekonomski sistem samoupravnog društva ne treba kamatu ni kao pokazatelj efikasnosti poslovanja, jer mu se ekonomija osniva na ekonomiji radnog vremena, te je moguće izgraditi pretanjeni ekonomski instrumentarij koji, u krajnjem detalju i u najkrupnijem agregatu, daleko točnije i ažurno izražava efikasnost rada.

»Kraljevska (socijalistička) povlaštena istočnoindijska kompanija«

Prema štampi i svakodnevnom iskustvu nekad bi se čovjek u nas mogao zabuniti u stoljećima. Nije riječ, naravno, o kosi ili o odjeći. Ljudi se uzbuđuju zbog oblika, nareda i naprave, a mirno prolaze kraj sadržaja koji pripadaju drugom doba, koje u našem moglo bi se kazati da naprosto strše kao anahronizmi kada ne bi predstavljali strana tijela što dovode u pitanje dublje interese radnog čovjeka, na što se, začudno, nitko ne uzbuđuje, bar ne u javnosti. U socijalizmu se, naime, javljaju, nazovimo ih tako s historijskim reminiscencijama i s nešto kićenosti, »Kraljevske povlaštene istočnoindijske kompanije« i javlja nam se sve šire mentalitet koji pripada merkantilističkoj epohi privrednog i društvenog razvoja i koji unosi u našu stvarnost mentalitet prvobitne akumulacije. Na jednom sam predavanju u Klubu samoupravljača u Zagrebu početkom godine na osnovu poredbenih statističkih podataka pokazao da desetak najjačih privrednih centara naše zemlje (s izuzetkom Zagreba) iza 1965. energično relativno jača dohodak iz trgovinske i neproizvodne djelatnosti uopće u isto vrijeme dok im relativno opada dohodak iz proizvodnje, a u istom razdoblju da osobni dohoci izvan proizvodnje za istu kvalifikaciju i za isto radno vrijeme osjetljivo premašuju osobne dohotke u proizvodnji, kod čega se posebno ističe (pokraj administracije i bankarstva) trgovina. Smisao ovih pojava je nedvouman:

— »veliki privrednici« smatraju da se »ne isplati« proizvoditi, da je pametnije (čitaj: osobno probitačnije) baviti se svim drugim samo — zaboga — ne proizvodnjom, da se »najpametnije« zalagati u trgovini, baviti se bankarstvom i svim mogućim oblicima posredovanja (kao što i čitava privredna i kulturna historija starog društva pokazuje da posrednici živuju, a stvaraoci robuju i tavore);
— neproizvodnja eksploatira proizvodnju.

Kod toga je karakteristično za čitavu klimu u privredi da finalne cijene proizvoda uglavnom ne određuju proizvođači: trgovina je ta koja postavljanjem cijena, posebno u maloprodaji, drži u rukama sudbinu proizvođača i između njih obavlja arbitražu, što je, naravno, karakteristično za najamni, a ne za samoupravni društveni odnos u proizvodnji, dakle i u privredi, jer je proizvodnja jezgra cijele ekonomije, a o tom se fenomenu u nas uopće ne govori, jer se u sistemskom sljepilu i ne uočava.

Naravna stvar, pojava merkantilizacije u privredi nema neograničenu osnovu rasta i razvoja. Točno se po marksističkoj teoriji (i po prostoj logici) zna da je proizvodnja roba osnova društvenog blagostanja i da trgovina i bankarstvo obavljaju samo prometne usluge, a da nacionalno bogatstvo ne uvećavaju ni za trun: one troše stvorena dobra (kroz materijalne troškove i osobne dohotke). Ako neproizvodnja ima veće osobne dohotke od proizvodnje; ako je uz to hipertrofirana, onda eksploatira proizvođača kao protrošača i crpi mu fondove za proširenu reprodukciju. Ako veliki urbani centri forsiraju neproizvodnju, onda se nameću malim urbanim centrima i pokrajini uopće

[2] Piranha, zloglasna riba Amazonke, koje jata za tren oka sve živo svode na kosti (prim. autora).

kao preraspodjeljivači nacionalnog dohotka koji sami nisu stvorili, što predstavlja nedvoumnu eksploataciju. Granica toj eksploataciji je, na kraju krajeva, u izdašnosti proizvodne baze; u mogućnosti stezanja opasača neposrednog proizvođača, jer taj mora kupiti potrošnu robu, i zbog održanja života i zbog plasmana proizvedene robe bez kojega bi se proizvodnja zagušila u zalihama. Ali te granice ipak nisu nimalo uske: ukupna sredstva u neproizvodnji i kadrovi izvan proizvodnje razlomak su sredstava i kadrova u proizvodnji, a životni standard je elastična kategorija (i zatvorski standard je, na primjer, životni standard čim omogućava preživljavanje), što daje velik prostor za destrukciju narodne privrede što je u nas vrše sve te »povlaštene kompanije«, koje nam se sa stajališta preraspodjele narodnog dohotka koji nisu stvorile upleću u privredu i koje se sve naglašenije nameću kao tobožnji »organizatori« i »lokomotive« proizvodnje, gradeći, međutim, paralelne kapacitete, obezvređujući postojeće, zatvarajući tržište stvaranjem ekskluzivnih krupnih potrošača za unaprijed nominiranu proizvodnju. Poznato je, na primjer, da jedna velika trgovačka kompanija (namjerice govorim o trgovačkoj kompaniji, a ne trgovinskoj, jer je osnovni mentalitet u tim kompanijama trgovački a ne trgovinski, a trgovcima je uvijek bila ideal ako ne prvobitna akumulacija, a ono bar preraspodjela stvorenih vrijednosti snagom kapitala) financira izgradnju niza paralelnih kapaciteta za ekskluzivnost u eksportu i odstupanje devizne kvote — kao protuusluge — da bi proces »oplođivanja« kapitala (koji nužno svršava obezvređivanjem novca) nastavila obrtanjem deviza ili njihovim lukrativnim preobraćanjem u dinare o trošku proizvođača i potrošača; danas čitava zemlja bruji o tome kako je nekoliko takvih povlaštenih kompanija — ili jedna jedina — država u državi[3], zahvaljujući posebnom deviznom statusu i krupnim sredstvima koja su usisana iz proizvodne privrede pa transferirana trgovcima. Poznato je, isto tako, da se golema kreditna sredstva, pocrpena iz čitave narodne privrede ili računski (odnosno emisiono) »kreirana« na teret vrijednosti novca, transferiraju izabranim proizvođačima da bi se stvorila golema turistička naselja, koja korisniku dijela općenarodnih sredstava daju ove prednosti: ekskluzivni plasman proizvoda, deviznu kvotu, visoku kamatu, anuitete, vjerojatno i udio u dohotku i zaposlenje za delegirani kadar »rukovodilaca« i stručnjaka, a da se ne govori o ostalim mogućnostima: o izboru izvođača izgradnje, itd. Na taj se način nastavlja proces umjetno stvorene privredne klime za povlaštene kompanije, ali ujedno i produbljuje proces dezintegracije privrede i obezvređenja i samoupravljanja i novca.

Djelatni princip samoupravne ekonomije je, naravno, drugi. Radne organizacije moraju biti ekonomski i samoupravno samosvojne i samostalne, one moraju i same biti do razumnih granica u dohodovnom i samoupravnom smislu podijeljene (decentralizirane). Akumulacija je općedruštvena kategorija, i jer to jest i mora biti i ostati, njeno utvrđivanje ne može biti voluntarističko nego samo društveno-objektivizirano. Upotreba akumulacije se mora kretati tijekovima naučno fundiranih, kontinuirano rađenih srednjoročnih planova razvoja visokoudruženog rada. Kamate i anuiteti su u socijalističkom (samoupravnom) društvu izvor razvlašćivanja samoupravljača i izdizanja nesamoupravnih struktura iznad proizvođača, one su u samoupravno-adekvatnom privrednom sustavu u odnosima privrednika suvišni anahronizam. Nitko ne može općenarodnom imovinom stjecati nikakve prodajne ekskluzivitete za uže asocijacije rada, a pomoć nerazvijenima se ne pruža stavljanjem šape na akumulaciju i na devize nego drugim oblicima stvaralačke samoupravne suradnje.[4]

[3] Različiti reeksporteri i povlašteni posrednici osilili su se do takvih razmjera da postaju realna opasnost daljnjem razvoju demokratskog socijalizma i pune ravnopravnosti naroda i narodnosti. Reeksporteri stvaraju svoju avijaciju, otkupljuju filmove i tako idejno utječu na bazu, zakupljuju ili kupuju dijelove izraubovanih gradova i jadranskih turističkih mjesta, ucjenjuju velike ali osiromašene proizvođače, teritorijaliziraju kapital i tako zaoštravaju međunacionalne odnose ... Dokle ćemo to trpjeti? (prim. ur.).

[4] Iz motta u članku istog autora u »Kritici« broj 6/1969, a koji približno glasi: »Kritika — bez jasne slike o tom kako ono novo i drukčije treba da izgleda — samo je kritizerstvo«, proizlazi da ima pred očima dalekosežno teorijski i praktično podgrađeni ekonomski sistem samoupravnog društva, te ni ovi izvodi ne predstavljaju verbalnu konstrukciju (prim. autora).

Ako se pak radi o pomoći nerazvijenim područjima, ona se daje namjenski, na osnovu dokumentacije i konkursa za svrhe koje neosporno ujedno unapređuju ekonomiju zemlje, čime nisu iscrpeni brojni ostali oblici stvaralačke pomoći razvijenijih manje razvijenima. Isto tako, u samoupravnom društvu nema »prethodnih odluka«: sve privredne odluke donose udruženi proizvođači, i to isključivo na osnovu naučnih podloga, a neproizvodni faktori imaju golemo područje rada u idejnom i moralnom vođenju društva, u organizaciji realizacije društvenih planova i programa, u stvaranju općih i posebnih uvjeta za realizaciju privrednih planova.

Naša zemlja nema izgleda za stabilizaciju ekonomije dok proizvođačka teza ne postane dominantna.[5] A proizvođačka teza ne može postati dominantna bez uvođenja ekonomskog sustava koji odgovara samoupravnom društvenom konceptu i koji ga reproducira. Taj koncept mijenja, kako je kazano, vladajuću pomutnju o smislu i karakteru društvene svojine, on unosi u privredu stubokom izmijenjeni ekonomski instrumentarij i novu gospodarsku etiku, on traži temeljito preustrojstvo privredne zgrade, počinjući proces obnove i akceleracije privrede iz submikrozone proizvodnje, iz stanica u kojima se proizvodi vrijednost, raskrštajući već u njima sa svakom mogućnošću eksploatacije i svodeći ekonomiju socijalizma teorijski dosljedno na ekonomiju radnog vremena, i to u službi životnog standarda radnih ljudi kao osnovnog motora i mjerila čitave nacionalne privrede. Na podlozi novog gospodarskog sustava nauka je pozvana da na svim razinama priprema izbor samoupravnih rješenja, pa nisu nikakve »Kraljevske (socijalističke) povlaštene istočnoindijske kompanije«, ni tehnike i mentaliteti koji im odgovaraju, te snage koje mogu i za pedalj pomaknuti razvoj ove zemlje. Proces kontinuiranog obezvređenja novca, samogušenja u tijekovima privrede i masovne ekonomske emigracije to dokazuje bjelodano, jer to nisu simptomi nikakve krize rasta, nikakva »prokletstva« nerazvijenih odnosno zemalja u razvoju, nego su to posljedice neusklađenosti privrednog sustava s društvenim sustavom. Reforma je u prvoj fazi zahvatila periferne probleme. U drugoj fazi ona mora riješiti jezgru problema, a to je proces na kojemu se mora oznojiti čitava nacija kroz narednih pet godina da bi izašla na tvrdi širok put stabilnog i bitno ubrzanog privrednog prosperiteta.

Opće mirenje je smrtni znak društva

Neki dan, na jednoj od brojnih priredbi koje pripremaju II kongres samoupravljača, uljudno je zamoljen jedan privredni teoretičar i praktičar da se ustegne od diskusije kako ne bi došlo do konfrontacije mišljenja. Ako bi se ista načela potegnula na Kongres, on bi bio manifestacionoga karaktera a ne graditelj naprednije prakse. Pripreme za Kongres upravo i pretpostavljaju iznošenje svih iskustava, kritiku i protukritiku, predlaganje novih rješenja. Ali veliki režiseri takvih promašenih kongresnih priprema, što se više brinu o dobroj predstavi i o tomu da budu društveno-zapaženi kao njeni protagonisti, troše samo društvena sredstva i društveno vrijeme ako pripreme ne shvate kao konfrontaciju. Ali nisu samo menedžeri ti kojima je stalo do manifestacija i samopotvrđivanja. I »naučni« radnici danas održavaju simpozije na kojima oponentima predlažu šutnju, nudeći, zauzvrat, šutnju na njihovim skupovima. I tako ne pere samo ruka ruku nego i: šutnja šutnju pokriva. U podtekstu je takvih »aranžmana« samo bijedno činovničko čuvanje stečenih pozicija, komercijalizacija »nauke«, a ne društveni progres. Društvo se ne može razvijati bez borbe mišljenja; bez njega, ono je osuđeno na atrofiju. Isto tako, misao i mišljenje ne može biti ničiji privilegij: misao umire ako je nečija, umjesto što bi bila svačija.

[5] Više nema sumnje da je za vrijeme oštrih obračuna s nosiocima i zastupnicima političkog hegemonizma utemeljen financijski i ekonomski hegemonizam, u istom centru. Promijenile se u svemu nisu samo strane koje iz toga izvlače korist, odnosno trpe štetu. »Još će se poživjeti i vidjeti da takvoga eksploatatorskog, zelenaškog, gramzljivog i hegemonističkog kapitala nema kao što je u stanju da ga stvori socijalistički birokratizam«, kaže ispravno Neda Krmpotić. Na žalost stvari su mnogo složenije i ne objašnjavaju se djelovanjem »šačice birokrata«, kako misle neki hrvatski Don Kihoti (prim. urednika).

Prešućivanje

Ono što je prešućeno, neegzistentno je: nije nikada bilo, nikada nije kazano, nije stvoreno. Ali ako je nešto kazano, urađeno, stvoreno, ako nešto egzistira, ili ako egzistira drukčije od onoga kako se govori i piše, prešućivanje ili šutnja u tom i o tome kako nešto doista jest tvrđe je, okrutnije i bezdušnije od svakoga govorenja. U koliko navrata smo bili svjedoci da se štampa, i ne samo štampa, javila ne samo kao arbitar što reflektira zbivanja iz jednog ugla promatranja, zastupajući isključivo tezu jedne strane, nego i kao izvrtač istine, ali i kao njen grobar: upornom šutnjom. Danas postoje čitave teorije i praktične spoznaje koje bi mogle, bar nekim svojim rezultatima, pomoći društvu da se brže razvije, a da su im zatvoreni stupci štampe, one štampe koja lansira tone gluposti i osrednjosti, vagane suvišnosti i vozove otrova, i taj proces šutnje i prešućivanja traje godine i godine.

Kada će »birokracija« trčati za kreacijom?

Ja sam socijalizam uvijek zamišljao kao najpohlepnije društvo ovog Svijeta na sve novine, na rezultate istraživanja, na stvaralačke rezultate obična čovjeka jednako kao i čovjeka nauke i umjetnosti. Jer socijalističko društvo je o sebi napredno društvo, a napretka nema bez uske povezanosti s naukom i s kreacijom uopće. Umjesto toga kreatori toliko često obilaze vrata redakcija, čekaju u uredima po predsobljima ne bi li mogli »smjerno« izložiti ono za što je trebalo da društvo još u zametku pokaže najživlju i najsvesrdniju brigu. Poteškoća nauke i umjetnosti, pa i svake kreacije očito je u tome što se njeno djelovanje ne može povezati s nekim hapeningom, recimo s postupnim skidanjem njenih protagonista do gole kože; ne može se povezati s presijecanjem vrpce, sa zakuskama, jer to je sve više način da se navrati »društvena« pažnja i da se angažira vrijeme pripadnika konstelacija koje mogu pokrenuti proces šire društvene valorizacije kreativnog rada.

Lenjin je još rekao da socijalizam kao društveno-ekonomska koncepcija može pobijediti samo većom produktivnošću rada od one koju su postigle starije društvene formacije. Volio bih znati kako je to ostvarljivo bez nezajažljive i trenutno-djelatne pohlepe čitavog društva prema svemu onome što je namijenjeno ubrzanju njegova razvoja; kako je to ostvarljivo bez trčanja »birokracije« za kreacijom umjesto što bi kreacija trčala za birokracijom?

Uoči II kongresa samoupravljača Jugoslavije

Nema dvojbe da je samoupravljanje veoma interesantan fenomen i sa stajališta politike, i sociologije i filozofije. Do njega se u povijesti društveno sređenje u datim uvjetima uvijek donosilo *odozgo,* čak i onda kada je bilo prisutno nastojanje da se ono izvrši u ime najširih masa radnih ljudi i njihovih interesa. U okviru takvih koncepcija praksa je, međutim, uvijek dovodila na scenu »konstelacije snaga« između kojih i mase radnih ljudi se objektivno nije mogao staviti znak jednakosti. Samoupravljanje je prvi društveni koncept kojega je bitnost u samoorganiziranju same društvene osnove u svrhu samopotvrđivanja običnog radnog čovjeka i građenja dinamične ravnoteže cjeline, polazeći *odozdo,* o kojoj suštinskoj, određujućoj i presudnoj distinkciji se uvijek ne vodi računa. Neophodnost građenja samoupravnog društva organiziranjem baze, da bi se na principima njenog uređenja stvorila u društvenim razmjerima dosljedna sistemska (organska) cjelina, nije, međutim, samo stvar političke spoznaje, nego je prvenstveno stvar ekonomije i ekonomskog sustava. Samoupravljanje, naime, kao društveni sustav, pada ili stječe realne uvjete za život prvenstveno svojom gospodarskom srži. Kao što je Lenjin bio smatrao da socijalizam može dokazati svoje prednosti i, na osnovi njih, postati vladajuće društveno uređenje samo superiornom produktivnošću rada, tako, posebno, samoupravno društvo može tražiti izuzetno mjesto u socijalimu i u našem vremenu prvenstveno na osnovi svoje ekonomske efikasnosti, jer na osnovi niske efikasnosti privrede oslobođenje čovjeka od robovanja čovjeku i stvarima (a time i uvjetima svog materijalnog života) može biti, u krajnjoj liniji, samo formalno, čime bi moralo postati neinteresantno i s političkog, i sa sociološkog, i s filozofskoga gledišta.

Kapitalističko društvo je izraz određenog društvenog odnosa, ugrađenog u fundamente tog društva, a to je odnos privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju. Socijalističko društvo etatističkog modela je također izraz određenog društvenog odnosa, a to je odnos društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. Samoupravno društvo odražava također specifičnost društvenog odnosa, i to isto tako s društvenom svojinom sredstava. Ali između spomenute dvije društvene svojine golema je razlika: u prvom je slučaju društvenost posredna, a u drugom neposredna, jer i društvom upravljaju u prvom slučaju njegovi predstavnici, na kraju oličeni u političkim i predstavničkim tijelima, dok u samoupravnom slučaju društvom ne upravlja neki njegov reprezentativni organ nego društveno biće upravlja samo sobom i sredstvima svoje reprodukcije.

Gospodarski sustav je onakav kakav je društveni sustav, jer njega inače bez naročitog ekonomskog sustava ne bi ni bilo, i obratno. Kapitalistički društveni sustav ima ekonomiju koja ga reproducira; etatistički model socijalističkog društva ima gospodarski sustav koji reproducira centralističko rukovođenje. To su dva ekonomska sustava koja imaju jasno naglašene krupne razlike pored određenih sličnosti, a ove duguju činjenici što je u oba slučaja radni čovjek u najamnom odnosu, neovisno o tome što je u jednom slučaju najamnik privatnog vlasnika kapitala, a u drugom države. Nemoguće je, dakle, zamisliti da bi samoupravni društveni odnos mogao biti reproduciran nekim nevlastitim gospodarskim sustavom, tj. na primjer nekim kapitalističkim i etatističko-privrednim instrumentarijem staljenim u grafitnom loncu samoupravnog društva. Ne samo to da nikakva kombinacija dvaju vladajućih ekonomskih instrumentarija u svijetu, ma u kako opreznim i probirljivim samoupravnim rukama se nalazili, ne može reproducirati samoupravni društveni odnos, jer ekonomski instrumentarij treba da, već u načelu, društveni odnos ispolji objektivno-zakonito, dakle bez utjecaja volje društvenog faktora, nego bi bilo univerzalno besmisleno ulagati nade u jedan sustav, kao što je samoupravni, kada taj ne bi svojim ekonomskim instrumentarijem pružao mogućnost da se likvidira eksploatacija u svjetskoj podjeli rada i da se ubrza proces konvergiranja uvjeta privređivanja u svijetu. U vanjskim relacijama danas, na primjer, nema razlika u gospodarskom djelovanju blokova, te je očito da treće rješenje ne može ispuniti društvenu ulogu ni u svojoj sredini, a kamoli u univerzalnim razmjerima, produžavajući podložnost čovjeka čovjeku ili stvarima (minulom radu, stečenim razlikama u uvjetima privređivanja).

Samoupravno društvo traži svoj vlastiti sistemski koncept: ono traži vlastitu (posebnu) ekonomsku filozofiju, vlastitu ekonomsku teoriju, vlastiti gospodarski i organizacioni instrumentarij, ono traži, na osnovi toga i uz pomoć toga, i vlastita pravila samoupravnog ponašanja.

U samoupravnom društvu, koje danas promatramo kao eksperiment od univerzalnog značenja, stupanj svijesti kao procesa osamosvješćivanja nije takav da bi se naširoko posve jasno uočavale te činjenice, ali se može kazati da se polako sve više razvija i širi misao da samoupravna praksa mora okrenuti leđa svojoj ekonomsko-sistemskoj »lijevoj« i desnoj baštini i da je potrebno tražiti nove putove i nova, originalna rješenja. Na više mjesta u samoupravnoj teoriji i praksi zrnca novih spoznaja su prisutna, i dan sinteze sigurno neće biti potrebno dugo čekati. A onda samoupravljanje može zaista postati ono što bismo željeli da bude: realna nada manipuliranog i osiromašenog čovjeka da ubrzo postane zaista tvorac svoje vlastite sudbine.

raspre

JOŠ O IMENU ŽIDOVA

(ODGOVOR SLAVKU GOLDSTEINU)

Smiljana Rendić

»Après le Grand Massacre, les Juifs ont le droit d'avoir les nerfs à vif«, kaže negdje Arnold Mandel. Samo sjećajući se toga mogla sam shvatiti kako je Slavko Goldstein u mome tekstu (O imenu Židova, »Kritika« 12) mogao naći i nekakvo »zaobilaženje, prešućivanje ili polovično objašnjenje« neuroze koja u posljednje vrijeme nastoji brisati židovsko ime iz hrvatskog jezika.

Iskreno mi je žao što moram polemizirati s čovjekom koji je moje jezične argumente ipak prihvatio, i koji je upravo prihvativši ih vratio u svoj tekst ime kojim se njegov narod zove u hrvatskom jeziku: jeziku koji je i jezik hrvatskih Židova. Ali upravo *Židovu* u Slavku Goldsteinu moram se obratiti, skrećući mu pozornost na to da je ljubav — pa i najprijateljskija, pa i najbratskija — bez pravde nemoralna. Jer upravo to naučio je upravo židovski um civilizaciju iz koje ja Hrvatsku ne mogu i ne želim istrgnuti.

I dakle: kad sam napisala da je majorizacija s istoka glavni razlog uništavanju židovskog imena i zamjenjivanju toga imena jevrejskim na hrvatskom jezičnom prostoru, napisala sam to zato što je *tako*, a ne zato što bih takvim pisanjem htjela »zaobići«, »prešutjeti«, ili »polovično objasniti« strahovitu i dobro mi poznatu patnju vezanu za židovsko ime. Nije tek nacizam počeo progoniti Židove u Evropi; nisu tek ustaški trabanti nacizma počeli progoniti Židove u Hrvatskoj. Bilo je i prije nacističkog mraka, i u Evropi i u Hrvatskoj, šikaniranja Židova na sedamdeset i sedam načina, i virulentna antisemitizma pisana i govorena, i teološkoga i socijalnoga; i bilo je i pravih pogroma (u Zagrebu posljednji osamdesetih godina prošloga stoljeća, srećom nekrvav, ali violentan i bezobrazan kao svaki pogrom). Veliki mrak nacizma bio je i moguć samo zato što su furije antisemitizma već dugo prije, već vjekovima prije sijale po Evropi noć i maglu. Pa ipak: nikad, doslovno nikad, ni jednoga jedinog časa u tim dugim progonstvima nije se evropski Židov odrekao židovskog imena, ni u Francuskoj, ni u Njemačkoj, ni u Austriji, ni u Hrvatskoj — kad je htio biti integralno Židov. Pa ni poslije Velikog Masakra, i čak ni u onoj Njemačkoj na čije je zločinom okrvavljeno tlo udaren rabinski herem (tako da i danas ima Židova koji neće da nogom stupe na njemačko tlo, niti između dva zrakoplova — Golda Meir, na primjer), nije ostacima ostataka masakrirane židovske zajednice ni na pamet palo odricati se židovskog imena, »posezati za drugim, samo ako ono postoji«. Postojalo je, naziv Hebräer postoji u njemačkom jeziku. I postoji naziv Hébreu u francuskom, i postoji naziv Hebrew u engleskom, a engleski govori šest milijuna američkih Židova, koji su ili potomci izbjeglicâ pred starim pogromima, ili izravne izbjeglice pred Velikim Masakrom, ili njihova djeca. Pa ipak: ni u jednom od tih jezika nije preživjelima iz Velikog Masakra ni na pamet palo zamjenjivati hebrejskim oblikom ime Jude, Juif, Jew.

Samo u Hrvatskoj pokazala se ta težnja. Ali pokazala se već prije 1941, pa je već to dokaz da joj užas patnje pod nacizmom nije uzrokom. Pokazala se ta težnja odmah poslije osnutka stare Jugoslavije, i prodirala je za cijelo vrijeme njezina trajanja, a oni Židovi, koji su joj se opirali, bili su hrvatski Židovi. Upravo oni bili su uspjeli sačuvati židovsko ime barem u nekim svojim listovima, barem u nekim nazivima svojih društava. A nisu bili manje svjesni Židovi nego oni koji su se zvali Jevrejima. Tek — znali su da je Židov u Dijaspori uvijek »Juif plus quelque chose«, kako bi rekao Léon Askenazi: to jest, da je Židov u Dijaspori uvijek i sam kondicioniran civilizacionim odrednicama zemlje u kojoj živi, a jedna je od tih odrednica i jezik kojim govori. I dakle, kad se na hrvatsko jezično područje počelo širiti ime oblikovano po drugim jezičnim zakonima, ne samo Hrvati, nego i mnogi hrvatski Židovi osjetili su to ime kao nasilje i imposturu, i nisu ga prihvatili.

Jer nasilje i impostura jesu nasilje i impostura, ma čega se ticali, ma tko ih vršio. I ako su to nasilje i impostura nad židovskim imenom u Hrvatskoj pokušali i pokušavaju trajati i poslije 1945, nije se zato magično izmijenilo značenje koje su u hrvatskom jezičnom tkivu uvijek imali: značenje nametanja oblika stvorena po tuđim jezičnim zakonima. I nije to bio jedini primjer stanovite kolonizacije hrvatskoga jezika, ni u staroj ni u novoj Jugoslaviji. A da se duhovno koloniziran čovjek osjeća kao živ oderan, to je u ove naše dane najlucidnije i najstrahovitije vidio i rekao baš Židov, Albert Memmi, Židov iz Tunisa. Ti njegovi tekstovi peku ruke. O tim njegovim tekstovima jedan blagi talijanski Židov, profesor Guido Luzzatto, veli da strepi kad ih vidi u rukama židovskog prijatelja, ili barem ne-neprijatelja. Ali ne treba da strepi dobri profesor Luzzatto. Kaže Biblija da smo svi stvoreni na istu sliku i priliku Božju, a Talmud tumači da je tako pisano zato da bi svi ljudi shvatili cijeli ljudski rod kao moralno jedinstvo. Dakle i jedinstvo u patnji, i jedinstvo u moralnom otporu protiv nasilja. I onda: tko je i sam bio duhovno koloniziran, vidi portret samoga sebe u Memmijevu »portretu koloniziranoga«. Patnja je patnja, ma tko patio. I kad čovjek vidi da se tkivo njegova jezika razdire, da se u to tkivo hegemonistički unose elementi tuđi njegovim zakonima, i da se k tome praktički (a i teoretski, gdjegdje) zahtijeva flagelantsko prihvaćanje toga nasilja u ime vrednotâ bratstva i jedinstva — onda, »nous sommes tous des Juifs allemands«! I kad ja vidim da jedan židovski list, donoseći moj hrvatski prijevod »Sionide« Jude Halevija, samovoljno, bez moga znanja, moju hrvatsku bilješku uz taj prijevod prevodi na srpski (pa tako groteskno ispada da isti pisac piše prijevod hrvatski a bilješku srpski, na istoj stranici istoga lista!) — onda se ja osjećam isto onako šikaniranom, isto onako silovanom kao Židov iz srednjega vijeka kojega su na Veliki Petak ćuškali u katedralama po Francuskoj! Jer moj jezik meni je jedino svetište moje domovine.

»Ime Jevrej nije poprimilo pogrdan prizvuk poput imena Židov«, piše Slavko Goldstein. Možda, premda se i o tome može raspravljati. (Na primjer ni u najvirulentnijim antisemitskim tekstovima hrvatskoga jezika nema ekvivalenta za standardne izraze antisemitske infamije »Saujude« ili »sale Juif«, dok se priličan ekvivalent za te izraze pojavio prije rata u antisemitskom tisku tamo gdje su se Židovi zvali Jevreji: »jevrejska uštva«.) Ali, ako je istina, kao što jest istina, to da je »hrvatski Židov doživio da ime Židov postane sinonim za pogrdu, poniženje i patnju«, nije manje istina ni to da su restrikcione i šikanerske mjere protiv Židova u staroj Jugoslaviji dekretirane zakonima i propisima u kojima se Židovi zovu Jevreji. I ako je istina, kao što jest istina, to da su »oni koji Židove zovu Jevrejima bili u mnogim krajevima proganjani zajedno sa Židovima«, nije manje istina ni to da su zajedno sa Židovima bili progonjeni i oni koji Židove zovu Židovima — po cijeloj Evropi pritisnutoj nacističkim prokletstvom, i Hrvatsku ne isključujući. Hrvatsku ne isključujući, jer Hrvatska se ne može identificirati s Endehazijom. U Endehaziji bio je u smrtnoj opasnosti i svaki Hrvat koji je krio Židova, jednako kao i Židov kojega je krio. A takvih je Hrvata bilo — manje nego što ih je moglo i moralo biti, ali ne manje nego Srba, na primjer. Postotak Židova spašenih od Velikog Masakra jednak je otprilike i u Hrvatskoj i u Srbiji: oko 20 posto. A ako je u Srbiji nacizam progonio Židove izravno, a u Hrvatskoj preko svojih ustaških lakaja, mome ljudskom revoltu protiv progonstva uopće, i protiv progonstva Židova posebno, to je prilično svejedno. Te distinkcije mogu zanimati samo one koji Hrvatsku svjesno ili podsvjesno identificiraju

s Endehazijom — bili oni Hrvati ili nešto drugo. Meni je ta identifikacija totalno tuđa, ja sam od onih (Hrvata također — oh, ima nas i bilo nas je takvih, Slavko Goldstein, bilo nas je mnogo do očaja) koji su i sami doživjeli Endehaziju kao krvavu idiotsku službu jednom prokletstvu, i koji su joj rekli ne.

Edmond Fleg, koji je meni najviše pomogao da svoj instinktivni i banalni »filosemitizam« pretvorim u ozbiljno i valjano poznavanje judaizma, prikazuje u jednoj svojoj pjesmi (*La rouelle de Charles-Quint*) Karla Petoga pred abdikaciju, kako razmišlja dok pred njim tražeći pravdu stoji Rabbi Joselmann:

Oui, cette justice, ce pain que manque à l'homme,
A l'Empereur, au Pape même à Rome,
Je ne l'attends plus que du céleste trépas,
J'abdique!... Juif, tu n'abdiqueras pas!

Židov živi među narodima upravo radi svjedočenja da se od pravde ne smije abdicirati. Ni s oderanom kožom, ni s otkrivenim živcima, ni poslije užasne traume Velikog Holokausta. Nikad. Pravda, kruh koji manjka i caru i papi, potrebna nam je svima. I treba je tražiti ovdje, ne tek na nebesima. Za sve patnike svih nasilja — i u velikoj katedrali Lyona i u malom svetištu hrvatskoga jezika.

Juif, tu n'abdiqueras pas.

PORUKA JEDNE ANTOLOGIJE

Antologijske su zbirke* uvijek rezultat subjektivnog odnosa urednikove ličnosti prema građi koju je namjerio probrati po svome ključu vrednovanja. Ali, koliko je god zaista moguć razmjerno širok raspon odlučivanja pri odabiranju, antologičarski subjektivni odnos nije samovoljan. On je osobno predodređen samo senzibilitetom i usvojenim kriterijima. Postavljajući sebi viši zadatak od hrestomatija, tražeći najdragocjenija ostvarenja i obavezavši se da ih — u okviru svoga kriterija — dade sva, antologijski tekst neminovno postaje i dokumentaran i reprezentativan. Kad njegov opseg obuhvati veća razdoblja, prostrana područja ili čak cijele kulturne i nacionalne entitete, antologija postaje odgovornim predstavnikom i tumačem, koji svojim posredničkim postupkom omogućuje dalekosežna i dragocjena saznanja.

Kad je riječ o *Korablji začinjavca*, antologiji hrvatskoga čakavskog pjesništva, onda se njezina reprezentativnost ističe zaista osebujnim svojstvima. Ona ne predstavlja, na primjer, cijelog Ujevića ili svu poeziju Vladimira Nazora, nego ono što su ti i drugi pjesnici, od XIV do XX stoljeća, imali reći na posebnome, čakavskom narječju hrvatskoga književnog jezika. Antologija toga pjesništva obasiže, naime, ne samo sedmostoljetni raspon pjesničkog stvaranja u hrvatskom narodu, nego i jednu određenu povijest. U početku, ona prezentira pjesništvo koje je čakavskim izražajnim oblikom raspolagalo kao izrazom kome, u svom suvremenom trenutku nastajanja, nije suprotstavljalo neku drugu (svojom dijalektalnom strukturom ekskluzivnu i jasno omeđenu) izražajnu formu. Ali, u tijeku vremena, naročito od početka XIX stoljeća, pisanje čakavskim umjetničkim izrazom postaje sve više jedno određeno opredjeljenje. Pisci koji su u primorskoj i posavskoj Hrvatskoj prihvatili bosansko-hercegovačko štokavsko-ijekavsko narječje i time stvorili zajednički književni jezik za cijelo to područje, u određenom trenutku svoga stvaralačkog čina posežu za pradavnom, čakavskom izražajnom formom i time neminovno nameću pitanje o uzroku takva postupka.

U prvi mah moglo bi se pomisliti da je takvo opredjeljenje regionalno, regionalističko ili čak lokalističko i da je, stoga, njegova motivacija uskogrudna, a njegova pjesnička poruka u jednakom mjerilu udaljena od univerzalnih, općeljudskih sadržaja i dometa i, dosljedno tome, u krajnjoj konsekvenciji, suvišna. Nekom minucioznom metodom trijaže trebalo bi tada poreći ne samo svu dijalektalnu poeziju nego i sve Mažuraniće svijeta a zadržati (kao što je to nedavno rečeno) jednog jedinog općeljudskog Baudelaira (Prousta ili Hegela), ili, možda još bolje, jednoga Ezru Pounda umjesto svih Mihalića ili Ivaniševića, a jednoga Becketta umjesto svih Strindberga, Brechta i Krleža.

Ne bi se, dakako, oponirajući tome, trebalo vraćati na Barčevu tezu o ve-

* Zvane Črnja i Ive Mihovilović: *Korablja začinjavca*, Rijeka, 1969.

ličini malenih ni na Taineovu eksplikaciju o postanku renesansnih i baroknih slikarskih veličina, jer ni omjeri navedenih imena nisu u skladu sa smislom ovih teza. Nije potrebita čak ni stravična panorama monstruoznog uniciteta jedinih umova koji misle, skladaju i kuju stihove za sve nas, nalik na onu Omarovu (mitsku) ispriku za lomaču aleksandrijskih biblioteka (Ako je u njima isto što i u Kuranu — suvišne su; ako li je nešto čega u njemu nema — štetne su!). Naprotiv, objašnjenje za nezamjenljivost svih zaista sadržajnih umjetničkih ostvarenja treba tražiti u posezanju za autentičnošću kristala ljudskog postojanja što ih poetsko zrenje u sebi i svijetu otkriva i daje. Kad bi nam trebao opis gladi, možda bi bilo opravdanije da ga tražimo na stranicama biokemijskih ili fiziologijskih priručnika negoli u djelima Hamsuna, Gorkoga ili Panait Istratija, kao što nam i meteorologija i zemljopis mogu totalnije od Conrada objasniti rumenilo nad obzorjem kome je, nad oceanom, okrenuta Bahía. Ili, zar će nam ijedan putni vodič reći o Kordovi ono što je sadržano u tri-četiri stiha što ih je nekoć napisao Garcia Lorca?

Cvrčeći riječima kao cvrčak, Nazor je činelama riječi kao što je jamb pohranjivao opitost podnevnom ljetnom zrikom u boriku u govorne onomatopejske i asocijativne srokove i sudare, koji otad postoje kao osebujno jedinstvo mediteranskog svijeta i određenoga ljudskog bića, odvojeni i od jednoga, i od drugoga, ali i za vazda vjerni njihovom jedinstvenom susretu, odlivenom u broncu riječi što su ih pokoljenja predaka iskivala iskazujući svoje poznanstvo s tim morem, vjetrom, šikarom i žegom podnevnoga, užarenog sunca.

Tražeći taj svoj svijet u onoj totalnoj nepatvorenosti kako se urezivao u svijest i kako je palio svojim usijanim pečatima mlada bića što su se u njemu obretala, bačena u njegov kovitlac, pisci su se spuštali do neposredne zbilje, i kad je trebalo progovoriti tom potpunom autentičnošću o biću puka kome su pripadali, oni su progovarali živim govorima toga puka, njegovim sazvučjima i asonancama. Zbog toga je posezanje za drevnom, ribarskom, mornarskom, težačkom i pečalbarskom čakavštinom postalo poezijom njezina supstrata: stradalničkog hrvatskog puka na cijelom njegovom primorskom području, od Boke do Ćićarije i Umaga.

Zbog toga — i opet samo primjera radi — kad je Nazor progovarao gorčinom majke koja je, prezrena, pala po grobu svoga nezakonitog, gosposkog sina ili invalida, ili pečalbareve napuštene žene, ili galijota, ili staraca, ili prevarene ljubavi sirote, doživjevši te sudbine uvjetovane istinskom stvarnošću njihove autentične egzistencije, u siromaštvu i potlačenosti, bespravlju i patnjama, on nalazi onu istu govornu formu u kojoj su i realne ljudske ličnosti, u svojoj boli i tjeskobi, iskazivale svoj jad u stvarnosti života.

Spontanim prihvaćanjem sazvučja, tonova, ritmike i naglašavanja, pronalaskom intimne sraslosti jezičkih izražajnih oblika s bićem ljudi koji su uz obale iskazivali svoj doživljaj svijeta vlastitim modulacijama hrvatskoga govora, čakavski su se pjesnici okretali od govora školovanih, i time ujedno i od govora na društvenoj ljestvici izdignutih, k jeziku puka i, zajedno s tim pradavnim, intimnim govorom, nalazili autentična ljudska bića i njihove sudbine u osnovnim, iskonskim narodnim slojevima, jednako onako kao što je i Krleža svojim kajkavskim govorom razotkrivao ne samo davni kmetski svijet iz Balada, nego i svoje suvremene domobrane i svoje Valente Žgance, služeći se kajkavštinom ne zbog egzotike i ambijentalnog kolorita, nego nalazeći u toj izražajnoj formi nešto esencijalno nužno, što će umjetnički vjernije saopćiti umjetničku (a ne faktografsku) poruku što ju je njegova umjetnička spoznaja uočila i uzmorala iskazati.

Polazeći od ovakvih opažanja, moglo bi se razmjerno lako pokazati da je hrvatsko dijalektalno, a napose čakavsko pjesništvo obilnije od štokavskoga govorilo o egzistencijalnim problemima hrvatskog puka i, s tim u vezi, možda potpunije izrazilo timbar njegove osjećajnosti, prikazalo katarze njegova postojanja i ocrtalo koordinate njegovih etičkih uvjerenja.

Premda već unaprijed ispunja averzijom svako pokušavanje da se poetska građa svrstava u tabele i prikazuje statistički, ipak, od pjesme *Svit se konča* s kraja XIV stoljeća i pjesme *Slavić* iz XV stoljeća, pa sve do pjesnika rođenih u tridesetim godinama XX stoljeća, antologijom *Korablja začinjavca* — ako ne uzmemo u obzir tematiku renesansne galantne ljubavne poezije — gotovo bez iznimke dominira pjesnička interpretacija pučkih egzistencijalnih problema. Više od šezdeset pjesnika u preko 160 pjesama (od sveukupno oko 200 u cijeloj knjizi) ganuto i razdragano piše o ljubavi prema svome istarskom, primorskom ili otočkom zavičaju, o žanru i intimnim ambijentima obiteljskoga doma, o pučkim likovima svoga kraja, o lokalnom pejsažu, o vjetru, o maslinama, o rodoljublju i otporu tuđinskim osvajačima, o obrani zemlje koja pripada hrvatskom narodu, o općeljudskoj etici i pravdi, o sukobu dobra i zla, o životu i položaju potlačenih, razbaštinjenih, obespravljenih, o stradanjima i patnjama težaka, ribara, mornara i galijota, o pečalbarstvu, o prognanicima i bjeguncima kojima se srce razdire od tuge za ostavljenim zavičajem i napuštenim domom, o socijalnom buntu i utamničenim pobunjenicima koji su ustali protiv ropstva i nepravdi, o nesretnim i osamljenim starcima, o majkama, o očevima, o smrti i umiranju ispaćenih, o propasti napuštenih sela, o iseljavanju u tuđinu, o ljudskom nesalomljivom dostojanstvu, o samoći i bespomoćnosti, i, opet, usprkos svemu, o nepokolebljivoj vjeri u pravdu, u pobjedu dobra u čovjeku i u svijetu i, nadasve, o dubokoj, neiskorjenjivoj vjernosti svome zavičaju.

Iako je poetsko ostvarenje, možda, realizacija specifičnih postojanja, koja nisu ni konkretno postojanje određenih ljudskih jedinki, ni faktičkih ambijenata, ni samih društvenih struktura, poezija je ipak svjedočanstvo. I kad kroz to sublimirano svjedočanstvo poželimo upoznati polazni supstrat ljudskog bića koje je na golemom prostoru hrvatskoga čakavskoga govora stoljećima postojalo i održalo se sve do naših dana, onda ono o tome biću govori nesumnjivo vjernije od ikoje povijesne dokumentarne građe. Ono ne opisuje ni jedan realni događaj, ali ipak veoma zorno svjedoči o kakvoći ljudske supstance što su je istinska zbivanja zadržavala na kamenom, šikarnom, primorskom tlu njegove domovine. Polazeći, možda, od praiskonskih povjerenja u nadmoć svjetlosti nad silama zla, vjerujući — počevši od svojih srednjovjekovnih sagledavanja davnih prakršćanskih temelja — u nevine i bezazlene sanje čovječanstva, hrvatski je puk uspravljajući se ponad svoje težačke motike i zaustavljajući načas svoje veslo mornara, s preneraženjem upravljao svoj pogled prema nepravdama koje su ga zadešavale, ponekad veoma nalik na onoga »slavića« što se, do trenutka nesreće, zanosio svojom pjesmom ne videći zmije, kako je to čudesnim, intuitivnim poniranjem u svoje vlastito biće još u XV stoljeću otkrio njegov Nepoznati glagoljaš. Otada ta bujica dramatskih kriza ne prestaje, i u njima se iskiva i odnos sa svijetom i biće naroda. U njemu je obrambeni, prkosni otpor osvajaču, i gorčina i revolt protiv tlačitelja. Ali iza bedema svih obrambenih refleksa, grčeva i pobuna, u bogatoj, raznovrsnoj klavijaturi tonova i lirizama stoljeća i pjesničkih ličnosti, ostaje osnovni, neizmjenljivi program i model hrvatskoga života: mediteranska sunčana idila, stvaralački, slobodni, plodotvorni rad, ljudska dobrota, mir, Balotino pomirenje i sa zlotvorima, Frankopanovo »člověčstvo« koje — nadomak stratišta! — kraljuje »kakot prava lipost«; svijet »regulan po pravice« (kako bi to učinio Črnjin Otac), i u njemu ne više »pite šen barke faren« Drage Gervaisa, ne više Nazorova pečalbarska *Žena zapušćena*, ne *Domovina moja ... smrtno ranjena*... Mateše Kuhačevića, ne više bjegunci, pečalbari po tuđini i ugašena ognjišta nad kojima krvare srca desetine pjesnika, nego »Zemlja, zemlja. Domaća zemlja... ka j' vavek mlada... ka vavek kanta i vavek sope...« Ante Dukića; zemlja kojom »kroz godišća 'ća' odzvanjo« i »barčidu«... »u jaziku dragen, harvasken«... »riči starinske, harvaske, slovinske« Marina Franičevića. Ta mirotvorna i radosna vizija ispaćenog hrvatskoga čakavskog puka, njegova golema čežnja za slobodom vlastitoga tla, za pravom na bezazleni, radini i stvaralački život u svome domu, oslobođenom i zaštićenom od svih osvajača, izbavljenom od vjekovne neminovnosti da se pred bijedom i pritiscima tuđinskih tlačitelja i pljačkaša bježi u tuđinu za gorkom korom kruha, čežnja za smirenjem u pravdi i bratstvu sa svima uistinu bezazlenima, čini se da je najdublja i najdragocjenija poruka ove antologije koja kao korablja nakrcana dragocjenim teretom plovi našom današnjom zbiljom noseći i svjedočanstva i poruke stoljećâ koje bi naše vrijeme moralo čuti.

Miroslav Brandt

OPASKE IZMEĐU TEKSTOVA I POSLIJE NJIH

Muhsin Rizvić: »Iznad i ispod teksta«, ogledi, kritike, Sarajevo, Svjetlost 1969.

Kao što i naslov ove knjige koju prikazujem, naime duhovita doskočica igre riječi »iznad i ispod teksta« ima određenog interpunktivnog smisla, autor prikaza uvjeren je da i nje-

gov odgovor kritičara piscu *Između tekstova i poslije njih* ukazuje na duh prosudbi kritičarevih.

U svojim ogledima i kritikama Muhsin Rizvić tražio je i tragao za vrijednostima u pojedinih autora koje bi bile *iznad* same iskazne pojavnosti golog teksta kao činjeničnog spleta riječi, a počesto je morao gorko ili smireno primijetiti da se *ispod* teksta koji tumači ne nalazi uvijek ono što je pisac želio, a esejist pokušao otkrivati.

I sada nakon vlastitog čitanja i objašnjenja još jedne knjige ogleda i kritika, dakle u »kritici kritike«, prikazivač »između tekstova« otkriva nerazmjere i proturječja, a »poslije njih« stvara vrijednosne i smislene sudove i opažaje o njihovim vrsnoćama i slabostima. No, pustimo ovu uvodnu općenitu kritičarsku varijaciju u stranu i recimo koju stvarnu, konkretnu o predmetu, duhu i izrazu ovih kritičkih zapisa.

Muhsin Rizvić je kritičarsko ime, nepoznato i nepriznato izvan svoje uže bosansko-hercegovačke sredine; o tome svjedoči i bibliografska činjenica da su svi tekstovi iz ove knjioe napisani od 1960—1969. bili prvi put objavljeni samo u Sarajevu, u časopisima »Izraz«, »Život«, »Pregled« i »Odjek« i u banjalučkim »Putevima«. Taj podatak ne mora unaprijed značiti nikakvu odrednicu za sud o ovoj knjizi, jer sve je u tijekovima naših književnosti povezano uzročnim pipcima prožimanja i odbijanja, napose u književnom djelovanju četiriju književnih tradicija srpske, hrvatske, crnogorske i bosansko-hercegovačke, koje povezuju srodne ali različite jezične varijante. Ponekad neopravdano pisci iz bosansko-hercegovačkog književnog kruga optužuju zagrebački ili beogradski duhovni, kulturni ambijent i ljude za nepraćenje ili nerazumijevanje nekih njihovih »*beha*« osebujnosti. (Više zagrebački, tj. hrvatski, jer on nije imao »dozvolu« za prodor i svoje tumačenje književnosti te republike. Centralističko-etatistički aparat Beograda kao samozvano državotvorno jezgro srpskohrvatske jedinstvene književnosti u ime »jugoslavenskog kriterija« dugo je vremena svoje ne samo objašnjavanje »beha« književnih prilika već i privlačenje i vrbovanje »beha« pisaca u svoje okrilje činio nesmetano pravom jačeg i vladajućeg, dok je i zbog vlastitih kompleksa ne manje vrijednosti, već manjih mogućnosti onaj drugi zagrebački zastajao negdje oko zagrebačkih mitnica, oko Siska i Karlovca, da parafraziram jetke misli optužbe Anđelka Vuletića.)

Međutim, svaka stvar ima i drugo lice medalje, pa se i u slučaju ove knjige može uputiti opravdani prijekor njenom autoru da između 24 napisa u ovoj knjizi nema ni jednog jedinog o nekom suvremenom hrvatskom piscu, ako ne računamo esej o Musi Ćazimu Ćatiću, pjesniku s početka stoljeća, Matoševu i Tinovu boemskom prijatelju, koji se priključio duhovnoj atmosferi hrvatske moderne ili recenzijama lirskih proza Nusreta Idrizovića koji djeluje u Zagrebu sada, ali one su napisane (i knjige i recenzije) dok je on još živio u Sarajevu.

Ne želim biti sitničav niti izazivati pomisli o svemogućem »republičkom ključu«, a još manje propisivati književnicima o kojim piscima će pisati svoje oglede i kritike, ali kada se u mozaikalnoj retrospektivi najboljih Rizvićevih kritičarskih tekstova u deset godina djelovanja u najpoznatijim bosansko-hercegovačkim listovima nalaze, što je logično, prikazi pisaca iz te sredine, ali i niz napisa o srpskim piscima, recenzije o crnogorskom prozaiku Sretenu Asanoviću, te ogledi o romanima Slavka Janevskog i Prežihova Voranca, pa i zapisi o manje poznatim vojvođanskim piscima-početnicima, onda zaista ne govori to samo o njenom autoru već o nečem drugom u literarnim vilajetima bosanskim, jer se statistički može dokazati kako se na stranicama časopisa, kao što su »Izraz« ili »Život«, nedozvoljeno malo piše o suvremenoj hrvatskoj književnosti. Bilo bi zanimljivo čuti objašnjenje odgovornih ljudi, da se izbjegnu nagađanja, a radi poboljšanja sadašnje uistinu nepovoljne atmosfere u odnosu prema hrvatskim piscima.

Nakon ove neophodne digresije da se vratim bitnim tijekovima spomenute knjige. Autor je tekstove podijelio u tri grupe: u prvoj najbrojnijoj i najvrednijoj nalazimo skupinu eseja i prikaza o bosansko-hercegovačkim stvaraocima prošlosti i sadašnjosti, u drugoj heterogeni zbir kraćih i većih natpisa o različitim južnoslavenskim prozaicima (uglavnom) i pjesnicima, i treći najmanji, ali tematski cjelovit koji sadrži pet croquis-portreta suvremenih srpskih kritičara i književnih povjesničara (Palavestra, Gligorić, Redžep, Milan Bogdanović, Radmilo Dimitrijević).

Prije nego podrobnije izreknemo pripomene o pojedinačno izdvojenim izuzetnijim tekstovima iz općeg prosjeka, htio bih istaći dvije odlike ove knjige kritika, koje obje proizlaze iz završne napomene piščeve na njenu kraju, naime izjave »da je svako djelo već po samoj činjenici svoje egzistencije dostojno književne analize, traganja za književnom strukturom« (str. 213). Što to u stvari znači? Prvo, kritičar, u ovom slučaju Muhsin Rizvić, svjesno ukida predrasudu naročito mnogih predstavnika takozvane interpretativne »univerzitetske« kritike (iako i sam po zvanju njoj pripada), da su samo velika, klasična i izuzetna djela pogodna i dostojna dublje književne analize i vraća povjerenje onoj poznatoj tezi o »veličini malenih« (Barac) koja mora biti sačuvana kao putokaz i svim budućim istraživačima naše književne prošlosti i budućnosti, jer bez razumijevanja te jednostavne istine o tumačenju »minoresa« ne možemo niti otkriti niti doživjeti svoje nacionalne i općejužnoslavenske velikane. Drugo, uistinu knjiga ima u srži svoje metodološke osovine jedinstvenu želju i provedbu, traganje za istinskim i izuzetnim »književnim strukturama« u djelu svakog promatranog pisca. Rizvić kao književni povjesnik i kritičar svjestan je da takve čiste i lako odredive »književne strukture« nije uvijek ni olako moguće pronaći, ali on pasionirano, skalpelom ne samo stručnjaka već i pisca s ukusom, traži i u najboljim esejima ove knjige uvjerljivo nam te imanentne, dubinske književne, estetske strukture otkriva dvojakim, dvostrukim uzročno-posljedičnim pristupom, određivanjem psihološko-motivskih i strukturalno-izražajnih konstanti književnih opusa analaziranih pisaca.

Svaka knjiga ima svoju svrhu i značenje, ako posjeduje barem 3—4 izvorna interpretativna eseja, koji se svojom vrsnoćom odvajaju od soliddnog prosjeka ostalih. Takvi su u ovoj knjizi četiri eseja: (1) nadahnuto pisani, ali i studiozno utemeljeni ogled *O lirsko-psihološkoj strukturi sevdalinke;* (2) do sada najpotpuniji estetski odabir najboljih pjesama Muse Ćazima Ćatića usprkos dosadašnje obilne literature o njemu (Tin Ujević, Abdurahman i Alija Nametak, itd.) u eseju *Musa Ćazim Ćatić između erotike i mistike;* (3) zanimljivi napis *Tri faze u razvitku psihološke proze Meše Selimovića*, pisca koji je romanom *Derviš i smrt* izbio u prvi plan naše suvremene literature, ali tek objašnjenjem njegova mukotrpna puta i razvoja koji Rizvić označava u tri stupnja struktura: a) objektivni psihologizam (pripovijetke), b) psihološki relativizam (roman *Tišine*), c) psihologija igre *(Magla i mjesečina)* daje nam uvid i posredno tumači i pojavu njegova remek-djela *Derviša*. I konačno najopsežniji esej u knjizi (35 stranica), po temeljitosti zahvata i razrade i provedbi svojih težnja, primjer kritičarsko-analitičkih sposobnosti Rizvićevih, otkrivanja imanentnih duhovnih »književnih etimona« (Spitzer) pisca, najbolji, prvi uistinu studiozni kritički portret upravo preminulog Hamza Hume jest *Prenapregnuta čulnost kao opsesija književnog izraza.* Rizvić je prvi »u traganju za umjetničkim identitetom« Hamze Huma ostavio po strani verbalne i idejne naslage njegove socijalno-kritičke proze, neuspjelog psihologiziranja i izrekao smionu tvrdnju da su jedino orijentalna čulnost i doživljaj prirode bitni estetski provodiči Humine vizije svijeta. U završnoj sintetskoj ocjeni parcijalnih analiza njegova opusa koju donosimo kao primjer inteligibilne i ocjenjivačke zrelosti Rizvićevog pristupa književnosti sadržana je i temeljna misao cijele knjige, kretanja od tumačenja psiholoških senzibiliteta k stilističkim strukturama i obratno, te s njom i završavamo ovu ocjenu:

»Dodir ova dva elementa (čulnosti i doživljaja prirode, op. M. V.) stvorio je oblast u kojoj je on postigao kristalizaciju lirsko-emocionalnog saznanja svijeta, a njegov umjetnički dar došao do svoga najpunijeg izražaja u nizu jedinstvenih stilsko-metaforičkih otkrovenja. I bilo kojim putem da se pođe u ovoj oblasti po tragu književne tajne ovog pisca, od stilističkog zahvata ka emocionalnom čvorištu ili od razjašnjenja senzibiliteta ka stilsko-kompozicionom kompleksu, nakon obilaska mogućnog kruga ove književne transmisije uvijek se dolazi na polazno mjesto. Književna tehnika upućuje na emocionalno-tematsku opsesiju i obratno. A to je ujedno i dokaz egzistencije umjetnika u piscu« (str. 92).

U duhu i dahu cijele Rizvićeve knjige osjeća se plodonosni poticaj evropskih stilističkih škola vjerojatno primljenih djelomično i preko zagrebačkih nastojanja (Frangeš, *Stilističke studije*, itd.).

Šteta što Rizvić analizirajući najbolju lirsku prozu Huminu, roman *Grozdani kikot*, nije uz poznatu paralelu s Hamsunovim *Panom* pokušao učiniti i neke domaće usporedbe sa zanimljivim lirskim romanima i prozama hrvatske literature istoga razdoblja — *Dunjom u kovčegu* Milana Begovića, *Morom* Đure Sudete, *Zapaljenom krvi* Stjepana Mihalića ili lirskom novelistikom Ive Kozarčanina.

Ne mogu, a da ne spomenem još mali zapis, tako neophodan kao gotovo didaktički općeniti uvod u konkretne rasudbe *Književni listovi i mali pisci u kompleksu književnog naslijeđa*, da

unaprijed opovrgnem moguću tvrdnju o jednostranoj, emfatičnoj oduševljenoj apologiji literaturi, koja bi se mogla iz ove recenzije naslutiti. Rizvić odmjereno, ali i kritičarski neumoljivo daje i neprolazne ocjene, npr. *Teoriji književnosti* R. Dimitrijevića, prozi Asanovićevoj i stavlja ozbiljne zamjerke kritičarskim stavovima i pristupu književnosti V. Gligorića, Palavestre i D. Redžepa, kao i prozama Riste Trifkovića i Alije Isakovića na primjer.

Ovom knjigom u malenu, ali vrijednu galeriju bosansko-hercegovačkih kritičara koji djeluju na sarajevskom Filozofskom fakultetu koju predvodi Mithad Begić a slijede ga savjesni književni povjesnik Branko Milanović, teorijski usmjereni Zdenko Lešić, te svestrani i plodni Radovan Vučković uvrstio se i Muhsin Rizvić, nadajmo se odsada poznatiji i priznatiji na cijelom prostoru i Hrvatske, i Crne Gore i Srbije.

Miroslav Vaupotić

DVA SIGETA I JEDNA ISTINA

(MLADI NA PRAVOM PUTU)

(Uz praizvedbu spektakla zagrebačkog Kazališta mladih »Obsidio sigetiana, carmen heroicum croaticum iliti Zriniada«, 19. svibnja 1970)

Zagreb, 29. V 1970.

Gotovo potpunu dezinteresiranost šire javnosti za rad pojedinih zagrebačkih kazališnih kuća, osobito u pogledu njihove dramske aktivnosti, prodrmale su ove sezone (1969—70) dosada samo dvije predstave: praizvedba drame u 2 čina (3 slike) Marijana Matkovića *General i njegov lakrdijaš* u Hrvatskom narodnom kazalištu (14. II 1970) i prvo prikazivanje historijske kronike-kolaža *Obsidio sigetiana, carmen heroicum croaticum iliti Zriniada«* u Kazalištu mladih (19. V 1970).

Kako obje predstave obrađuju istu povijesnu tematiku, prilike i ljude krvavog hrvatskog XVI stoljeća (među kojima se ističe Nikola Šubić Zrinjski, junak sigetski), a izazvale su sasvim oprečna reagiranja gledalaca i tiska (prva proteste jednog dijela publike i opću nelagodnost na samoj predstavi te mnoge rezerve u štampi, a druga jednodušan ushit prisutnih i nepodijeljena priznanja kritike) potrebno je, radi potpunosti slike hrvatskog dramskog stvaranja naših dana, da se osvrnemo na prvu prije negoli reknemo nešto o drugoj.

Osnovna je razlika među njima što je Matkovićeva drama prije svega književno djelo, formalno tradicionalno, pisano po zakonima »ibsenovske« dramaturgije, isto toliko (ako ne više) namijenjeno čitanju, koliko i reprodukciji glumaca, a *Opsada* je, naprotiv, tipičan primjer modernog eksperimentalnog i »sintetičkog« teatra, u kojemu je tekst samo jedna od komponenata predstave i poticaj za ravnopravno, pa i pretežno razvijanje ostalih elemenata kazališnog čina. Neosporna prednost Matkovićeve predstave je živ i jedar dijalog, bogat sadržajnošću i ljepotom izraza.

Što se tiče sadržaja, *Opsada* je čitava koncentrirana na događaje oko obrane i pada Sigeta i ostaje u granicama njihove kronike, dok Matkovićeva drama obuhvaća širi krug zbivanja i ličnosti završavajući sa seljačkom bunom Matije Gupca (1573), sedam godina nakon pada Sigeta (1566). Među brojnim Matkovićevim licima, Zrinjski zapravo i nije glavno (»General« je Gašo Alapić, a »lakrdijaš« njegov sluga i zabavljač Miho, bjegunac iz Dubrovnika), on i nastupa samo u drugoj polovici prve slike, ali je ipak prisutan u čitavoj predstavi i to ne samo po svojoj popularnosti i »mitu«.

Kako se Matković ne zadovoljava time da bude samo svjedok i opisivač historijskih peripetija, nego želi da im dade svoje filozofsko, političko i socijalno tumačenje, uveo je u svoju dramu i nehistorijska, izmišljena, simbolična lica, kojima lakše može staviti u usta svoje poglede i misli negoli povijesnim figurama, pa su mu ta lica svakako i cjelovitija i prihvatljivija od »realnih« likova, koje on također analizira i prikazuje potpuno subjektivno. To je razumljivo i dopustivo, ako se uzima u obzir samo sloboda književnog stvaranja, ali postaje vrlo riskantno, ako se usvojenim i utvrđenim činjenicama daje novo, samovoljno tumačenje, koje nas ne uspijeva uvjeriti, i ako se svoja literarna fikcija oglašuje kao historijska istina.

Tu je korijen i nesporazuma sa Zrinjskim, koga Matković smatra doduše i »impozantnom figurom« i »velikim političarom«, ali sve njegove postupke, borbu, pa i smrt tumači taštinom, narcisoidnošću i isključivom brigom da stvori o sebi legendu, koja će ga nadživjeti, i, naravno, prikazati potomstvu u što ljepšem svjetlu i u patetičnoj, mitskoj, »opernoj« pozi.

Danas, naime, treba »demitizirati« i »depatetizirati« tvorce i žrtve naše prošlosti, misli Matković, zato prilikom prvog ulaza Zrinjskog na scenu traži u didaskaliji štampane drame da heroj nastupi u gaćama, donjoj košulji i papučama, ali dodaje da »ipak, i u tom negližeu djeluje majestetično«.

Samo, drugo je tako nešto p r o č i t a t i, a drugo v i d j e t i na pozornici! (Ne treba ni pitati, da li bi se naši pisci i redatelji usudili ovako izložiti pogledu nekog javnog skupa koju iole istaknutiju ličnost suvremenog javnog života!) Bio je to svakako loš potez, a, uostalom, suvišan, (kazalište je, nakon skandala, ipak drugačije obuklo Zrinjskoga) koji je izazvao šok u gledalištu i proteste omladine, uvjerene da je to izrugivanje jednoj od najvećih ličnosti hrvatske povijesti. A treba se podsjetiti da ovo nije bio prvi takav slučaj u zagrebačkim kazalištima: svojedobno smo, na primjer, na prvoj hrvatskoj pozornici vidjeli karikaturu čitavog Hrvatskog preporoda (odnosno Bukovčevog zastora), na kojoj su svi naši velikani bili prikazani kao životinje, a sa svojim portretima! Bilo je još takvih »originalnosti«, pa je i kritika najzad opomenula naša kazališta da ne bi smjela pristupati našoj starini »sa težnjom da se n e o p r a v d a n o m s u p e r i o r n o š ć u p o d s m j e h n e m o v l a s t i t o j b a š t i n i k a o š t o j e t o u m a l o p o s t a l o m o d a«.

(Večernji list, 26. I 1970, potcrtao V. R.)

Uostalom, i kritika je shvatila ovakav »pristup« Zrinjskome jednako kao i omladinci koji su protestirali (i bili zbog toga nazvani »izmanipulirani i zaluđeni mladići,... organizirani teror malog dijela publike«), kako svjedoči ovaj citat:

»Demistificirajući i depatetizirajući Zrinjskog... Matković se svojom i n t e l e k t u a l i s t i č k o m p e r s i f l a ž o m suprotstavio romantičarsko-nacionalnoj legendi o sigetskom heroju... i daje (liku Zrinjskog) p o l e m i č a n p r i z v u k koji ne može ostati, a i nije već ostao, bez odjeka u ovim danima nacionalne hipersenzibilnosti.« (Branko Hećimović, Telegram, 20. II 1970.)

Nisu, dakle, samo »mladići« shvatili stvar kao »persiflažu«.

Treba zaista požaliti, što ugledni i najplodniji suvremeni hrvatski dramatičar, ponesen strašću stvaranja nije pomislio, kako će njegova »nova slika« Zrinjskoga djelovati na one, za koje na kraju krajeva piše, a koje opravdano revoltira već tvrdnja o nekakvoj »legendi« i »mitu«, dakle »laži« oko Zrinjskoga, dok je, naprotiv, herojeva povijest, u onom, radi čega ga slavimo, časna i tragična i s t i n a. Do protivnog se zaključka može doći samo ako dokumente, na kojima se osniva tradicija, ne čitamo s logičkim rasuđivanjem i poznavanjem materije, historijske i ljudske, nego im namećemo vlastite »nadgradnje«. Potonje opasno vodi stvaranju novih mitova i mistifikacija, koje neće biti čvršće utemeljene u povijesnoj istini od onih, koje želimo »demitizirati« i »demistificirati«. S druge strane, suprotstavljanje dvaju pseudohistorijskih likova u modernim dramskim »parabolama« uhodana je i već pomalo otrcana tuđa šablona, nepotrebna našim autorima u traženju vlastitog izraza. (Npr., 1966. prikazuje se u zagrebačkom Dramskom »Escurial« Flamanca de Ghelderrodea, u kojemu susrećemo kralja i dvorsku ludu, sad imamo generala i lakrdijaša, u Šoljanovoj »Dioklecijanovoj palači« cara i pjevača itd.)

Čitavu uzbunu oko »Generala« mogao je (i morao) spriječiti redatelj, u ovom slučaju Mladen Škiljan, ali on ne samo što je čitavu predstavu napravio beživotno i monotono, s teškim »padom« u drugom dijelu, tehnički nespretno (solo-scene Miha), bez intuitivne karakterizacije čak ni glavnih lica (pojedini momenti Alapića) nego kao da je s nekim posebnim cinizmom uživao u potcrtavanju baš onoga, što nije trebalo. Kako vidjesmo, »uspjeh« nije izostao... i nema sad mjesta čuđenju nad protestima.

A ima u Matkovićevoj drami mnogo istinskih vrednota, koje je ova »sjena« bez potrebe zamračila. To u prvom redu vrijedi za čitav niz prizora s našim »ljudima iz puka«, grupiranim oko sasvim »nove« i zaista velike pojave Tomaša, nazvanog »Veliki«. Te scene, jedra opreka pomalo retoričkim tiradama »gospode«, puninom životne uvjerljivosti, dubokim poznavanjem našeg čovjeka i snagom prikaza njegove pravičnosti, patriotizma i bunta spadaju svakako u najljepše i najjače stranice Matkovićeva opusa. (Kao redatelj, vidim čak te prizore na pozornici gotovo sasvim oslobođene »gospodskih« scena, kao samostalnu i zaokruženu cjelinu, koja bi vjerojat-

no iznenadila i samog autora na predstavi.)

Pogođeni spomenutim »nesporazumom« oko Zrinjskoga (smiješna je izmišljotina da se stariji ljudi »od struke« ne raduju uspjehu novih trudbenika na istom polju, oni samo ne prihvaćaju lako, kad im se, narodski rečeno, »prodaje rog za svijeću«), pročitali smo sa stanovitim nepovjerenjem sitnu obavijest u dnevnoj štampi, bez uobičajenih reklamnih floskula i... mamaca, da Zagrebačko kazalište mladih (sasvim »normalno«, profesionalno zagrebačko kazalište, samo bez vlastite zgrade) prikazuje 19. V 1970. u više nego skromnoj dvorani Narodnog sveučilišta na Trešnjevci premijeru nečega što nosi naslov »OBSIDIO SIGETIANA, CARMEN HEROICUM CROATICUM iliti ZRINIADA«.

Spomenuto periferijsko gledalište našli smo te večeri dupkom puno: pretežno mladom publikom, naravno, jer »mladi« opravdano smatraju to kazalište »svojim«, a od starijih nisu došli naši (malograđanski) snobovi ni kakve »važne« ličnosti, već samo iskreni ljubitelji hrvatskog kazališta, koji željno i sa strepnjom očekuju svaku njegovu novu manifestaciju, navikli već pomalo na razočaranja u promašenim skupim i pretencioznim predstavama novijeg vremena.

Ovog puta, međutim, doživjelo se slijedeće:

Već program, koji se dijelio na ulazu, bio je ugodna novost: grafički vrlo ukusno riješen i intestiran starinskim gravirama o opsadi Sigeta oko autentičnog portreta Nikole Zrinjskog, letak ne sadržava uobičajene izjave o nečijim »novim koncepcijama« itd., već na prvoj strani pruža ovu informaciju:

»Po vjerodostojnom iskazu nepoznatog sigetskog branioca koji je pao u sužanjstvo tursko i odatle uz bogatu naknadu bi otkupljen, koji iskaz je poslužio kao osnov epa »OBSIDIO SIGETIANA«, spjevanog po potomku sigetskog junaka Nikole Zrinjskog, a ovog je opet koristio Nijemac Theodor Körner za tragediju *Zriny*, koja pak bi osnovom za novu preradbu Huge Badalića i libretom sjajne hrvatske opere, što je uglazbio Ivan pl. Zajc.«

Sasvim na kraju letka navedeno je: redatelj i adaptacija Miro Međimorec.

Ostale stranice ispunjene su citatima najstarijih latinskih i hrvatskih autora, ulomcima iz kronikâ i eposa i radova historičara (sve do Šišića), pa čak i riječima nekih prizora iz Badalićeva libretta za Zajčevu operu *Nikola Šubić Zrinjski*.

To je, dakle, tekstovna podloga, »kolaž«, spektakla, kojoj će se, u tijeku predstave pridružiti i narodne pjesme guslara uz originalne gusle, i svakojake upadice i improvizacije sudjelovatelja.

Sama predstava teče ovako: na goloj pozornici golem je okrugao »stol«, kao u nekom omladinskom klubu, oko njega se (s bocama u ruci) okupljaju sasvim suvremeni momci i djevojke, svirajući i pjevajući veselo i bučno uz čašicu i stare rodoljubne pjesmice i moderne šlagere, uz neminovnu harmoniku i bubnjeve, a kad njihov »ravnatelj« (i dirigent, i redatelj, i organizator u istoj osobi) pokuša s njima scenski ilustrirati sigetsku epopeju, oni to, naravno, izvode sasvim mladenački i nekonvencionalno, kao spontan odraz svoje svježine i dinamičnosti: vanjski izgled velikaša i ratnika XVI stoljeća dočaravaju prebacivanjem preko svog običnog odijela kakvog turskog prsluka ili hrvatsko-mađarskog kaputa, promjene »mjesta radnje« označi uvijek novo kretanje i grupiranje oko ploče onog »stola« i po njoj (a ploča se, međutim, neprestano vrti i talasa kao poznate atrakcije u zabavnim parkovima), okršaji velikih vojski predočuju se dječjim igračkama, topićima, zračnim balončićima i flašama, koji se »strateški« kreću, pucaju, dime se i eksplodiraju. Ima tu i »pravih« dvoboja sabljama, i »ranjenih« i »mrtvih«, i »turske« haremske strasti, i »kršćanske« ljubavne idile, i pjesme, i govora, i vike i glazbe, a sve se to sukobljuje, isprepliće, stapa i razdvaja u šarenom kaleidoskopu, urnebesu i metežu boja, glasova i pokreta nevjerojatne dinamičnosti i tempa. Ukratko, »moderan«, ironičan, živ teatar, oslobođen svih stega i uvjeta »stare« pozornice, spektakl kakvome naginje velik dio suvremenog kazališta, kod nas i u svijetu, pa smo mu princip već i u drugim prilikama vidjeli.

Ali...

Ima u ovoj predstavi Mira Međimorca i njegove ekipe nešto vrlo bitno i osnovno, što je razlikuje i odlikuje od sličnih priredbi moderne scene, koje već prelaze u šablonu. To je oštro i sigurno lučenje izražajnih sredstava i svih kojekakvih »dodataka« od glavne misli vodilje kojoj sva ta razbarušenost i zabavnost igre (a svaki teatar mora biti zabavan) ima da služi.

I ovdje se obilno, ali uvijek zaista duhovito, ironiziraju sporedne pojedinosti, običaji i postupci ljudski, koji sa svojim vremenom zastare i postaju kasnijim generacijama smiješni, ali se iznad toga adekvatno tretiraju istinske vrednote ljudskog života i svijesti, koje opstoje i traju usprkos promjenama, surovosti, rugobi i komičnosti života, dapače i dobivaju svoj sjaj i cijenu u opreci s njima.

U ovom razlikovanju »uzvišenog« i »smiješnog« (koje, naravno, uvijek dijeli samo korak) novost je, originalnost i glavna pozitivnost ove predstave, koja, krajnje »avangardna«, nije »avangardizam« učinila svojom svrhom, nego sredstvom poruke, bez koje svaka scenska manifestacija ostaje samo tehnička igrarija.

Osim pravilnog osnovnog odnosa Mira Međimorca prema stvaranju kazališne predstave, treba isto toliko istaknuti »zanatsku« sigurnost, kojom taj mladi redatelj, gradeći svoju treću (!) režiju u životu, čvrsto drži u ruci sve niti i komponente predstave, pušta »gegovima« u kojima je neiscrpljiv (a nikad mu nisu ni usiljeni ni neduhoviti ni neumjesni) da se razigraju točno toliko, »koliko smiju«, prebacuje se, gotovo bez prijelaza, iz burgije u ozbiljne i misaone scene, koje gledalište, čas prije razgrohotano, smjesta prihvaća sabranom tišinom i očitom iskrenom emocijom, čak i onda, kada se redatelj usuđuje da, bez glazbe, pametno i mirno, daje recitirati pasuse iz toliko omalovažavanog Badalićeva libretta!

I dok mladi gledaoci veselo dočekuju npr. kićene starinske izjave ljubavi (koje glumci ovdje karikiraju nezlobno i sa savršenim osjećajem za mjeru), nitko i ne pomišlja da se nasmije tragičnom rastanku dvoje mladih bića, pa ni ubojstvu Jelene. (Ovaj, i u »velikom« kazalištu delikatan, prizor, riješio je Međimorec savršeno jednostavno, a prihvatljivo i nimalo »šaljivo«.)

To je uopće najveće iznenađenje i vrijednost ove predstave: premda je s kraja na kraj razgibana, nekonvencionalna, nova, mladenačka, zabavna i ukusno ironična prema kojećemu u prošlosti i sadašnjosti, sav taj šareni, živi i veseli koloplet vrti se oko jedne čvrste središnje ideje i glavne ličnosti, kojima značenje i veličinu sve to šarenilo i vašar ni začas niti umanjuje niti zamagljuje.

Sigetski junak, Zrinjski, koga talentirani i iskusni glumac Adam Vedernjak igra savršeno mirno i neobično impresivno, bez ikakve patetike i »operne manire«, prolazi kroz čitavu predstavu, jedini u autentičnom historijskom ruhu i maski, ljudski jednostavan i prisan, a ipak herojski velik i impozantan, dominira čitavim spektaklom i svakim nastupom izaziva tajac spontanog poštovanja dvorane koja je tren prije hihotala nad nekom duhovitom persiflažom.

Na kraju predstave, oko Zrinjskog odigraju bjesomučno vrzino kolo ne samo Turci, nego i drugi nasrtljivci, koji su nas pokušali istrijebiti s ovog našeg vječno osporavanog pedlja zemlje, ali svi nestaju netragom, izgubivši slomljene osvajačke barjake, a Zrinjski ostaje sâm, u sablasnom nerealnom osvjetljenju, ne više kao živ i smrtan čovjek, već kao vječni simbol hrvatskog otpora i samoprijegora, i saginje se da podigne s mezeva neuništivi kockasti grb, dok »ravnatelj« kliče: »Non decet talem virum inornatum videre«.

Tada neki posebni srh prostruji gledalištem, sličan jezi davnih ritualnih ekstaza i teatarskih katarza iz vremenâ, kad je teatar bio ono jedino, što mu daje pravu životnu snagu i smisao — ritus i ekstaza.

A onda provali bučan i dug pljesak gledališta, kakav, možda, i ne bismo očekivali od posjetnika, koje perverzni tipovi i lovci na siguran porno-profit atakiraju »Papapupiličkima« i sličnim predstavama, za koje kuražno tvrde da je »svaka socijalni akt i da nudi humanističku viziju svijeta«.

Prijemom ove predstave naš je mladi gledalac pokazao da im nije ipak toliko podlegao, a da ne bi mogao osjetiti zdravu snagu i privlačnost i drugačijeg teatra.

Kazalištu mladih treba upisati u veliku zaslugu što je, nakon nekih vrludanja i u svom radu, taj »drugačiji« teatar, suvremen, a sadržajan, pokušalo i uspjelo briljantno ostvariti. A Miru Međimorca treba zapamtiti, ne kao »cerebralca«, nego kao istinski stvaralački talenat, »rođen za teatar« i jednako obdaren maštom kao i kriterijem.

Razumije se da je ovakvu predstavu teško zamisliti u okviru i uvjetima našeg glomaznog i, čini se, beznadno kompromitiranog »činovničkog« teatra. Ali kao smjernica ili barem opomena, ona svakako obavezuje i njega.

* * *

P. S. I (19. VI 1970) Dok su ove bilješke o dvjema modernim scenskim vizijama jedne od najpoznatijih i najimpoznantnijih pojava hrvatske i svjetske povijesti, napisane prilikom praizvedbe Međimorčeve *Opsade*, čekale na tisak, pojavilo se u zagrebačkoj, beogradskoj, i ostaloj štampi više napisa o Međimorčevoj *Opsadi*, povezujući je uvijek s Matkovićevim

»Generalom«. Neke od njih moramo registrirati, da bismo ovaj »slučaj dvaju Sigetâ« zaokružili i učinili što jasnijim budućem povjesničaru hrvatskog kazališta.

»Potpunosti radi«, napominjemo da je beogradski »NIN« u broju od 1. III 1970. donio pola reporterski, a pola naučni (čak i uz reprodukciju faksimila glagolskog prijepisa tzv. Črnkove kronike iz 36. knjige »Starina« JAZU) prikaz premijere »Generala«. Tu se odlučno pristaje uz »baš ovakvu interpretaciju prošlosti«... »lišenu operetnog klišeja« i još odlučnije osuđuje proteste zagrebačke omladine (na reprizi od 18. II), nazivajući je, među ostalim, »jatom bukača«, koje je »negodovalo, u stvari, na doslovne reči iz istorijskog Črnkovog zapisa, jedinog autentičnog (podvukao »NIN«) istorijskog izvora sigetske katastrofe,« i čije »parole neodoljivo podsjećaju na poznate šlagere ekstremnih nacionalista«. (!) Prikaz, nadalje, precizno registrira da je osam tih »bukača«, šestorica studenti, jedan učenik u privredi, a jedan — svršeni pravnik, uhapšeno i osuđeno na šezdeset, odnosno pedeset dana zatvora i na novčane kazne od po pedeset dinara, i to zbog ka-snijeg izgreda na ulici. Svršetak članka deklarira se kao reklama za beogradsku premijeru »Generala«, koja će se održati »za dva meseca«, to jest, u svibnju 1970.

U lipnju zagrebački publicist Jozo Puljizević objavio je o istom »slučaju« u jedan dan dva napisa.

U zagrebačkom »Vjesniku« od 9. VI 1970. iznio je svoj razgovor s Mirom Međimorcem pod naslovom »Samo mogu polemizirati s takvim stanjem«, u kojemu sad već »proslavljeni« mladi redatelj objašnjava svoj načelni stav prema kazalištu i mnogim drugim problemima naših dana, s kojima on osjeća potrebu da polemizira, pa se tako našao i u polemici s Matkovićevim »Generalom«, jer on, Međimorec, »svoga« Zrinjskoga ne samo ne »minorizira«, nego ga čak uzdiže do simbola i Frankopana i Jelačića i svih drugih hrvatskih boraca za održanje našega naroda u olujama prošlosti.

U beogradskoj pak »Politici« istog datuma (9. VI 1970.) izišao je Puljizevićev malo zakašnjeli superlativni prikaz »Još jedan Zrinjski na pozornici — Izvrsna predstava Zagrebačkog kazališta mladih u režiji Mire Međimorca«, sa nadnaslovom »Podsmeh mitovima«. Upravo taj »nadnaslov« (kakvi su danas, na žalost, uobičajeni u našoj štampi i često daju sasvim kriv pojam o sadržaju samog napisa) mogao bi sugerirati čitatelju, kako J. P. tvrdi da se i Međimorec »podsmeva« ili »prikazuje na nov način« samog Zrinjskoga, dok se iz članka vidi da se Međimorec duhovito i nezlobno šali s različnim povremenim manirama i modama tretiranja neke historijske istine, ali ne dira u njenu stvarnu i nepromjenljivu jezgru, jer »ne dopušta da se sve, što nije suvremenost, podvrgne skepsi«. Točno rečeno, u tome i jest srž čitave ove zbrke.

Kakvu se boju i smisao pokušalo s drugih strana dati prigovorima »Generalu«, pokazuje napis »Protiv politikantskog manipuliranja književnim tekstovima« i »Obavijest uprave Hrvatskog narodnog kazališta« s potpisom v. d. intendanta Josipa Kavura (sve to u »Vjesniku« od 2. III 1970), u kojoj se, uz mnogo suvišnih riječi, tvrdi i to da »HNK ni u Matkovićevu tekstu ni u njegovoj interpretaciji ne nalazi nijednog elementa vrijeđanja bilo čijeg nacionalnog osjećaja«. Lijepo »sročeno«, kako danas ponetko piše, samo treba dodati da je ta ista uprava u toj istoj »interpretaciji« odmah zatim izmijenila nastupni kostim Zrinjskoga i još štošta ublažila, pobivši time svoju gornju tiradu, pa to ne moramo mi činiti.

A grmeći protiv »terora« itd. onih omladinaca, uprava HNK nije se sjetila da je prije nekoliko godina, nakon isto takvog mladenačkog protesta smjesta i zauvijek skinula s repertoara Gotovčevu operu »Kamenik«...

Pokušajmo sad sve naprijed rečeno rezimirati za »obične gledaoce« koji nas salijeću pitanjima, jer se u »svemu tome« naprosto ne snalaze, kako vele.

Najprije treba reći, da je taj glasoviti »jedini autentični dokumenat« pada Sigeta i pogibije Nikole Zrinjskoga napisao jedan svjedok tih kobnih događaja, neki komornik Zrinjskoga, možda Ferenc Črnko, koji je u kronici spomenut kao komornik, ali ne kao pisac. Sama kronika, napisana nakon pada Sigeta hrvatskim jezikom i latinskim slovima, a sačuvana u krnjem glagolskom prijepisu i u potpunom latinskom, njemačkom i talijanskom prijevodu, kratka je, objavljena od dra Stjepana Ivšića u »Starinama« JAZU (pod uredništvom Ferde Šišića, knjiga 36, 1918) ispunja, s obilnim komentarom, jedva dvadeset i tri tiskane stranice »Starina«. Prikazujući najškrtijim riječima posljednje dane Sigeta, ta kronika ne opisuje nikada pobliže Zrinjskoga, osim njegove posljednje pripreme za izlaz u smrt, a citira izravno dva njegova posljednja govora suborcima. To je sve. Nema nigdje spomena, da bi Zrinjski sâm diktirao komorniku, Črnku ili kome drugome, te zapise. Nema nigdje ni riječi, iz koje bi se mogao izvući ikakav podatak za rekonstrukciju ljudskog, psiho-fizičkog, »ličnog i porodičnog« portreta Nikolinog. Direktni mu govori (u stvari, reminiscencije i stilizacija pisara) sadrže iskrene, ljudske, patriotske, junačke, pa i religiozne, riječi i misli, potresne u svojoj jednostavnosti, koje je Körner, a po njemu i Badalić (riječi za Zajčevu operu »N. Šubić Zrinjski« spjevao je 1876. Hugo Badalić, a ne Dimitrije Demeter, kako smo prošlih dana pročitali u jednom »stručnom« članku) doslovce preuzeo, a nisu zaista nimalo »smešne«, kako je nedavno rečeno u jednom upravo imbecilnom redateljskom razgovoru na radiju.

Ako netko ima i može da kaže nešto novo o Zrinjskom, neće nas u to uvjeriti ironiziranjem i omalovažavanjem djela Theodora Körnera (1791—1813) i »trećerazredne romantike« pisca, koga i naša nova Enciklopedija LZ, 150 godina nakon njegove smrti, spominje kao pjesnika slobode, borca protiv Napoleona i rodoljuba, koji je i poginuo kao dobrovoljac za svoje ideje. A koji je današnji, naš i svjetski pisac, siguran da će ga po dobru spominjati 150 godina nakon njegovog pogreba?

Što se tiče tog nesretnog oblačenja Zrinjskoga pred izlazak u sigurnu smrt, »Črnko« navodi o tome samo nekoliko normalnih radnji (bez kičoškog dotjerivanja, friziranja, manikiranja, ogledavanja u zrcalu »glumca pred nastup«) kojima jezovita sjena Smrti što se već nadvija nad Siget, daje u kronici tragičnu, a nikako smiješnu notu, a obavio bi ih u takvom času, čak bi po propisima svog zvanja i položaja i morao da ih obavi, na Nikolinom mjestu, svatko u više ili manje pozlaćenoj i kićenoj uniformi jučer, danas ili sutra.

Proglašenje »operetom« i povezivanje s negativnim ljudskim svojstvima i nastranostima tragiku sigetskih, bečkonovomjesnih, rakovičkih, narodnoskupštinskih (20. VI 1928) i bezbrojnih ostalih hrvatskih smrti, koje kod nas prelazi u maniju, neopravdano je i nedostojno i ne izaziva samo omladinske prigovore.

Sve u svemu, Matkovićev Zrinjski nema više stvarne i dokumentarne veze s »Črnkom« negoli Körnerov, pa je i mogao i morao biti i ostati samostalna kreacija autorove mašte i stavova. (»Moj Zrinjski, čedo moje imaginacije«, veli doslovce sam Matković u svom otvorenom pismu direkciji drame HNK, objavljenom u *Telegramu* od 27. II 1970.) U tome je njegova, glavna, književna vrijednost, a ne u historijskoj autentičnosti. Kao takav, bio bi zacijelo primljen sa zanimanjem (ako ne i sa svačijim odobravanjem) i s dužnom pažnjom prema novom djelu jednog od prvih suvremenih hrvatskih dramatičara, da se drama nije reklamirala kao neka revizija povijesti i autentično historijsko otkriće, da se nisu umiješale nepotrebne i nepoželjne tendencije, da je, konačno, izvedba u HNK bila u rukama istinski talentiranog i kreativnog redatelja, što na žalost nije Mladen Škiljan.

P. S. II (29. VII 1970) Valovi, koje su uzbibala »dva Sigeta« ne smiruju se. Ponavljaju se povremeni osvrti u štampi (npr. u »Borbi« od 11. VII o. g. pod naslovom »Drama oko drame privlači publiku«), svi ističu prednost Međimorčeve predstave, ali, začudo, neki još uvijek nisu uočili bitnu razliku dviju predstava, pa tvrde i dalje da Međimorec »pravi parodiju povijesnih istina«. Mislim da smo naprijed dovoljno objasnili, kako Međimorec, naprotiv, ironizira kojekakve povremene ili pomodne ili tendenciozne interpretacije povijesti, a povijesnu istinu oštro odvaja od tih manipulacija i pronosi je kroz predstavu u punoj ozbiljnosti, uvjerljivosti i dostojanstvu. Nije, dakle, logično pretpostaviti da je Međimorčeva predstava »mogla biti još ozbiljniji povod« za proteste gledalaca, kako je napisano, jer je gledalište od prve shvatilo i odobrilo misaonu i artističku impostaciju »Opsade«.

Valja, nadalje, požaliti, što je i u poznato ozbiljni kazališni časopis »Pozorište« (Tuzla, br. 2—3, 1970) zalutala parola, zagrebačka, naravno, o »neobuzdanim ekstremnim nacionalistima« koji su protestirali protiv Matkovićeve drame. Ista revija, u istom broju, registrira, međutim, nekoliko stranica dalje, kako je gledalište »burom zvižduka i negodovanja« osudilo u Stuttgartu svjetsku praizvedbu komada »Gerilci« Rolpha Hochhuta (bio je to treći pokušaj trećerazrednog pisca da se afirmira senzacionalističkim tretiranjem aktualnih tema), ne prišivajući zbog toga gledaocima nikakve tendenciozne karakteristike.

U srpnju g. 1970. naše ere oba su Sigeta i nagrađena.

Marijan Matković dobio je 4. srpnja za svog *Generala*... na kongresu Saveza dramskih umjetnika Jugoslavije u Mostaru nagradu »Marin Držić«, koju taj savez svake četvrte go-

dine dodjeljuje »suvremenom domaćem dramskom piscu, čije djelo izabere žiri Saveza na prijedlog republičkih udruženja«. Izboru autora nema prigovora: Matković ima za sobom tako velik i kvalitetan dramski opus da bi se već moglo govoriti i o nagradi za životno djelo, a kraj sadašnjeg stanja dramske produkcije u Jugoslaviji, mogla su mu konkurirati još samo dva mlađa dramska autora, i ovi iz Hrvatske. Spomenimo ipak da je republičko udruženje dramskih umjetnika SR Hrvatske predložilo ovom prilikom za nagradu Matkovićevu dramu *Tigar*, ujednačenije djelo, od šireg humanog interesa. Žiri saveza, pod predsjedanjem beogradskog pozorišnog autoriteta dra Huga Klajna, odlučio se ipak za *Generala*..., proglasivši tako svoje članove ne samo boljim teatrolozima, nego i upućenijim »sigetolozima« od nas samih. Takva je temeljitost, zapravo, utješna, jer smo dosad čitali i ovakve oglede poznavanja hrvatske književnosti: »U splitskom kazalištu izveden je Libar Marka Uvodića Splićanina, jedno staro dramsko delo, za koje se pretpostavlja da ga je napisao Petar Hektorović.« A radilo se o preradi za pozornicu nekih humoreski poznatog splitskog humorista Uvodića koji je umro 1947, gotovo četiri stoljeća poslije »priminutja« Hektorovićeva (1572)...

Miro Međimorec, pak, dobio je deset dana kasnije (vidi zagrebački »Večernji list« od 14. srpnja) zagrebačku nagradu »Zvono Lotrščak«, koju već drugu godinu potkraj kazališne sezone spomenuti dnevnik dijeli »u suradnji sa zagrebačkim kazališnim kritičarima... za najzapaženija ostvarenja na pozornicama našega grada« ... Ljetos je uvedeno da se »Lotrščak« daje i za »novo ime«, tj. »kazališnom umjetniku, koji se ove sezone prvi put izrazitije afirmirao«.

Međimorec je, dakle, proglašen za svoj tekst i režiju predstave »Obsidio Sigetiana« prvim »novim imenom« prošle sezone, sa 23 boda (!) i s obrazloženjima pojedinih kritičara iz toga žirija »da se M. M. Zrinijadom definitivno potvrdio kao najmaštovitiji i najperspektivniji redatelj najmlađe generacije,... najtalentiraniji čovjek što se pojavio posljednjih godina u ovogradskom (zagrebačkom) kazalištu«. Za *Zrinijadu* su, osim Međimorca, nagrađeni »Lotrščakom« još i scenograf Drago Turina i kostimograf Marija Žarak.

Pregled tabele s mišljenjima devetorice kritičara i triju kritičarki, koji su dijelili »Lotrščak«, pruža prilično gradiva za kritiku o kritici Zagreba u ovom trenutku, jer ne može, na primjer, ne upasti u oko da kritičar Puljizević, koji je onako pohvalno pisao o Međimorcu, ovdje ne predlaže njega za nagradu ni kao »novo ime«... No ostavimo to i zabilježimo još da od dvanaest gromovnika žirija nitko nije predložio Škiljanovu predstavu *Generala* ni u rubrici »najbolja predstava« ni pod »najbolja režija«, bez obzira što su o njoj pisali prilikom premijere.

»Zvono Lotrščak« je, inače, dobra i pohvalna ideja (uz uvjet da ne postane gong raznih »kuhinja«), samo mu je ime nesimpatično, jer znači »zvonce lupežića« (campanula latrunculorum). Kad je, naime, ono uvečer nekada zazvonilo, gradska su se vrata zatvarala, a napolju su, naravno, ostajali samo problematični tipovi. Naglasimo stoga da je njegova nova funkcija također nov pristup prošlosti i demitizacija historije.

I, na kraju, jedna »kratka obavijest«:

Beogradsko Jugoslavensko dramsko pozorište otvara sezonu 1970—71. početkom listopada Matkovićevom dramom *General i njegov lakrdijaš*.

Zagrebačko Hrvatsko narodno kazalište otvara sezonu 1970—71. početkom listopada Zajčevom operom *Nikola Šubić Zrinjski*.

Vojmil Rabadan

DUBROVNIK LJETA 1970.

Ako ovogodišnje Dubrovačke ljetne igre nisu donijele ništa bitno novo na planu prezentiranja hrvatske dramske i glazbene riznice — Tudizićev *Tarto* repertoarna je predstava kazališta »Marin Držić« u Dubrovniku, a *Prikazanje života svetog Lovrinca* pripisano Hektoroviću, obišlo je s ansamblom splitske drame već dobar dio Jugoslavije — one su u svoj program uklopile gostovanja nekih stranih ansambala, koji znače svakako središta u scenskom zbivanju današnjice. Ponajprije se to odnosi na trupu koreografa Mauricea Bejarta *Ballets du XX -ème siècle* koja je dvije uzastopne večeri na početku kolovoza, na prostoru pred Sponzom i obližnjim zvonikom, izvela spektakl *Romeo i Julija*, oslonjen na glazbu Hectora Berlioza. Što je Bejart pokazao?

Ideal klasične umjetnosti bilo je djelo u sebe zatvoreno, zaokruženo, čisto, djelo što ostavlja cjelovit dojam. Tom idealu suvremena umjetnost suprotstavlja djelo decentrirano, otvoreno, djelo koje je samo skup vezanih fragmenata, djelo koje je tek prijedlog. Prikazujući dubrovačkoj festivalskoj publici balet na teme Berliozove dramske simfonije o veronskim ljubavnicima, Bejart je dokazao da se djelo estetički suvremeno konfigurirano, dakle otvoreno, može ostvariti i na klasičnoj glazbenoj podlozi i s klasičnim plesnim izrazom. Ne postoji umjetnička domena isključivo muzejske naravi, nego se i kad je riječ o umjetnosti pokreta, radi; kao i drugdje, samo o mašti, o hrabrosti, o intelektualnom zahtjevu koji većini klasičnih plesnih spektala tako drastično nedostaju.

Valja reći i ovo: uzimajući za podlogu svog spektakla, naglašavam samo podlogu, Berliozovu skladbu *Romeo i Julija*, Bejart se našao na terenu pogodnom za suvremeno morfološko strukturiranje. Jer, taj čudak Berlioz, koji je u mnogo čemu bio ispred svoga vremena, nije se ni trudio da svog *Romea i Juliju* lijepo i harmonično zaokruži, dakle da stvori klasično *djelo*. Na nekim se mjestima, koja su ga više pasionirala, kao što je ljubavni duet, naširoko raspričao, ali s mnogo istinskog nadahnuća, neka je mjesta, u Shakespearea važna, sasvim previdio, ubacivao je pjevanje bez jako dosljednih razloga, ukratko, ostavio je neke odlomke na teme iz Shakespeareove tragedije.

Budući da glazbena osnova nije stezala svojom klasičnom oblikovanošću, Bejart je mogao slobodno razviti svoje režijske, da, upravo režijske zamisli, jer za mene bitnom vrijednošću ove predstava ostaje režija, a tek iza nje, podosta iza nje, dolazi koreografija. A ta je režija, koristeći se osim Berlioza i vrlo starim zvukovima lutnje, i vrlo modernim sonornim situacijama, stvorila stilski zamamno nečist a ipak uzbudljiv i živ triptih ili trosloj varijacija na temu mladih, dakle na temu Romea i Julije. Glumački par pod maskama, u svojoj ukočenoj nostalgičnosti, kao odljev (zaustavljen u nekom davnom spomeniku) svih uzdaha što protjecahu kroz vjekove, zatim mladići i djevojke, u suvremenim radnim trikoima, što svojim životom, na improviziranom pokusu namah ispunjaju prostor na dnu Straduna, a između toga baletna priča o Romeu i Juliji, pričana s mnogo elegancije i mnogo žarkog verizma, pjevanje i govor sa zvučnika, i kao jedino pjevanje u živo — dadilja što začudo u svom izdvojenom mediju nije djelovala ni izdvojeno ni deplasirano, sve je to stvaralo splet emocija, misli, prijedloga, raznovrstan, otvoren, nikad zaključen a ipak tako djelatan. Onda nije teško oprostiti onaj suviše deklarativni završetak s emitiranim, raznojezičnim parolama što pozivaju na mir i ljubav.

Moglo bi se čak reći, zašto prešutjeti ovu heretičku misao, da se u tom spektaklu, koji je znao divno osmisliti i vrednovati jednim gigantskim bijelim geometričnim cvijetom zadani prostor, da se u tom spektaklu dakle, tako slobodnom i maštovitom, koreografski element u klasičnom smislu nametao kao granica da, kao granica. Zacijelo, bio je to i zalog discipline kojem možda imamo zahvaliti što je vlastiti Bejartov prinos tako snažno iskočio, ali i koji je upozoravao da bez sveg onog ostalog, što nije balet u klasičnoj definiciji, već što je bila, ponavljam, režija, režija jednog otvorenog djela, *Romeo i Julija* ne bi dosegli onu širinu zahvata, onu veliku prisutnost koju su te vruće dubrovačke noći dostigli.

Je li Bejart sve? Ne želimo li još jednom govoriti o dugogodišnjim reprizama, ne želimo li spominjati koncerte hvalevrijedne ali kakvih ima svugdje, ostaje jedino da se spomene toliko osporavani a ipak neobičan, i zanimljiv *Macbeth* u režiji Vlade Habuneka, i to bi onda bilo zaista sve uzbudljivije što je ovo dubrovačko ljeto donijelo.

Petar Selem

ljetopis

PRAVO NA ISTICANJE TROBOJNICE

(Jedna pravomoćna sudska odluka)

Prvostepenim rješenjem obustavljen je prekršajni postupak protiv Čapin Mate, Rudež Ivana i Lelas Milana, vozača Autopoduzeća Imotski, te Perić Petra — direktora istog poduzeća, pokrenut po zahtjevu Stanice javne sigurnosti Makarska zbog prekršaja iz čl. 2. t. 2. Zakona o prekršajima protiv javnog reda i mira, učinjenog time što su dana 7. IX 1969. okrivljeni Čapin Mate, Rudež Ivan i Lelas Milan, vozeći hodočasnike iz sela Podbablja u Vepric kod Makarske, istakli na autobusima razne parole i zastavu crven-bijeli-plavi, bez zvijezde petokrake, a što znači da su istakli ustašku zastavu i na taj način izazvali javno negodovanje građana Makarske, tako da su mnogi od njih dolazili u Stanicu javne sigurnosti i tražili intervenciju da se uklone takve zastave s javnih mjesta;

— a okrivljeni Perić Petar što je kao direktor istog poduzeća dozvolio da na autobusima tog poduzeća budu istaknute takve zastave.

U obrazloženju rješenja prvostepeni sudac, kao razlog za obustavu, navodi da radnje okrivljenih ne sadrže obilježja prekršaja iz čl. 2. t. 2 Zakona o prekršajima protiv javnog reda i mira, a niti obilježja prekršaja iz nekog drugog propisa, jer da se trobojnica bez zvijezde petokrake ne može smatrati ustaškom zastavom.

Na ovo rješenje Okružno javno tužilaštvo Split i Stanica javne sigurnosti Makarska su uložili žalbe zbog povrede zakona, u kojima, između ostalog navode:

Okružno javno tužilaštvo Split, »da isticanje zastave crven-bijeli-plavi bez zvijezde petokrake, samo po sebi nije zabranjeno, već samo ako je provokativno; kako su okrivljeni jedini među desetak vozača autobusa upravo na svojim vozilima imali takve zastave i s tako okićenim autobusima kružili po Makarskoj, to smatra da su okrivljeni djelovali provokativno, te da su time učinili prekršaj iz čl. 2. t. 2 citiranog zakona; stoga predlaže da se prvostepeno rješenje preinači i okrivljenima izrekne odgovarajuća kazna«.

Stanica javne sigurnosti Makarska u žalbi navodi da je postupak okrivljenih izazvao revolt građana, o čemu da je pisala i štampa i da se vodila prepiska između predstavnika Socijalističkog saveza općine Makarska i Župnog ureda u Makarskoj; pozivaju se na vijesti Radio-stanice Zagreb od 6. XI 1969. o zasjedanju CK SKH, na kojem je osuđeno isticanje zastava bez propisanih amblema; predlaže da se prvostepeno rješenje preinači i okrivljeni kazne po zakonu.

Povodom žalbe podnosioca zahtjeva za pokretanje prekršajnog postupka i Okružnog javnog tužilaštva u Splitu, Republičko vijeće za prekršaje, svojim rješenjem broj 9988 i 10016/69. potvrdilo je prvostepeno rješenje o obustavi postupka.

Iz obrazloženja rješenja Republičkog vijeća za prekršaje:

»Iz spisa, naime, proizlazi da se dana 7. IX 1969. u Vepricu kod Makarske održavao vjerski skup većih razmjera na kojeg su dolazili hodočasnici i iz udaljenijih mjesta. Radi prijevoza do Veprica organizatori hodočašća iz nekih sela angažirali su desetak autobusa Autopoduzeća Imotski. Tako je i selo Podbablje zatražilo tri autobusa istog poduzeća kojima su upravljali okrivljeni vozači Čapin Mate, Rudež Ivan i Lelas Milan, zaposleni u tom poduzeću. Po dolasku u Podbablje okrivljeni vozači došli su u stan mjesnog svećenika, kojeg nisu zatekli u stanu, jer se nalazio u crkvi, te su se u stanu zadržali nešto više od pola sata, dok po njih nije došao svećenik i pozvao ih da je sve spremno i da krenu za Vepric. Autobuse su u međuvremenu hodočasnici iskitili cvijećem i raznim papirima, među kojima i plakatom sa natpisom »Hodočašće iz Podbablja«. Na svakom autobusu s prednje strane među cvijećem bile su upletene po tri trake — trobojnice crven-bijeli-plavi od platna širine između 5 i 10 cm.

Dolaskom u Makarsku trojica okrivljenih vozača bili su zaustavljeni zbog navodno učinjenog saobraćajnog prekršaja, pa su milicionari od njih zahtijevali da na licu mjesta plate novčane kazne za učinjene prekršaje. Vozači Čapin Mate i Lelas Milan odbili su platiti kazne na licu mjesta, pa im je stoga naređeno da dovezu autobuse pred Stanicu javne sigurnosti, dok je vozač Rudež Ivan kaznu platio odmah i produžio vožnju za Vepric. Nakon pola sata po Rudeža su u Vepric došli milicionari i naredili mu da autobus, također, doveze pred Stanicu javne sigurnosti. Dok su čekali pred Stanicom građanin Milošević Tonči skinuo je plakat »Hodočašće iz Podbablja«, stavio ga ispod veste i odnio u Stanicu. Nakon toga došli su milicionari i naredili trojici okrivljenih da skinu s autobusa trake crven-bijeli-plavi, što su ovi i učinili.

Iz ovakvog činjeničnog stanja proizlazi da na autobusima koji su vozili hodočasnike iz sela Podbablja nisu bile istaknute zastave, nego platnene trake — trobojnice i natpis sela hodočasnika.

Nacionalne trobojnice — trake se inače upotrebljavaju u raznim prilikama, bilo da su sastavni dio narodnih nošnji, bilo na predmetima folklornog karaktera ili u drugim zgodama. Ovakve trake se upotrebljavaju ne samo u našoj Republici, već i kod naroda drugih socijalističkih republika.

Vijeće se slaže s ocjenom Okružnog javnog tužilaštva Split da isticanje nacionalnih zastava (a prema tome i trobojnica — traka), bez zvijezde petokrake, nije samo po sebi kažnjivo, već da bi isticanje takvih zastava, u određenim slučajevima i trobojnica, predstavljalo prekršaj iz čl. 2. t. 2 citiranog zakona (»tko na javnom mjestu govorom, pisanjem ili na drugi način izaziva, vrijeđa ili omalovažava moralne i patriotske osjećaje građana«), ako bi takvo isticanje bilo provokativno odnosno sa tendencijom da se izaziva i vrijeđa druge nacionalnosti.

Međutim, prema gore opisanom činjeničnom stanju, okrivljeni vozači nisu u ovom slučaju nikakvom svojom aktivnom radnjom djelovali provokativno, a također ni svojim pasivnim držanjem, uzimajući da bi vozači u sličnim slučajevima bili dužni da interveniraju ako bi osobe u vozilima, kojima upravljaju, vršile ovim provokacije drugih građana. Nema, naime, nikakvih dokaza ni da su putnici ovo učinili u svrhu provokacije drugih građana. Iz spisa je vidljivo da je na ovo reagirao samo građanin Milošević Tonči, a ne i drugi građani, za koje se samo paušalno navodi da su, navodno, reagirali na ovu pojavu.

U žalbi, doduše, Okružno javno tužilaštvo navodi novu okolnost da bi okrivljeni s ovako nakićenim autobusima kružili po Makarskoj, čime da su pokazali tendenciju izazovnog manifestiranja, tim više, što su se jedino okrivljeni ovako ponašali između drugih desetak vozača autobusa.

Iz činjeničnog stanja, međutim, proizlazi da svih deset autobusa nisu činili jednu kolonu, već su okrivljeni sačinjavali posebnu kolonu od tri vozila iz sela Podbablja; također da su okrivljeni Čapin Mate i Lelas Milan odmah bili predvedeni pred Stanicu javne sigurnosti u vezi saobraćajnih prekršaja, a okrivljeni Rudež da je, plativši kaznu odmah na licu mjesta, produžio za Vepric, odakle je nakon kraćeg vremena vraćen pred Stanicu javne sigurnosti po milicionarima; dakle da nisu kružili autobusima po Makarskoj.

Posebno je neosnovan navod u prijavi Stanice javne sigurnosti da ovakva traka odnosno trobojnica predstavlja ustašku zastavu, jer se time identificira povijesna hrvatska trobojnica sa ustaškom zastavom.

Ovdje se napominje da je nacionalna crnogorska trobojnica crven-bijeli-plavi ušla u sastav grba te Socijalističke Republike, i to na način da je lovorov vijenac isprepleten ovakvom trobojnicom; da sadašnja službena zastava SR Hrvatske ima za osnovu trobojnicu crven-bijeli-plavi.

Vijeće, na koncu, nalazi da je krajnje apsurdno činiti odgovornim za ovaj navodni prekršaj Perić Petra, direktora, koji je u to vrijeme bio na putu van zemlje.

S obzirom na sve navedene okolnosti, Vijeće nalazi da je trebalo prvostepeno rješenje o obustavi postupka potvrditi.«

(Iz »Priručnika za stručno obrazovanje radnika unutrašnjih poslova«, broj 1, Zagreb, 1970.)

NAKON OSUDE IVANA ALILOVIĆA

Odjeci u vezi s tim slučajem svjedoče o živom interesu za problem koji se iz svega toga može derivirati. Tako je u »Vjesniku« od subote, 10. listopada 1970. izašao polemički članak pod naslovom *Samo kao objašnjenje;* autor mu je novinar »Vjesnika« Zdravko Židovec:

»Na sjednici Predsjedništva Republičke konferencije SSRN Bosne i Hercegovine, 29. rujna, na kojoj se raspravljalo o nekim aktuelnim pitanjima političke situacije u toj republici, govorio je i Miroslav Šulentić, predsjednik Općinske konferencije Socijalističkog saveza Mostar.

Veći dio njegova izlaganja bio je, u stvari, osvrt na nedavni proces profesoru Ivanu Aliloviću u Mostaru. Tom je prilikom Šulentić, između ostalog, rekao: "O tome kako je ovaj proces interpretiran u ‚Vjesniku u srijedu' i o tome da su suđenju stalno prisustvovali specijalni suradnici ‚Vjesnika' i Radio-Zagreba ne bih govorio, ali još jednom upućujem na zabrinutost nekih pojedinaca van granica naše republike..."

Takva intonacija predsjednika Općinske konferencije SSRN Mostar, kad je riječ o izdanjima NIP "Vjesnik", zahtijeva neka objašnjenja.

Prvo s obzirom na činjenicu da o toku suđenja nije izvještavao naš mostarski dopisnik već suradnik iz redakcije, neodržive su bilo kakve političke aluzije iz sasvim jednostavnog razloga: proces je bio javan i zašto bi onda bio grijeh prisustvovati mu?

Drugo prihvati li se takav stil političkog kvalificiranja odluka koje donosi redakcija jednog lista, bilo bi dovoljno osnove da mnoge redakcije listova u zemlji snose političku odgovornost zbog toga što na određena mjesta zbivanja upućuju svoje izvjestioce. Nadamo se da se to ipak neće dogoditi.

Što se pak tiče aluzije na VUS, treba ponoviti ono što je već u tom listu napisano — da su objavljeni samo izvodi iz stenograma izvjestitelja. Ti izvodi još nisu opovrgnuti pa se, prema tome, ne može reći da eventualno nisu vjerodostojni.

Šulentić je u izlaganju na jednom mjestu također rekao: "Posebno je (Alilović — primjedba Z. Ž.) izražavao sklonost kritiziranja Hrvata u Mostaru. Tako je jednom prilikom interpretirao svoj navodni razgovor s Krležom navodeći da mu je Krleža rekao da u Mostaru nije vidio ništa hrvatsko osim hrvatskog pogrebnog društva".

Koliko smo obaviješteni, Miroslav Krleža nikad nije razgovarao s Alilovićem niti ga uopće pozna pa prema tome nema nikakva razloga da se spekulira s njegovim imenom. Nije nam poznato zašto je drugu Šulentiću bilo potrebno da tu izjavu stavi Aliloviću u usta.

Time, na žalost, čitava priča nije još završena.

Beogradske "Večernje novosti" objavile su izvještaj u kojem se citira dio Šulentićeva izlaganja u vezi s Krležom. No, tom listu nije bila dovoljna Šulentićeva optužba na Krležu za položaj Hrvata u Mostaru, već ju je samoinicijativno preinačio na Bosnu i Hercegovinu ("Jednom prilikom je interpretirao razgovor s Miroslavom Krležom u kome mu je Krleža navodno rekao da u BiH ne vidi ništa hrvatskog osim hrvatskog pogrebnog društva...)

I ovo širenje teritorija ima vjerojatno svoju namjenu.«

* * *

Malo je ljudi koji mogu na suđenje dovesti devet advokata. Još je manje ljudi kojima ti advokati dolaze nepozvani i sami se nude, iako se ne radi ni o kakvom unosnom poslu (svih devet branilaca rade potpuno besplatno). Još je čudnije ako je čovjek kojemu se sudi u javnosti nepoznat prosvjetni radnik, i ako mu se ne sudi zbog nekog čudovišnog zločina. Jedan od takvih ljudi je prof. Ivan Alilović, optužen i osuđen na tri godine tamnice zbog »širenja neprijateljske propagande i rušenja bratstva i jedinstva«.

Ne ulazim u pojedinosti procesa kojemu nisam prisustvovao, niti se upuštam u mudrovanje o tome koliko je Alilović za ono za što ga optužnica tereti kriv, ali mi se čini pomalo neobično da se za takva djela optužuje čovjek koji je za vrijeme rata odvraćao mlade ljude od pristupanja ustaškoj organizaciji.

Taj podatak nužno dovodi do pitanja: tko je taj famozni »neprijatelj« za čiji je račun nesretni Alilović vršio propagandu? Kako prethodna rečenica isključuje mogućnost da su to bile ustaše, a po optužnici bi se dalo zaključiti da to nisu mogli biti ni četnici, stvar postaje misteriozna i ne vidim nikakva izlaza iz te logičke zavrzlame, osim možda jednog... no taj je takav da se na nj ne usuđujem ni pomisliti. Ali, ostavimo to sada na miru.

Publicitet koji se daje ovom slučaju nije svakidašnji. Osuda od tri godine robije pomalo je neočekivana u doba kad je izdaja naroda i svoje republike prošla samo uz javna ograđivanja i osude, kad su najgrublji i najuvredljiviji šovinistički ispadi (»VUS-taše«) prošli ne samo bez sudske osude i procesa već i bez zapljene lista, kad je u Imotskom javno spaljena hrvatska zastava (u tom je »pohodu« navodno sudjelovao i jedan pripadnik Narodne milicije), a da protiv takvih nikad nije ni podignuta optužnica. Treba imati mjere i paziti, napokon, i na političku pozadinu događaja.

Ne usuđujem se sumnjati u objektivnost mostarskog Okružnog suda i slažem se da je svaki šovinistički ispad potrebno strogo kazniti i sam šovinizam nemilosrdno progoniti. Za to se naročito zalažem kada su u pitanju pripadnici moje nacije, jer takvi ljudi bacaju ljagu na čitav narod. Ipak, treba mlatiti s mjerom i u glavu, tamo odakle nas taj gnusni vjetar zapuhuje.

Proces Alilović lako bi mogao izazvati negodovanje javnosti, pogotovo one koja je dovoljno pametna da vidi da je jedan nepoznati Alilović i njegove izjave, koje je čulo tek nekoliko ljudi, daleko manja opasnost za bratstvo i jedinstvo naših naroda nego skandalozni proces koji se protiv njega vodi i skandalozni procesi koji se nisu vodili protiv drugih sličnih (i gorih!) ispada, koji su već davno postali nešto još gore od šovinizma.

Srećom mostarski Okružni sud (bogu hvala!) nije posljednja instanca, pa se usuđujem nadati da će se proces na višem nivou voditi na ozbiljniji način i boljim odmjeravanjem djela i kazne, smiriti duhove i time pridonijeti stvarnom, a ne samo formalnom jačanju jedinstva.

p. r.

(»Omladinski tjednik« 16. IX 1970)

ZDRAVICA AMERIČKOG PREDSJEDNIKA U ZAGREBU

Na velikom svečanom prijemu koji je u čast dolaska američkog predsjednika Richarda Nixona priredio predsjednik Sabora SR Hrvatske Jakov Blažević razmijenjene su zdravice. Predsjednik Nixon je doslovno rekao:

»Gospodine predsjedniče Sabora, predsjedniče Tito, Vaše ekscelencije, prijatelji iz Jugoslavije i iz Sjedinjenih Američkih Država.

U odgovoru na Vaše ljubazne riječi želio bih najprije zahvaliti na ljubaznoj dobrodošlici koju ste nam ovdje priredili. Htio bih također istaći da je u čitavom mom radu, kao predsjednika Sjedinjenih Američkih Država, ovo prvi put da prilikom posjeta jednoj zemlji, a to je slučaj bez presedana, posjećujem dva grada, da dolazim u glavni grad zemlje i u još jedan drugi grad. Zahvaljujem na tome predsjedniku Titu. I u ovom historijskom gradu sjećam se velikog doprinosa što su ga ljudi, narodi ove

zemlje i ovoga kraja dali Sjedinjenim Američkim Državama.

Gospodine Predsjedniče, to je onaj doprinos što ste ga i Vi jučer u svom govoru spomenuli. Kad se već nalazim kao posjetilac u ovom gradu, pomišljam i na to što taj grad znači Jugoslaviji, što on znači svijetu. U svojoj je povijesti taj grad često razaran, razarali su ga požari, razarali su ga potresi, poplave, brojne prirodne nepogode sručile su se na njega i više puta. U svih ovih osam ili devet stoljeća duh ovoga grada, grada Zagreba, duh Hrvatske nikada nije uništen i nikada nije porobljen. I upravo to je bio taj snažni duh koji sam vidio na licima tisuća ljudi koji su nas pozdravljali danas prilikom dolaska. To je duh koji je ovoj velikoj zemlji omogućio da preživi sve opasnosti i nedaće povijesti i da postigne svoj današnji položaj, jedan od vodećih položaja u svijetu. Osim toga, to je duh što ga predsjednik Tito i svi oni koji su se borili na njegovoj strani i s njime rame uz rame, sami personificiraju.

I zato mislim da bi u ovome trenutku bilo potrebno da svi odamo poštovanje ovoj zemlji, ali ne samo njezinim fizičkim osobinama, ne samo zemlji kao takvoj, ne zgradama, njezinim fizičkim elementima, već u prvom redu da odamo poštovanje velikim ljudima koji žive u ovoj zemlji. Ljudima čiji duh nikada nije bio porobljen, nikada nije i neće biti uništen.

Hrvatska će uvijek živjeti. Jugoslavija će uvijek živjeti. Živjela Jugoslavija, živjela Hrvatska.«

ISPRAVAK

U govoru Petra Šegedina »Neka je slava Većeslavu Holjevcu« objavljenom u prošlom broju (br. 13) potkrala se jedna greška. Na stranici 428 prvi red odozdo umjesto »Proleterstvo njegovo ostvarilo je hrvatsku domovinu našu...« treba da stoji »Proleterstvo njegovo ostvarivalo je hrvatsku domovinu našu...« Molimo da se to uvaži.

KRITIKA — Časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić (glavni i odgovorni urednik), Danilo Pejović i Petar Selem.

KRITIKA izlazi šest puta godišnje, a svako godište sačinjava jednu knjigu. Cijena pojedinog primjerka je 10 ND za tuzemstvo. Pretplata za 1970. godinu iznosi ND 50.— za tuzemstvo odnosno 8 USA $ za inozemstvo. Pretplata se šalje Nakladnom zavodu Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2; za tuzemstvo na žiro-račun broj **301-1-7097**, a za inozemstvo:

za zapadne zemlje (devize): **301/620-1001-32002-10-149**

za istočne zemlje (devize): **301/620-1001-32000-30-149**

NOVO NOVO NOVO

VLATKO PAVLETIĆ

PROTIVLJENJA

Ova zbirka kraćih polemičkih tekstova sadrži pravo obilje tema, s naročitim naglaskom na obrani nacionalnih prava i hrvatske kulturne samobitnosti a protiv jugoslavenskog integralizma i unitarizma. Osim toga, u nizu radova sabranih u ovoj knjizi došli su do punog izražaja Pavletićevi beskompromisni stavovi o pitanjima položaja kulture i kulturnih radnika u nas, o regresivnoj ulozi barbarokracije, o spomeničkoj umjetnosti u povodu neuspjelog Bakićevog spomenika Goranu, o osamljenosti stvaralaca moderne glazbe, o literarnim snobovima i pomodarima, o promašenim izdanjima i ukorijenjenim stanjima i postupcima koje — prema autorovu mišljenju — valja oštro suzbijati i osuditi. Uz to u *Protivljenjima* se nalazi i dosad najopširniji historijsko-memoarski osvrt na početke afirmacije »Krugova« i njihovih prvih suradnika.

Cijena: ND 50.—

Narudžbe se šalju na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Matičina 2, žiro-račun: 301-1-7097, ili pismom zatražiti da se navedeno djelo pošalje *pouzećem* na određenu adresu.

NOVO NOVO NOVO

BRANIMIR DONAT

UDIO KRITIKE

U kritičko-informativnom presjeku aktivnosti najdominantnijih škola književne kritike XX stoljeća, suvremeni hrvatski književni kritičar Branimir Donat obuhvatio je kretanja na tom području od pojave tzv. *ruskog formalizma*, pa sve do aktivnosti vezane uz teoriju i praksu *strukturalizma*. Pokušavajući kritiku shvatiti kao sustav znanstvenog mišljenja i kao stvaralačku djelatnost, autor na brojnim primjerima pokazuje koje su dominantne ideje utjecale na književni život i na razumijevanje književnog djela.

Drugi dio knjige *Udio kritike* tvori nekoliko portreta značajnih kritičarskih ličnosti XX stoljeća, dok se polemički intoniranim tekstom napisanim u povodu knjige *Savremena jugoslovenska literatura 1945—1965.* beogradskog kritičara Svete Lukića, Donat vrlo oštro suprotstavlja unitarističkim tezama o postojanju tzv. jugoslavenske književnosti.

Cijena: ND 50.—

Narudžbe se šalju na adresu Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Matičina 2, žiro-račun: 301-1-7097, ili pismom zatražiti da se navedeno djelo pošalje *pouzećem* na određenu adresu.

POZOR, PRIJATELJI „KRITIKE"

S različitih strana stižu nam prijedlozi i zahtjevi da povećamo broj stranica, odnosno da ubuduće objavljujemo 10 mjesto 6 brojeva godišnje, kao do sada. U tijesnim okvirima dotacije uredništvo ne može učiniti više, pogotovu kad se zna da je »Kritici« bio lani uskraćen znatan dio dotacije, što još uvijek nismo uspjeli sasvim nadoknaditi. No, postoji mogućnost za povećanje prostora, odnosno opsega — pod uvjetom da sakupimo odgovarajući broj oglasa!

Molimo sve prijatelje da porade, u svojim poduzećima ili drugdje, na tome, da se zakupe stranice »Kritike« za oglašavanje određene djelatnosti ili pojedinih proizvoda, odnosno za čestitanje praznika. Cijena jedne stranice je 1 000 ND, a u slučaju zakupljivanja 12 stranica u više brojeva zaredom, na snazi je paušalna pogodovna cijena od ND 10.000 odnosno za 6 stranica 5 000 (plativo unaprijed!).

Oglasi se uplaćuju na tekući račun: 301-8-2011 Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, Trg Republike 7, s oznakom »Kritika-oglasi«.

Tekst oglasa (ne više od 30 strojem pisanih redaka s proredom!), treba slati na adresu uredništva »Kritike«, Zagreb, Matičina 2.

Unaprijed zahvaljujemo na pomoći.

UREDNIŠTVO

kritika

F. Tuđman: Hrvatska politika u doba vidovdanskog poretka ● S. Goldstein: Nacrt za Vecinu biografiju ● A. Lj. Lisac: O prvoj glagoljskoj tiskari ● M. Gross: Hrvatska historiografija na prekretnici ● A. Šoljan: Zahvaljujem na pitanjima ● D. Horvatić: Hrvatsko naivno slikarstvo ● J. Vrkić: Opako nešto ● N Devčić: Strukturirani koncert ● M. Brandt: Poruka antologije čakavske poezije ● M. Vaupotić: Opaske između tekstova ● V. Rabadan: Dva Sigeta i jedna istina ● S. Rendić: Još o imenu Židova ● LJETOPIS

Poštarina plaćena u gotovu ● Cijena: 10 ND